

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

Ю.Қ. ЙЎЛДОШЕВ

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

Услубий қўланма

(ноиқтисодий йўналишдаги бакалаврият талабалари учун)

Тошкент-2010

Ю. Қ. Йўлдошев: «Иқтисодиёт назарияси» бакалаврлар
учун услубий қўлланма.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва таълим тўғрисидаги қонуни асосида бакалаврлар тайёрлаш учун давлат стандартлари талабларига биноан ҳар бир бўлимни ёритишда Республика Президенти, Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги, таниқли иқтисодчи олим И.А.Каримов асарларидан, Республика Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий асосларини белгиловчи қонунлар, таълим соҳасидаги меъёрий ҳужжатлардан етарли даражада фойдаланилган.

Муаллиф ушбу услубий қўлланмани тузилиши, мазмунини янада такомиллаштиришга қаратилган ҳар қандай таклиф-мулоҳазаларни, истак, фикрларни чуқур миннатдорчилик ила қабул қилади ва зарурият тугилиб уни қайта нашр этиш насиб этса, жон-дили билан ҳисобга олади.

Таклиф-мулоҳазалар, истак ва фикрларни Тошкент шаҳар Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103-уй, Тошкент Давлат Педагогика университети «Иқтисодиёт назарияси» кафедрасига юборишларини сўраймиз (кафедра телефон рақами - 281-58-58).

Масъул муҳаррир: **Ж.Т.Рўзиев,**
иқтисод фанлари доктори, профессор

Тақризчилар: **И.ф.н. ТДТУ проф. А.Боқиев**
И.ф.н. ТДПУ доц. Ш.Т.Тўқсонов
ТДПУ доц. А.Жалилов.

*Ушбу услубий қўлланма Низомий номидаги Тошкент
Давлат Педагогика университети Услубий кенгашининг
2009 йил 19 ноябрдаги 4-сонли қарорига асосан нашрга
тавсия этилган.*

© Ю.Қ. Йўлдошев

*Буюк инсон, моҳир педагог, заҳматкаш олим,
устоз, иқтисод фанлари доктори, профессор
Шароф Низомиддинович Ўлмасбоевнинг пор-
лоқ хотирасига бағишланади.*

К И Р И Ш

Республикамизда мустақиллик йилларида олиб борилаётган тўғри ва изчил ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар туйғайди мамлакатимизда ижобий ўзгаришлар юз бермоқда, миллий иқтисодиёт тез суръатларда юксалиб, мустаҳкамланиб, маъмурий-буйруқбозлик тизимидан мерос бўлиб қолган бир томонлама, хом ашёга асосланган инқироз ҳолатидан чиқиб, иқтисодиётнинг барқарор юқори суръатларда ўсиши таъминланмоқда, макроиқтисодий ва молиявий барқарорлик мустаҳкамланмоқда.

Иқтисодиёт ва унинг айрим соҳалардаги мутаносиблик кучаймоқда, бозор механизмнинг таркибий қисмлари қарор топиб, бозор инфратузилмаси ривожланмоқда.

Маънавий соҳаларда ҳам катта ўзгаришлар юз бериб, жамият аъзоларида миллий истиқлол ғояси ва мафкураси шаклланиб бормоқда.

Ҳозирги вақтда иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, уни эркинлаштириш ва модернизация қилиш жараёни олиб борилмоқда.

Жамиятда руй бераётган ўзгаришларни билиш ва уларга онгли равишда амал қилиш, мамлакатни демократлаштириш ва иқтисодиётни бозор тамойиллари асосида ислоҳ қилиш жараёнларининг моҳиятини тушуниш ва билиш учун зарур бўлган билимларни беришда «Иқтисодиёт назарияси» фанининг ўрни беқиёс ва унинг аҳамияти доимо ошиб бориши шубҳасиз.

Шуни учун барча йўналишдаги бакалаврият талабаларга «Иқтисодиёт назарияси» фанидан услубий қўлланма тайёрланиши ҳам бугунги куннинг заруриятига айланган.

Ушбу услубий қўлланма давлат стандарти талаблари бўйи-

ча Республика Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тавсия этилган «**Иқтисодиёт назарияси**» фанининг янги намунавий ўқув дастури асосида «Иқтисодиёт назарияси» учун белгиланган вақтни ҳисобга олиб тайёрланди ва дастурдаги бўлимлар бўйича асосий иқтисодий тушунчалар соддароқ, қулай, оддий мисоллар, жадваллар асосида тушунарли қилиб беришга ҳаракат қилинади.

Услубий қўлланма «Иқтисодиёт назарияси» фани дастуридан келиб чиқиб 5 бўлимга бўлинган бўлиб: биринчи бўлим «**Иқтисодий тараққиётнинг умумий асослари**», иккинчи бўлим «**Бозор иқтисодиёт назарияси**», учинчи бўлим «**Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик**», тўртинчи бўлим «**Миллий иқтисодиёт (макроиқтисодиёт)нинг амал қилиши ва ривожланиш қонуниятлари**», бешинчи бўлим «**Жаҳон хўжалиги**»га бағишланади. (бешинчи бўлимнинг 1-5 мавзулари ТДПУ доценти А.Жалилов томонидан ёзилган).

Ушбу услубий қўлланмада ҳар бир бўлимдан сўнг таянч тушунчалар, билимни мустаҳкамлаш ва такрорлаш учун саволлар ҳам берилди.

Услубий қўлланмада фойдаланилган статистик маълумотларни йиғиш ва таҳлил этишда кафедранинг катта ўқитувчиси Х.Жуманов яқиндан ёрдам берган.

«Иқтисодиёт назарияси» бўйича тайёрланган мазкур услубий қўлланма бакалаврлар учун мўлжалланган бўлсада, ундан ўрта махсус ўқув юртлари талабалари, коллеж, лицей ўқувчилари ва иқтисодий соҳалардаги билимлар билан қизиқувчи барча кишилар фойдаланишлари мумкин.

І БҰЛИМ.

ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

«Иқтисодиёт назарияси» фанини ўрганиш иқтисодий жараёнлар, ҳодисалар моҳиятини тўғри англаш, албатта кўп жиҳатдан уни ўрганувчиларнинг маълум даражада назарий ва амалий билимлар билан қанчалик танишлигига ҳам боғлиқ. Шунинг учун ҳам ушбу биринчи бўлим инсоният жамияти тараққиётнинг асоси бўлган иқтисодиёт тушунчаси, иқтисодиётнинг бош масаласи, иқтисодиёт олдида турган вазифалар, инсоният тараққиётини шаклланиб бориши ва «Иқтисодиёт назарияси»нинг фан сифатида вужудга келишини, «Иқтисодиёт назарияси»ни шаклланишидаги оқимлар ва назарияларнинг умумий баёни, «иқтисодиёт назарияси» фанининг предмети, вазифалари ва бошқа иқтисодий фанлар орасида тутган ўрни, иқтисодий қонунлар ва иқтисодий категориялар уларни амал қилиш механизми, иқтисодий жараёнларни ўрганиш усул ва услубларини ёритишга ҳаракат қилинди.

Шунингдек, бу бўлимда ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг барча босқичларида инсон ҳаётининг асоси бўлган моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишдан иборат ишлаб чиқариш жараёни, ишлаб чиқариш омиллари, ишлаб чиқаришнинг мақсади ва мазмуни, унинг натижалари ва самарадорлиги билан боғлиқ муаммолар баёни берилади.

Иқтисодий муносабатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жамият тараққиётининг турли босқичларида ўзига хос ҳолда амалга ошган. Иқтисодий муносабатлар доимо ўзгариб, ривожланиб боради. Шунинг учун ушбу бўлимда ижтимоий-иқтисодий тараққиёт босқичлари ва уларни ўрганишга бўлган ҳар хил қарашлар, ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ва технологик усуллари, ҳамда иқтисодий тизим тушунчалари, иқтисодий тизим моделлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ёритилди.

Маълумки ишлаб чиқариш ҳамиша маълум мулкчилик доирасида юз беради. Шунга биноан бу бўлимда мулкчилик муносабатларининг моҳияти, мулк шаклларининг иқтисодий

мазмуни ва республикамизда бозор иқтисодиётини шакллантиришда мулкни давлат тассаруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, унинг йўлларининг ўзига хослиги алоҳида кўрсатилган.

Шунингдек ушбу бўлимда хўжалик юритиш шакллари, натурал ишлаб чиқаришдан товар ишлаб чиқаришга ўтиш ва унинг ривожланиши, товар ва унинг хусусияти, товар қийматининг миқдори, пулнинг вужудга келиши, моҳияти, вазифалари, айирбошлаш жараёнининг умумий тус олиши натижасида товар-пул муносабатларининг ривожланиб бозор иқтисодиётига ўтилганлигини ёритиб беришга ҳаракат қилинди.

1.1. ИҚТИСОДИЁТНИНГ БОШ МАСАЛАСИ

Инсоният пайдо бўлиши, унинг ривожланиши, тирикчилиги, яшаш учун зарур бўлган неъматлар ишлаб чиқариш билан чамбарчас боғлиқ, чунки инсонлар яшаши, меҳнат қилиши учун ўз эҳтиёжларини қондиришлари зарур. Инсоният бор экан, ишлаб чиқариш, ишлаб чиқарилган неъматларни тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш бир-бири билан узлуксиз боғлиқ равишда юз беради.

Шунинг учун «Иқтисодиёт назарияси» фанини, унинг қонун-қоидалари, услубиятини билиш учун дастлаб иқтисодиётнинг ўзи нима? Унинг бош вазифаси нимадан иборат эканлигини билиш ва унга жавоб бериш зарур.

Инсон яшаши, у ёки бу иш (сиёсат, фан, адабиёт, маданият, санъат, таълим-тарбия) билан шуғулланиши учун энг аввало истеъмол қилиши, овқатланиши, кийим-кечак кийиши, уй-жойга эга бўлиши, турли хизматлардан баҳраманд бўлиши керак, бунинг учун эса уларни ишлаб чиқариши зарур.

Ишлаб чиқарилган неъматларга бўлган эҳтиёжни қондириш учун зарур бўлган пул даромадларни топиши даркор.

Шу муаммоларни ечиш учун инсонлар турли соҳа ва йўналишларда меҳнат фаолиятини олиб борадилар. Меҳнат туфайли у зарур моддий ва маънавий неъматларни ишлаб чиқаради ва бу иқтисодий фаолиятда ўз аксини топади.

Товарлар ва хизмат кўрсатиш соҳалари турли-туман бўлганлиги туфайли инсонларнинг иқтисодий фаолияти ҳам турлича ва уларнинг тури, шакли, сони қўп.

Қадимда иқтисодий фаолият уй хўжалигидан иборат бўлган бўлса, бугунги даврда у йирик хусусий, жамоа, ҳиссадорлик жамиятлари, давлат хўжаликлари, молия-банк тизими, турли хил хўжалиқлараро, давлатлараро бирлашмалар, корпорациялар, уюшмалар, қўшма корхоналар, давлатлараро муносабатлардан иборат.

Шунингдек ҳозирги вақтда ишлаб чиқариш учун зарур ресурслар: табиий бойлиқлар, пул маблағлари, ишлаб чиқариш воситалари, ишчи кучи чекланган. Шу чекланган иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланиб, аҳолининг тўхтовсиз ўсиб боровчи эҳтиёжларини қондириш, ресурслар ва маҳсулотларни оқилона тақсимлаш йўлларини топиш иқтисодиётнинг асосий масаласидир.

Чекланган иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланиб, кишиларнинг яшаши, камол топиши учун зарур бўлган ҳаётий воситаларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришдан иборат бир-бири билан боғлиқ бўлган турли фаолиятларни бирлаштирувчи иқтисодий тизимга иқтисодиёт дейилади.

Иқтисодиёт инсон ҳаётининг асосини ташкил этади ва у инсонсиз, унинг меҳнат фаолиятисиз мавжуд бўлмайди:

Атоқли маърифатпарвар ватандошимиз Абдулло Авлоний иқтисодга шундай таъриф беради: «Иқтисод - деб пул ва мол каби неъматларнинг қадрини билмоққа айтилуру. Мол қадрини билувчи кишилар ўринсиз ерга бир тийин сарф қилмас, ўрни келганда сўмни аямас¹».

Иқтисодиёт ривожланиш даражасига қараб турли даврларда ва турли мамлакатларда **анаънавий иқтисодиёт**, **маъмурий буйруқбозликка асосланган иқтисодиёт**, **бозор (аралаш) иқтисодиётдан иборат бўлади.**

Қамров даражасига қараб иқтисодиёт; корхона, (фирма) иқтисодиёти, оила иқтисодиёти, тармоқ иқтисодиёти, миллий иқтисодиёт, жаҳон иқтисодиётига бўлинади. Иқтисодиётда уларни яхлитлаштириб микроиқтисодиёт, мезоиқтисодиёт, макроиқтисодиёт, мегаиқтисодиёт деб юритилади.

МИКРОИҚТИСОДИЁТ - бошланғич хўжалик бўғинлари - алоҳида фирма, бирлашма хўжалиқлар фаолиятини таҳлил этади.

МЕЗОИҚТИСОДИЁТ - миллий иқтисоднинг алоҳида со-

¹ Абдулло Авлоний. «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ». Т. 1992 йил, 23-бет.

ҳалари ёки халқ хўжалиги тармоқларининг ривожланиш қонуниятларини ўрганади. (Масалан: агросаноат мажмуаси, ҳудудий иқтисод муаммолари)

МАКРОИҚТИСОДИЁТ - миллий иқтисодиётни яхлит шаклда жамиятнинг бойлиги, даромади, иқтисодий ўсиш омиллари ва суръатларини ўрганади. Инфляциянинг олдини олиш, иш билан бандлик, ишсизлик масалаларини, тадбиркорликни рағбатлантириш, пул муомаласи, иқтисодий ва молиявий барқарорлик, молия-кредит, ижтимоий ҳимоя масалалари қонуниятларини таҳлил этади.

МЕГАИҚТИСОДИЁТ - ҳақон иқтисодиёти тараққиётининг қонун-қоидаларини ўрганади.

Жамиятда яратилган товарлар ва хизматларнинг, ресурсларнинг ҳаракати бўйича иқтисодиёт турли фазалардан: **ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш, истеъмол қилиш** каби жараёнлар йиғиндисидан ташкил топади.

Ишлаб чиқариш - асосий жараён бўлиб, барча моддий неъматлар ва хизматлар шу босқичда яратилади. Ишлаб чиқаришсиз тақсимлаш, айирбошлаш ҳам, истеъмол ҳам бўлмайди.

Тақсимот - ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар ишлаб чиқариш воситалари, маблағлар, ишчи кучи - тармоқлар, соҳалар, ҳудудлар, корхоналар ўртасида тақсимланади. Ҳосил қилинган даромадлардан ҳам ҳар бир мулк эгаси тақсимлаш орқали ўз улушини олади.

Айирбошлаш - жараёнда ишлаб чиқарилган бир маҳсулот бошқасига айирбошланади. Бозор шароитида айирбошлаш пул ёрдамида амалга ошади. Тақсимлаш ва айирбошлаш ишлаб чиқариш билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ишлаб чиқаришни, истеъмолни бир-бирига боғлайди.

Истеъмол - ишлаб чиқарилган неъматлар инсон эҳтиёжларини қондиради ва маҳсулотлардан фойдаланишнинг сўнгги босқичи бўлади.

Истеъмол - ишлаб чиқариш, ноишлаб чиқариш ва шахсий истеъмолга бўлинади.

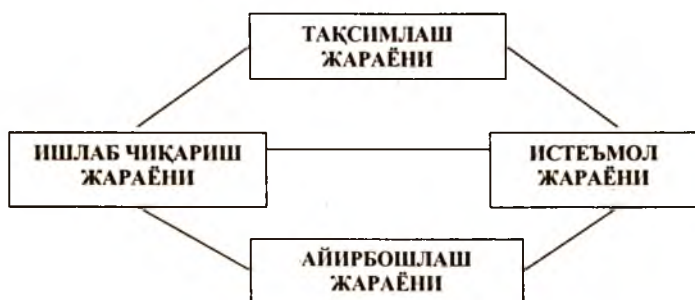
Ишлаб чиқариш истеъмоли - ишлаб чиқариш воситалари (капитал) ва ишчи кучини ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш.

Ноишлаб чиқариш истеъмоли - шахсий ва ижтимоий истеъмолдан иборат бўлади.

Шахсий истеъмол - инсонларни озиқ-овқат, кийим-кечак билим олиш, дам олиш, уй-жойга бўлган эҳтиёжини қондири-са, **ижтимоий истеъмол** жамиятнинг фан, маданият, таълим, мамлакатни бошқариш, мудрофаа, хавфсизликни таъминлаш, экологик муаммоларни ҳал қилиши билан боғлиқ.

Истеъмол жараёнида ишлаб чиқарилган неъматлар фойда-ланиб йўқотилади ва уларни ўрнига янгиси ишлаб чиқарила-ди ва ишлаб чиқариш жараёни тўхтовсиз такрорланиб туради.

Товарлар, хизматлар ва ресурсларнинг ишлаб чиқариш жараёнидаги ҳаракати

Иқтисодиётнинг асосий ва бош масаласи - эҳтиёжларнинг чексизлиги ва уни қондириш учун зарур бўлган ресурслар-нинг чекланганлик масаласидир.

Буни билиш, тушуниш учун дастлаб эҳтиёж нима? эҳтиёж-ларни турлари, уни ўзгариб, кенгайиб, янгиланиб бориши, чексизлиги, эҳтиёжларни қондириш даражасини ўрганиш зарур.

Маълумки кишилик жамияти инсонлардан ташкил топган. Ҳар бир жамият ва инсон ривожланиши, яшаши учун истеъмол қилиши, турли эҳтиёжларни қондириши зарур. Чунки бусиз у яшай олмайди.

Эҳтиёж нима? Инсонни яшаши, меҳнат қилиши, ҳар томон-лама камол топиши ва маълум ижтимоий-иқтисодий мавқега эга бўлиши учун зарур бўлган барча ҳаётий неъматларга бўлган зарурият.

Эҳтиёжлар ниҳоятда турли-туман бўлади.

Эҳтиёжлар объектига кўра моддий эҳтиёжлар, ижтимоий, маънавий эҳтиёж турларига бўлинади.

Моддий эҳтиёжлар қадимий, инсон пайдо бўлиши билан вужудга келган бўлиб, энг зарурий ва ҳаётийдир. Бу озиқ-овқат, кийим-кечак, турар-жой, уй-рўзғор анжомлари, зеби-зийнат буюмлари ва бошқа қатор эҳтиёжлардан иборат бўлиб, уларнинг қондирилиши яшашнинг асосий шартидир.

Ижтимоий-маънавий эҳтиёжлар - азалий бўлмай жамият тараққиётининг маълум босқичида, маданиятнинг юзага келиши, ривожланиши туфайли ижтимоий-маънавий эҳтиёжлар заруратга айланади ва юксалади, тури, шакли ўзгариб, янгиланиб боради. Улар билим олиш, малака ошириш, даволаниш, дам олиш, спорт билан шуғулланиш, маданий-маънавий савияни ошириш каби кўплаб эҳтиёжлардан иборат бўлади. Ижтимоий-маънавий эҳтиёжлар моддий кўринишга эга бўлмайди. Бу эҳтиёжлар асосан турли хизматлардан фойдаланишга бўлган эҳтиёжлар тарзда қондирилади.

Эҳтиёжлар субъектларига кўра якка ва биргаликда, гуруҳ, умумжамият эҳтиёжларига бўлинади.

Якка эҳтиёж ҳар бир инсоннинг эҳтиёжини ифодалайди ва у инсоннинг жисмоний ҳолати, меҳнат қилиш қобилияти, диди, ёши, жинси, ҳулқ атвориغا боғлиқ бўлади.

Биргаликдаги эҳтиёж - бу оилавий ёки қавми-қариндош, оила-азъоларининг биргаликда уй-жойдан, хўжаликдаги машина, уй-рўзғор буюмларидан фойдаланишдан иборат.

Гуруҳий эҳтиёж - бу кишиларнинг бирон мақсадда бирлашган гуруҳлари: меҳнат жамоаси, турли уюшмалар эҳтиёжидир. Меҳнат жамоаси эҳтиёжи, техника-технологияни янгилаш натижасида меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот сифатини яхшилаш, фойдани кўпайтириш ва шу асосда ишловчилар иш ҳақини, даромадини ошириш.

Умумжамият эҳтиёжи - бу дунёда, мамлакат миқёсида инсонларнинг бир бутун таркиб топган эҳтиёжларидан иборат бўлиб, у бир томондан барча турдаги якка ва гуруҳ эҳтиёжларини йиғиндисидан иборат бўлса, иккинчи томондан жамиятнинг яхлит организм сифатида яшаб туриши учун зарур бўлган эҳтиёжлардан ташкил топади. Масалан табиий ресурсларни асраш, ундан тежаб-тергаб фойдаланиш, мамлакат мудофаасини ва хавфсизлигини таъминлаш, жа-

миятни бошқариш ва бошқа кўплаб эҳтиёжлардан иборат.

Эҳтиёжлар фаолият юритишга қараб меҳнат қилиш, иш қобилиятини тиклаш, иқтисодий фаолият юритиш эҳтиёжларидан ҳам иборат бўлади. Меҳнат қилиш эҳтиёжи инсоннинг ўзида мужассамлашган бўлиб, у ундан ажрамаган, меҳнатсиз инсон яшай олмайди, меҳнатсиз ҳеч қандай нарса яратилмайди, меҳнатсиз инсон шахси камол топмайди ва жамиятда ўз мавқиега эга бўлмайди. Меҳнат эҳтиёжи инсонда меҳнат қилиш, меҳнатга онгли ёндашиш қобилияти борлигидан келиб чиқади.

Эҳтиёжларни қандай мақсад кўзланганлигига қараб шахсий эҳтиёжларга ва ишлаб чиқариш эҳтиёжларига бўлиш мумкин.

Шахсий эҳтиёж инсоннинг бевосита истеъмол товарлари ва хизматларга бўлган эҳтиёж бўлса, ишлаб чиқариш эҳтиёжлари инсон учун турли-туман неъматлар ишлаб чиқаришда ишлатиладиган ишлаб чиқариш воситаларидан (машина, асбоб-ускуна, техника-технология, хом ашё, ёқилғи, транспорт воситалари, ишчи кучи) иборат бўлади.

Жамият эҳтиёжларининг таркиб топиши ва таркибининг юксалиши, ривожланиши бир неча омилларига боғлиқ бўлади.

а) жамият иқтисодий тараққиётининг эришилган даражасига;

б) жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тизимиغا;

в) аҳоли сонининг ошиши ва уни таркибига (ёши, жинси);

г) ҳаёт кечиришнинг табиий-жўгрофий шароитларига;

д) тарихий, миллий анъаналар ва урф одатларга;

е) маданий жиҳатдан эришилган даражага;

ж) минтақавий, ҳудудий, халқаро, мамлакатлараро, миллатлараро алоқаларнинг кенгайиши ва ривожланиши ҳам янги эҳтиёжларни келтириб чиқаради ва уларнинг кенг тарқалишига сабаб бўлади.

Эҳтиёжлар абадий ва чексиз, уларни тўла қондириб бўлмайди, ҳар қандай жамиятда ҳам маълум бир даврда табиий равишда кўплаб қондирилмаган эҳтиёжлар мавжуд бўлади. Эҳтиёжлар замон ўтиши, иқтисодиётнинг юксалиши, унинг таркибий тузилишини ўзгариши билан кенгайди, миқдоран ички таркибий нисбати ўзгаради, янгиланади, янги пайдо бўлган эҳтиёжлар эскиларини суриб қўяди.

Эҳтиёжларнинг доимо янгилашиб, ўсиб бориши табиий тус оладики, у эҳтиёжларининг тўхтовсиз узлуксиз юксалиб бориш иқтисодий қонунида ўз аксини топади.

Эҳтиёжларининг юксалиб бориши уни қондириш воситалари даражаси билан чегараланади. Чунки чексиз ўзгариб, юксалиб бораётган эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўладиган иқтисодий ресурслар чекланган. Бу ўз навбатида чексиз эҳтиёжларни қондириш билан чекланган иқтисодий ресурслар ўртасидаги зиддиятда намоён бўлади.

Ресурслар чеклангани туфайли эҳтиёжларни қондириш муаммолари. «Иқтисодиёт назарияси» ўз тадқиқотини икки нарсага; жамият аъзолари эҳтиёжларнинг чексизлиги ва шу эҳтиёжларни қондириш учун товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш учун зарур бўлган иқтисодий ресурсларнинг чекланганлиги муаммосига қаратади. Ер юзидаги аҳолининг сони 6 миллиарддан ошди ва уларнинг эҳтиёжлари у ҳам ўсиб, кенгайиб, янгилашиб бормоқда. Аммо табиий бойликлар эса аксинча камайиб бормоқда, чунки уларнинг аксарият қисми қайта тикланмайди, ер, қазилма бойликлар, экин майдонлари, ўрмонзорлар, ичимлик сув миқдори чекланган.

Маълумки эҳтиёжларни қондиришнинг асосий йўли ишлаб чиқариш бўлиб, унинг учун турли-туман ресурслар керак.

Иқтисодий ресурслар - мамлакат, корхона, фирма, оила ихтиёрида жамланган ва айни вақтда зарур товар ва хизматларни ишлаб чиқариш, уларни истеъмолга етказиб бериш ва истеъмолда фойдаланиш мумкин бўлган воситалар, имкониятлар, меҳнатга лаёқатли ишчи кучидан ташкил топади.

Ресурслар табиий, моддий ва меҳнат ресурсларга бўлинади.

Табиий ресурслар - ер, сув, ўрмон, ер ости бойликлари, фойдали қазилмалар, моддий ресурслар, бино-иншоотлар, машина, асбоб-ускуналар, қурилмалар, хом ашё, сотишга тайёрлаб қўйилган маҳсулотлар, пул маблағларини ўз ичига олади.

Меҳнат ресурслари - меҳнатга лаёқатли, маълум маҳоратга эга бўлган (16-60 ёш) ишчи кучидан иборат.

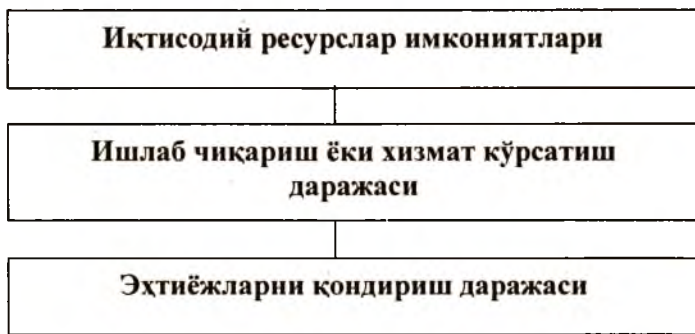
Ҳар бир ресурсдан ишлаб чиқаришда фойдаланилганда маълум самара беради, аммо унинг натижаси маълум чегарага эга бўлиб, ҳар қандай ресурсдан энг самарали, оқилона

фойдаланилган вақтда ҳам ундан маълум миқдордан ортиқ маҳсулот олиб бўлмайди.

Ресурсларнинг чекланганлиги ишлаб чиқариш имкониятларининг ҳам чекланишига сабаб бўлади.

Ишлаб чиқариш имконияти деб, мавжуд иқтисодий ресурслардан тўла самарали, тежаб-тергаб фойдаланиш эвазига ҳар бир ресурсдан кўп маҳсулот ишлаб чиқаришга айтилади.

Иқтисодий ресурслар, ишлаб чиқариш ва эҳтиёжларни қондириш даражаси ўртасидаги боғлиқлик ва алоқадорликни қуйидаги чизмада кўриш мумкин:

Чекланган ресурслардан самарали фойдаланиб ишлаб чиқариш имкониятлари ва эҳтиёжларни қондириш даражасини ошириш муаммолар билан боғлиқ.

Энг аввало а) ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг оптимал вариантларини энг зарур ва тежамли, керакли турларини танлаб олиш ва ресурсларни кўпроқ зарур ишлаб чиқариш соҳаларига йўналтириш;

б) мавжуд ресурсларнинг ҳар бирлигидан тежаб-тергаб самарали фойдаланиб, ҳар бир ресурсдан кўпроқ маҳсулот олиш.

в) фан-техника ютуқларини ва янги технологияларни жорий қилиб, янги энергия, материал, хом ашё турлари, уларнинг манбаларини излаб топиб, ишлаб чиқаришга солиш, ресурслар унумдорлигини оширишга эришиш.

Бундай муаммоларни ечиш зарурати албатта ҳар қандай одамдан кенг иқтисодий билимга эга бўлишни талаб этади.

1.2. ИҚТИСОДИЙ БИЛИМЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ. «ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, ЎРГАНИШ УСУЛЛАРИ

Иқтисодиёт фани қадимий фанлар қаторига киради ва у кишилиқ жамиятининг пайдо бўлиши ва ривожланиши билан боғлиқ ҳолда шаклланиб келган.

Иқтисодга оид дастлабки фикрларни антик дунё олимлари Ксенофонт, Платон, Аристотель, Қадимги Миср, Марказий Осиё, Хитой, Ҳиндистон мутаффакирлари асарларида учратамиз.

Иқтисодий қарашларнинг ривожланишида муслмон оламининг муқаддас китоблари «**Қуръони Карим**», «**Ҳадис**», «**Қобуснома**» шунингдек «**Таврот**», «**Инжил**»нинг аҳамияти катта. Уларда ҳалол, тўғри ижодий меҳнат қилиш, ҳўжалиқ юриши, инсонга хос иқтисодий тарбия ҳақида қимматли фикрлар баён этилган.

Марказий Осиёнинг машҳур олимлари, давлат арбоблари Ал-Фаробий (870-950), Абу Али Ибн Сино (980-1037), Абу Райҳон Беруний (973-1048), Алишер Навоий (1441-1501), Мирзо Улуғбек, Юсуф Хос Ҳожиб, Амир Темур, Заҳриддин Муҳаммад Мирзо Бобур асарларида ҳам жуда кўплаб иқтисодий тушунчалар: меҳнат, товар, пул, эҳтиёж, солиқ, тижорат ҳақида маълумотлар берилган.

Амир Темур ўзининг «**Темур тузуклари**»да иқтисодиётни бошқариш, уни барқарорлаштириш, тартибга солиш, одамларга касб-ҳунар ўргатиш, иш билан таъминлаш, тижоратчиларга сармоя билан ёрдамлашиш, солиқлар, уларнинг адолатли бўлиши, солиқлар даромадларга қараб белгиланиши, эл-юрт ободончилигига ҳисса қўшаётганларга солиқдан имтиёзлар бериш, аҳолини мамлакатда ўтказилаётган иқтисодий сиёсатдан, айниқса молиявий ишлардан, пул муомаласи ва солиқ тизимидан хабардор бўлиши, аҳоли иқтисодий жиҳатдан саводхон бўлса, мамлакат ҳам иқтисодий жиҳатдан юксалади деб билган.

Ксенофонт (Эрамизгача 445-355 йиллар) қулдорчилик жамияти даврида уй ҳўжалигини бошқариш бўйича «**экономикс**» (юнонча «ҳўжалиқ» ва «қонун») деб аталган қўлланма яратган ва бунга биноан иқтисод уй ҳўжалиги қонун-қоидаларини ўрганиш билан шуғулланиши керак. У иқтисодиётни ўз ҳўжалигини бойитиш тўғрисидаги фан деб таъкидлаган.

Шунинг учун «Иқтисод» (экономия) юнонча «Ойкономио» сўзидан бошланиб (Ойкос-уй, хўжалик, «Номос» - «Қоида», «Қонун» маъносини билдиради) дастлабки вақтда уй хўжалиги қонун-қоидаларини ўрганувчи фан деб талқин этилган.

Иқтисодиёт назарияси мустақил фан шаклида иқтисодий билимларни, қарашларни тартибга солган тизим сифатида XVI-XVII асрларда, кўпгина мамлакатларда ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, меҳнат тақсимотининг кенгайиши ва чуқурлашуви, манифактуранинг пайдо бўлиши, миллий ва жаҳон бозорининг кенгайиши, пул муомаласининг кучайиши даврига тўғри келади.

Иқтисодиёт назарияси энг аввало «сиёсий иқтисод» номи билан аталган ва бу атамани биринчи бўлиб француз иқтисодчиси Антуан Монкретьен (1575-1622) «Сиёсий иқтисод трактати» ёки «Ижтимоий хўжалик юритиш қонунлари» аса-рида изоҳлаб берган ва у 400 йилга яқин давр ичида иқтисодиёт назарияси «сиёсий иқтисод» тариқасида ўрганилиб келинган. «Сиёсий иқтисод» (политическая экономия) атамасини биринчи қисми юнонча «политейя» сўзидан олинган бўлиб «давлат қурилиши» - деб юритилган ва «сиёсий иқтисод» давлат миқёсида хўжалик юритиш қонунларини ўргатади деб талқин қилинган. Чунки ўша даврда дастлабки капитал жамғариш ва ташқи савдо кенгайиб, ўсиб бораётган бўлиб, унда давлатнинг роли ортиб бормоқда эди. Шунинг учун А.Монкретьен сиёсий иқтисод-давлат, мамлакат хўжалик фаолияти қонунларини ўрганувчи фан деб таърифлаган.

Иқтисодиёт назарияси ўз мазмуни ва моҳияти билан сиёсий иқтисоддан анча кенг. Сиёсий иқтисод ишлаб чиқариш муносабатларининг тарихий ривожланиши жараёнидаги ишлаб чиқариш муносабатларини ўрганеди. Иқтисодиёт назарияси эса хўжалик муносабатлари ва уларнинг яшаши, ишлаш механизминини ўрганеди.

Иқтисодиёт назариясининг шаклланиш жараёнида қатор ғоявий оқимлар, йўналишлар-мактаблар пайдо бўлган бўлиб, улар бойлик нима? Унинг асосини нима ташкил этади? У қайси соҳада яратилади ва қандай йўллар билан кўпаяди деган саволларга жавоб излаганлар.

Иқтисодий илмнинг биринчи йўналиши меркантилизм (mercante - италянча - «савдогар» сўзидан олинган) XVI аср-

да қатор Европа мамлакатларида ҳукм сурган иқтисодий қарашлар мажмуаси бўлиб, бу оқим тарафдорлари инсонларнинг, жамиятнинг бойлиги пулдан, олтиндан иборат, бойлик савдода, асосан ташқи савдода, муомала жараёнида яратилади ва кўпаяди, савдода банд бўлган меҳнат унумли меҳнат, бошқа меҳнат эса унумсиз меҳнат деб қайд этганлар.

Шунинг учун ҳам меркантилизм тарафдорлари «давлат саноатини, иш ҳақи ва бошқа ресурслар харажатларини камайтириб экспорт ҳажмини кўпайтириш учун зарур чоралар кўриш керак» деган ғояни илгари сурганлар. Бу мактаб намоёндалари инглиз иқтисодчилари У.Стаффорд, Т.Мен, француз иқтисодчилари А.Монкретьен, Ж.Б.Кольбер ҳисобланади.

Европа ўша вақтларда аграр мамлакатлардан иборат бўлиб, кўпгина иқтисодчилар ишлаб чиқаришни қишлоқ хўжалиги билан айнан тенг деб қараганлар. Шу тариқа иқтисодиёт назариясида XVIII аср ўрталарида Францияда пайдо бўлган физиократлар оқими (*Physis*-природа-табиат, *kratos*-ҳукмронлик-юнонча сўзлардан олинган бўлиб «Табиат ҳукмронлиги» демакдир) асосчилари француз Ф.Кенэ (1694-1774) А.Тюрго (1727-1782). Улар меркантилистлардан фарқли ўлароқ, бойлик савдода эмас, балки қишлоқ хўжалигида яратилади ва кўпаяди деб билганлар. Шунинг учун қишлоқ хўжалигига сарфланган меҳнатни унумли меҳнат ва барча бойликлар қишлоқ хўжалигида юзага келади деган ғояни илгари сурганлар.

Кейинчалик муомала, айирбошлаш соҳаси ривожланганлигига қарамасдан, савдода ҳеч қандай бойлик яратилмаслиги ва кўпаймаслиги аниқ бўлиб қолди ва ишлаб чиқариш соҳасига эътибор қаратила бошланди ва бойликнинг асоси савдо эмас, балки ишлаб чиқариш ва ҳақиқий бойлик бу пул эмас, балки яратилган товарлардир, деб кўрсатилди. Шу асосда классик (мумтоз) сиёсий иқтисод мактаби дунёга келди. Бу оқимга инглиз иқтисодчиси Уильям Петти (1623-1697) ва француз судяси Буагильбер асос солганлар.

Кейинчалик классик (мумтоз) иқтисодий мактаб вакиллари Адам Смит (1723-1790), Давид Рикардо (1772-1823) ва бошқа атоқли иқтисодчилар - бойлик фақат савдода, қишлоқ хўжалигида эмас, балки меҳнат сарфланган барча ишлаб чиқариш соҳаларида - саноатда, қишлоқ хўжалигида, қурилишда, хизмат кўрсатиш ва бошқа соҳаларда ҳам яратилишини

исботлаб бердилар ва барча бойликнинг онаси ер, отаси меҳнат деган қатъий хулосага келдилар.

Классик (мумтоз) иқтисодий мактаб намоёндаларининг хизмати шундаки улар, ўз тадқиқотларининг асосини айирбошлаш эмас, ишлаб чиқариш ташкил этишини, қийматнинг асосини ва бошқа барча товарлар асосини тенг меҳнат ташкил этиши, иқтисодиёт бозорнинг объектив қонунлари асосида бошқарилишини, жамият барча табақаларида тадбиркорлар, ишчилар, ер эгалари, банкирлар, савдогарлар даромадининг манбаи ишлаб чиқариш ва меҳнатдан иборат эканлигини исботлаб бердилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб сиёсий иқтисод чуқур инқирозга юз тутди, ва у икки гуруҳга: **марксизм** ҳамда **маржинализм** оқимига бўлинади.

Марксизм асосчиси Карл Маркс (1818-1883) «Капитал» асарида капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларни таҳлил қилар экан, унинг тадқиқотининг асосини **қўшимча қиймат назарияси** ташкил этади. Унинг кўрсатишича қўшимча қиймат ишчиларни эксплуатация қилиш натижасида ҳосил бўлади ва у мулк эгаси бўлган капиталистлар томонидан ўзлаштирилади, ҳамда улар бойлигининг асосини ташкил этади, ва қўшимча қиймат яратган ишчи-пролетариат эса қашоқлашади бу эса ўз навбатида меҳнат билан капитал ўртасидаги синфий курашнинг кучайишига ва оқибатда капитализмнинг ҳалокатига олиб келади деган хулосага келади. Ваҳоланки, капитализм ҳалок бўлмади, ишчилар синфи қашшоқлашмади, Маркс башорати ўзини оқламади. Марксизм назарияси чуқур инқирозга юз тутди.

Маржинализм оқими-XIX (Marjela) - инглизча «охирги қўшилган» деган сўздан олинган.

Маржинализм оқими XIX аср иккинчи ярмида шакланган бўлиб, унинг намоёндалари Австрия иқтисодчилари **К.Менгер (1840-1921)** **Фридрих Фон Визер (1851-1926)**, **З. Бем - Баверк (1851-1914)**лар бўлиб, улар неъматларнинг қиймати унинг чегараланганлиги ва камёблиги билан белгиланади деб кўрсатганлар.

XX асрда ҳам «Иқтисодиёт назарияси» фанига ҳисса қўшган кўплаб олимлар гуруҳи майдонга чиқди. Улар инглиз иқтисодчилари **Ж.М.Кейнс (1883-1946)**, **А.Маршал (1842-1924)**,

АҚШ иқтисодчилари М.Фридмен (1912), П.Самуэльсон (1915), Австрия иқтисодчиси Б.Ойкен ва бошқалар бўлиб, кейнсчилик, (неоклассик - янги классик), монетаристик, социал-либерал, институционализм, либерализм каби иқтисодий ғояларга асос солдилар.

Бозор иқтисодиёти кенг ривожланган мамлакатларда иқтисодий таълимотлар мажмуи «**Экономикс**» (Иқтисод) деган китобда мужассамлашган бўлиб дарслик тариқасида ўқитилмоқда.

Иқтисодиёт назарияси фани дастлаб «**Сиёсий иқтисод**» деб юритилиб, айирбошлаш ҳақидаги фан, кейинчалик унинг предметига ишлаб чиқариш фаолияти, сўнгра сиёсий иқтисод - ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш, истеъмол соҳасида одамлар ўртасида бўладиган муносабатларни ўрганади деб ҳисоблаганлар.

Бозор иқтисодиётига ўтилаётган ҳозирги даврда чоп этилаётган иқтисодиёт назариясига доир дарслик ва адабиётларда иқтисодиёт назарияси фани предметига таъриф берилганда, кўпроқ чекланган ресурслардан самарали фойдаланиш асосида инсонларнинг юксалиб бораётган чексиз эҳтиёжларини қондириш мақсадида моддий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш, истеъмол қилиш ва уни бошқариш муаммоларни ечишни ўрганишдан иборат деб кўрсатадилар.

Иқтисодиёт назарияси ижтимоий-гуманитар фанлар туркумига киради ва у тарих, фалсафа, ҳуқуқ, сиёсатшунослик (политология) социология, шунингдек кўпгина аниқ иқтисодий фанлар: саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо, алоқа, моддий-техника таъминоти, транспорт, таълим иқтисоди, микроиқтисодиёт, макроиқтисодиёт, менежмент, маркетинг, хўжалик фаолияти таҳлили, бухгалтерия ҳисоби, молия, солиқ ва солиққа тортиш, кредит, пул муомаласи, қимматли қоғозлар, банк иши, статистика, ташқи иқтисодий алоқалар, иқтисодий ахборот каби фанлар билан боғлиқ бўлиб, улардан айрим аниқ хулосаларни олади, ўрганади, уларга назарий асос бўлади, улар учун умумий бўлган илмий тушунчаларни, қонунқоидаларни, улар ўртасидаги алоқадорликни ва ўзаро таъсирини ўрганади ва аниқлаб беради.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, **иқтисодиёт назарияси**

рияси фанининг предметини - чекланган ресурслардан самарали ва оқилона фойдаланиш натижасида юксалиб бораётган жамият эҳтиёжларини максимал даражада қондириш мақсадида моддий неъматлар ва хизматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва айирбошлаш, истеъмол қилиш жараёнида юзага келадиган алоқа боғланишларни, ижтимоий хўжаликни самарали юритиш, бошқариш соҳасидаги қонун-қоидаларни ўрганувчи фан деб таърифлаш мумкин.

Иқтисодиёт назарияси, иқтисодий муносабатларнинг доимо шаклан ва мазмунан ўзгаришини, уларни асослаб берувчи иқтисодий тушунчалар, қонун-қоидаларни ўзгариб туришини, уларнинг доимий ҳаракатини, ривожланишни ҳам ўрганади.

1.3. ИҚТИСОДИЙ ҚОНУНЛАР ВА ИҚТИСОДИЙ КАТЕГОРИЯЛАР (ИЛМИЙ ТУШУНЧАЛАР)

Иқтисодиёт назарияси фанининг асосий вазифаларидан бири иқтисодий қонунларни билиш ва унинг мазмунини очиб беришдан иборат, чунки ҳар қандай жамиятда иқтисодий жараёнлар уларга хос ички қонунлар, иқтисодий фаолият қонунлари билан бошқарилади.

Иқтисодий қонунлар иқтисодий жараёнлар ўртасида доимий такрорланиб турувчи, барқарор аниқ сабаб-оқибат сифат ва миқдор алоқаларни, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ифодаловчи воқеа-ҳодисаларнинг (муносабатларининг) илмий йиғиндисидир.

Жамиятдаги барча ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлаш, истеъмол билан боғлиқ муносабатлар иқтисодий қонунлар орқали бошқарилади ва йўналтирилиб турилади.

Иқтисодий қонунлар табиат қонунлари сингари объектив бўлиб, улар кишилар, сиёсий кучлар, синфларининг хоҳиш, иродасига боғлиқ бўлмайди, ва шу жиҳатдан табиат қонунларига ҳам ўхшайди, аммо иқтисодий қонунлар табиат қонунларидан фарқ қилади, табиат қонунлари абадий бўлса, иқтисодий қонунлар тарихий, ўткинчи бўлиб, жамият ижтимоий ҳаётининг ривожланиши, инсонларнинг хўжалик фаолияти билан боғлиқ. Шунинг учун иқтисодий қонунларни билиш, ўрганиш, унинг талабларига мос равишда хўжалик юритилгандагина бошқариш ижобий натижа беради, иқтисодиёт ба-

рқарор ўсади, таназзулга юз тутмайди, аҳоли эҳтиёжлари қондирилиб турмуш даражаси ортади, ҳаёти фаровон бўлади. Аксинча иқтисодий қонунларни билмаслик, улар талабига мос иш юритмаслик хўжалик фаолиятининг пировард натижаларини самарасиз ёки кам самарали бўлишига, ишлаб чиқаришдан қўзланган натижага, барқарор ўсишга эришиб бўлмайди. Қайси жамиятда иқтисодий қонунларни билиб олишга ва улардан фойдаланишга кенг йўл очилса, у ерда иқтисодий ўсиш, иқтисодий барқарорлик юз беради. Республикамизда иқтисодий қонунлар талаблари асосида иқтисодиётни ислоҳ қилинаётганлиги туфайли иқтисодиёт барқарор ўсмоқда, ялпи ички маҳсулотнинг йиллик ўсиш суръати кейинги йилларда йилига ўртача 8% дан ошмоқда.

Иқтисодий қонунларни мамлакатларнинг қонун чиқарувчи органлари (Сенат, Сейм, Олий Мажлис, Давлат Думаси) томонидан қабул қилинган қонунлар билан чалкаштириб бўлмайди.

Мамлакатларнинг қонун чиқарувчи органлари қабул қилган қонунлар иқтисодиётни ташкил этиш, бошқариш, унинг ҳаракати ва ривожланишнинг ҳуқуқий асосларини кафолатловчи қонунлар бўлиб, улар иқтисодий қонунлар талабларидан келиб чиқиб ишлаб чиқилади ва қабул қилинади. Мустақиллигимизнинг 18 йили мобайнида республикамизда ўтказилаётган иқтисодий, сиёсий, маънавий, ижтимоий ислохотларнинг ҳуқуқий асосларини белгиловчи 500 дан ортиқ қонун қабул қилинган бўлса, уларнинг 150 дан ортиғи бевосита иқтисодий ислохотлар билан боғлиқ.

Иқтисодий қонунлар 3 гуруҳга бўлинади:

1. Умумий иқтисодий қонунлар - бу қонунлар кишилиқ жамиятининг барча босқичларида ҳаракат қилади. (Вақтни тежаш қонуни, эҳтиёжларининг ўсиб бориш қонуни, меҳнат унумдорлигининг ошиш қонуни, меҳнат тақсимооти қонуни, жамғариш қонуни).

2. Формацион - махсус қонунлар - муайян ижтимоий-иқтисодий тизимларда ҳаракат қилувчи қонунлар: феодализм, капитализм, собиқ социализм тизимида мавжуд бўлган, қўшимча қиймат қонуни, меҳнатга қараб тақсимлаш қонуни, халқ хўжалигини режали -(пропорционал) ривожлантириш қонунлари.

3. Хусусий иқтисодий қонунлар - инсоният тараққиётининг

бир неча босқичларида ҳаракат қиладиган қонунлар (талаб ва таклиф қонуни, қиймат қонуни, пул муомаласи ва бошқалар).

Иқтисодиёт назарияси иқтисодий қонунлар билан бирга иқтисодий категориялар (илмий тушунчалар) ни ҳам ўрганади.

Иқтисодий категориялар - жамият иқтисодий ҳаётининг энг муҳим томонларини ифодаловчи ҳодиса ва воқеаларни характерлайдиган назарий, мантиқий илмий тушунчалар ёки реал иқтисодий жараённинг илмий-назарий ифодасидир.

Иқтисодий категория (тушунча) ларни айрим иқтисодчилар иқтисодиёт илмининг «калити» ёки «тили» деб атайдилар.

Иқтисодиётда иқтисодий категориялар (тушунчалар) 100 дан ортиқ бўлиб, улар умуминсоний манфаатларни ифодаловчи категориялар: ишлаб чиқариш, ишлаб чиқариш омиллари, мулк, меҳнат жараёни, иш вақти, меҳнат тақсимоти, айирбошлаш, истеъмол, меҳнат унумдорлиги, самарадорлик ва бошқалар; маълум тизимга хос категориялар; рента, экспанция, аҳоли ортиқчилиги, қашшоқлик, монополия, олигаполия; даврий оралик бир неча тизимларда амал қилувчи категориялар; товар, пул, талаб-таклиф, маркетинг, нарх, рақобат, инфляция ва бошқалар.

Ҳар бир фаннинг ўзига хос билиш усули, услубияти мавжуд. Иқтисодиёт назарияси ҳам бошқа фанлар сингари ўз ўрганиш, билиш услубига эга. Улар энг аввало **диалектик усул-яъни иқтисодиёт бир-бири билан алоқада, узвий боғлиқликда, доимо ҳаракатда, ривожланишда мазмунан ва шаклан ўзгариб турадиган ички ва ташқи ҳодисалар билан доимий алоқада бўлади.**

Иқтисодиёт назариясини ўрганишда фойдаланиладиган асосий услуб **абстракциялаш** бўлиб, бу услуб ёрдамида иқтисодга доир асосий муҳим фактлар ажратиб олинади, таққосланади, улар ўртасидаги боғланиш аниқланади, илмий хулосалар чиқарилади.

Иқтисодиёт назариясини ўрганишда яна **таҳлил ва синтез, мантиқийлик ва тарихийлик, индукция, дедукция, эксперимент, статистик, математик ва график** усуллардан ҳам кенг фойдаланилади.

Иқтисодиёт назарияси умуминсоний фан бўлиб у қатор вазифаларни бажаради.

а) Иқтисодиётнинг сир-асрорларини ўрганиш, билиш ва уларни халққа етказиш, омманинг иқтисодий билимини ошириш, шу асосда миллий иқтисоднинг ривожланишини тезлаштириш;

б) Иқтисодий жараёнларнинг ривожланишини прогноз қилиш - олдиндан айтиш, яъни иқтисодий жараёнларни ўрганиш натижасида жамиятнинг илмий-техник, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш истиқболларини илмий, назарий жиҳатдан асослаб бериш;

в) Бошқа иқтисодий фанларга илмий-услубий асос бўлиб хизмат қилади;

г) Амалий тавсиялар бериш - иқтисодиёт назарияси тавсиялари хўжалик юритишнинг оқилона, самарали услублари, асосий йўналишлари ишлаб чиқаришга хизмат қилади ва бу тавсиялар мамлакат иқтисодий сиёсатини белгилаб беради.

Иқтисодиёт назарияси гуманитар фан сифатида иқтисодиётнинг Нима? Қанча ишлаб чиқариш? (Нима? Қанча?) Қандай ишлаб чиқариш? (Қандай?) Ким учун ишлаб чиқариш? (Кимга?) муаммоларни ҳал этишга жавоб бериши керак.

Иқтисодиёт назарияси фани, кишиларда янгича иқтисодий фикрлашни шакллантириш, уларнинг дунёқарашини ўзгартириш¹ вазифасини ҳам бажаради. Бу вазифа республикамызда иқтисодиётни ислоҳ қилиш соҳасидаги бош мақсадлардан бири ҳисобланади.

I. 4. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЖАРАЁНИ ВА УНИНГ ОМИЛЛАРИ, НАТИЖАЛАРИ

Ҳар бир жамият фаолиятининг асоси, турли-туман инсон эҳтиёжларини қондиришнинг бирдан-бир воситаси ишлаб чиқариш бўлиб, у иқтисодий фаолиятда ўз аксини топади.

Иқтисодий фаолият жамият, инсон эҳтиёжларини таъминлаш усуллари ва воситаларнинг йиғиндиси бўлиб, эҳтиёж учун зарур бўлган неъматларни ишлаб чиқаришдан бошланади ва яратилган неъматлар тақсимлаш, айирбошлаш натижасида истеъмолга ўтади.

Чекланган иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланиб, инсонларнинг эҳтиёжини қондириш, тирикчилик, ҳаёт кечи-

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. «Ўзбекистон», 1995 йил. 18-бет.

ришни таъминлаш, унинг яшаши, камол топиши учун зарур бўлган ноз-неъматларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга хизмат қиладиган турли хил восита ва усуллар, фаолиятлар йиғиндисига иқтисодий фаолият дейилади.

Иқтисодий фаолият қадим-қадимлардан мавжуд бўлиб, инсон ҳаётининг асосини ташкил этади, ва у жуда мураккаб, турли ҳодиса ва жараёнларни ўз ичига олади. Кишилиқ жамияти мавжуд экан, бу жараёнлар узлуксиз давом этади.

Иқтисодий фаолият инсонларнинг маълум мақсад йўлидаги тинимсиз хатти-ҳаракати бўлиб, у билан айрим одамлар, оила, корхона, фирма, хўжалиқлар, уюшмалар, давлат шуғулланади.

Иқтисодий фаолият туфайли ишлаб чиқариш жараёни юз беради ва ҳар хил товар ва хизматлар яратилади. Меҳнат туфайли ишлаб чиқарилган маҳсулотлар иқтисодий неъматлар деб аталади.

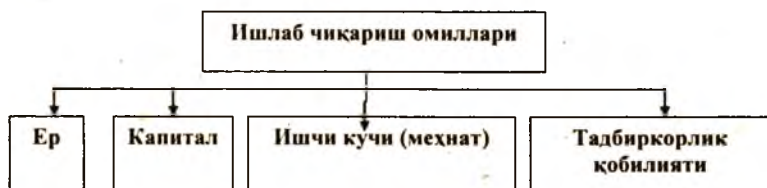
Барча жамиятларда ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун зарур бўлган омиллар мавжуд бўлиши ва ҳаракатга келиши зарур.

Иқтисодиёт назариясида ишлаб чиқариш омиллари турлича талқин этилади.

Француз иқтисодчиси **Ж.Б.Сей** (1767-1832) ишлаб чиқаришнинг уч омили назариясини асослаб, уларга: **Ер, Капитал, Меҳнат**ни киритган, уларнинг ўзаро таъсири асосида ишлаб чиқариш содир бўлишини таъкидлаган.

Бозор иқтисодиёти шароитида айниқса иқтисодий ресурсларнинг камёблиги ва чекланганлигини ҳисобга олиб кўпчилик иқтисодчилар ишлаб чиқаришнинг тўрт омили, **Ер, Капитал, Меҳнат (ишчи кучи), Тадбиркорликдан** иборат бўлиб ишлаб чиқариш омиллари эгалари оладиган даромад шу ҳар бир омилнинг ҳиссасига боғлиқ бўлади, деб кўрсатадилар.

Ишлаб чиқариш омилларининг туркумланиши куйидаги чизмада берилган.

Иқтисодий ресурслар ишлаб чиқариш омилларига айланиши, улардан самарали фойдаланиш туфайли маҳсулотлар яратилади, хизматлар кўрсатилади. Омиллар ишлаб чиқаришда алоҳида эмас балки, биргаликда, маълум бир нисбатда ишлатилади ва улар доимо бир-бирини тўлдиради.

✓ **Ер омили** - деганда фақат ернинг ўзи эмас, балки ер ости ва устида мавжуд бўлган барча табиий ресурслар тушунилади. Унга ҳайдаладиган ерлар, ўрмонлар, сув ҳавзалари, турли табиий бойликлар, металл, нефть, газ, кўмир, олтин ва бошқа қазилма бойликлар киради. Улар ишлаб чиқаришнинг табиий шартини ҳосил қилади. Ер омили ҳисобига олинadиган даромад **рента** деб юритилади.

Капитал - инсон томонидан яратилган машина асбоб-ускуна, бино иншоотлар, турли аппаратлар, дастгоҳ, транспорт ва алоқа воситалари, омборлар, қурилишлар, каналлар, йўллар ва бошқа меҳнат қуроллари ва воситаларидан, шунингдек кўмир, руда, нефть каби хом ашё, табиий бойликлардан иборат бўлади. Ана шу меҳнат қуроллари ва воситаларини ишлаб чиқариш ва уларни жамғариш капитал маблағлар солиш ёки **инвестициялаш** орқали юз беради.

Меҳнат - меҳнат иқтисодий нуқтаи назардан инсоннинг меҳнат қилишга қодир бўлган ақлий ва жисмоний қобилиятининг йиғиндиси. Ҳар қандай касб-ҳунар эгаси; деҳқон, чорвадор, тикувчи, тўқувчи, ўқитувчи, шифокор ва бошқа одамлар томонидан бажарилган иш, меҳнат деб аталади. Меҳнат омилининг яратилган маҳсулотигади улуши унинг эгаларига **иш ҳақи** шаклида тегади.

✓ **Тадбиркорлик** фаолияти иқтисодий ресурслар: ишлаб чиқариш воситалари, ишчи кучи ва табиий ресурслардан унумли фойдаланиладиган ташкилотчи, ташаббускор, янгиликка интилувчи, иқтисодий жавобгарликни ўз бўйнига олиб, таваккал қилиб иш юритувчи шахслар бўлиб, бу хислатларга эга бўлганлар **тадбиркорлар** деб аталади.

Тадбиркор иқтисодий ресурсларни ишга солиб, товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш ташаббусини ўз зиммасига олади, фойда келтирадиган иш билан шуғулланади, ишлаб чиқаришни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида майдонга чиқади. Тадбиркор бизнесда асосий ўрин тутади, фирма фаолиятини ўзи белгилайди, у янгиликка интилувчи, бизнеснинг

янги ташкилий шакллари ни ҳаётга тадбиқ этишга ҳаракат қилувчи, тадбиркор-тавакқалчилик хатарини ҳисобга олиб иш юритувчи, чунки фойдаси ҳеч ким томонидан кафолатланмаган, фойдасини ҳам, зарарини ҳам ўз кафолатлайди. У фойда олиш ўрнига зарар кўриши, охир-оқибатда банкрот, хонавайрон бўлиши мумкин. Тадбиркор ўз вақти, меҳнати ва обрўси билангина эмас, балки қўшган ўз маблағи ёки шериклари маблағлари билан ҳам тавакқал қилиб иш юритади.

Тадбиркор ўз қобилиятини ишлатиб, қилган саъй-ҳаракатлари туфайли **тадбиркорлик фойдаси тариқасида даромад** олади.

Эҳтиёжлар турли-туман бўлиб, ўсиб кенгайиб, янгиланиб боради ва чексиз бўлгани туфайли уларни қондириш учун зарур ресурслар чекланган. Бу ўз навбатида доимо ишлаб чиқариш омилларини муқобил ишлатиш, улар қўшилишининг энг оқилона вариантини танлаш муаммосини келтириб чиқаради.

Ишлаб чиқариш омилларининг бир-бири билан қўшилиши натижасида ишлаб чиқариш жараёни юзага келади.

Ишлаб чиқариш жараёни-инсон ва жамиятнинг истеъмоли учун зарур бўлган моддий ва номоддий неъматларни ишлаб чиқаришга қаратилган мақсадли фаолиятдир.

Ҳар қандай ишлаб чиқариш энг аввало, меҳнат жараёни бўлиб, у табиатдан олинган нарсаларни ўз истеъмолига мувофиқлаштиришдан иборат фаолият бўлиб, шу жараёнда инсонлар табиат ва унинг кучлари билан, ҳамда ўзаро бир-бирлари билан маълум алоқада, муносабатда бўладилар. Улар ўзларининг онгли, мақсадга мувофиқ унумли меҳнати билан табиат моддаларининг шакллари ни ўзгартирадилар ва истеъмол учун зарур бўлган неъматларни яратадилар. Инсон билан табиат ўртасида моддий алмашув билан бирга инсоннинг ўзи ҳам ҳар томонлама камол топиб боради, ўзининг меҳнат қобилиятини, билимини оширади ва уларни амалда қўллашни кенгайтириб боради.

Ишлаб чиқариш жараёни инсоният тараққиётининг барча босқичларига, барча мамлакатларга, халқларга, эл-юртларга хос умуминсоний воқъелик, тушунча.

Ишлаб чиқариш жараёни узоқ тарихга эга бўлиб, у оддий тош ва бошқа оддий меҳнат қуроллари дан фойдаланиб, овчилик, деҳқончилик қилишдан тортиб бугунги кунда ўта мураккаб техника-технологияга асосланган товар ва хизматлар-

ни (машиналар, самолётлар, телевизор, компьютер, ҳисоблаш машиналари, роботлар, космик ракеталар) ишлаб чиқаригача бўлган йўлни босиб ўтди.

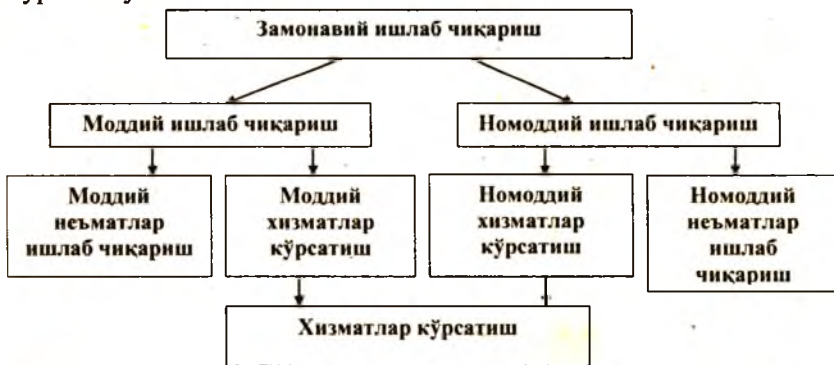
Ишлаб чиқариш турли соҳалар: саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва алоқа, қурилиш, савдо, моддий-техника таъминоти, тайёрлов, коммунал ва уй-жой хўжалиги, турли хил хизмат кўрсатиш соҳаларини ўз ичига олади.

Ҳозирги кунда маҳсулотларнинг бир неча миллион турлари мавжуд бўлиб, ишлаб чиқариш ривожланиши билан уларнинг тури ҳам кўпаймоқда.

Аммо маҳсулотлар турли-туман бўлишига қарамай инсонларнинг ва жамиятнинг қайси эҳтиёжларини қондиришига қараб ишлаб чиқариш яхлит шаклида **ижтимоий ишлаб чиқариш** деб аталади ва икки гуруҳга бўлинади:

- а) моддий ишлаб чиқариш,
- б) номоддий ишлаб чиқариш.

Ҳозирги замон ишлаб чиқаришини қуйидаги чизмадан кўриш мумкин:

Моддий ишлаб чиқариш - аниқ моддий шаклга эга бўлган маҳсулотлар; истеъмол буюмлари, турли-туман асбоб-ускуна, қишлоқ ва ўрмон хўжалиги, қурилиш, моддий-техника таъминоти, тармоқларидан иборат бўлади.

Номоддий ишлаб чиқариш - моддий бўлмаган неъматлар, маданият, санъат, илм, фан, илмий-бадий асарлар яратишдан иборат бўлади.

Ҳозирги замон ишлаб чиқаришида хизмат кўрсатиш соҳаси алоҳида аҳамият касб этмоқда. **Хизмат кўрсатиш ҳам икки турга - моддий ва номоддий хизмат кўрсатишга бўлинади.**

Моддий хизмат кўрсатиш соҳасига юк транспорти, ишлаб чиқаришга хизмат қилувчи алоқа, уй-жой, коммунал хизмати, маиший хизмат кўрсатиш кирса, номоддий хизмат кўрсатишга маориф, соғлиқни сақлаш, санъат, ижтимоий таъминот, молиявий ахборот, ҳуқуқий хизмат кўрсатиш ва бошқалар киреди.

Ўзбекистон иқтисодиётида ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг ялпи ички маҳсулотдаги улушини қуйидаги жадвалда кўриш мумкин.¹

№	Кўрсаткичлар	2000 йил	2005 йил	2007 йил
	ялпи ички маҳсулот %	100%	100%	100%
а)	маҳсулотлар ишлаб чиқариш	50,2	51,3	48,0
б)	хизмат кўрсатиш	36,8	39,5	42,5
в)	маҳсулотлар ва экспорт - импорт операцияларига соф солиқлар	12,7	9,2	9,5

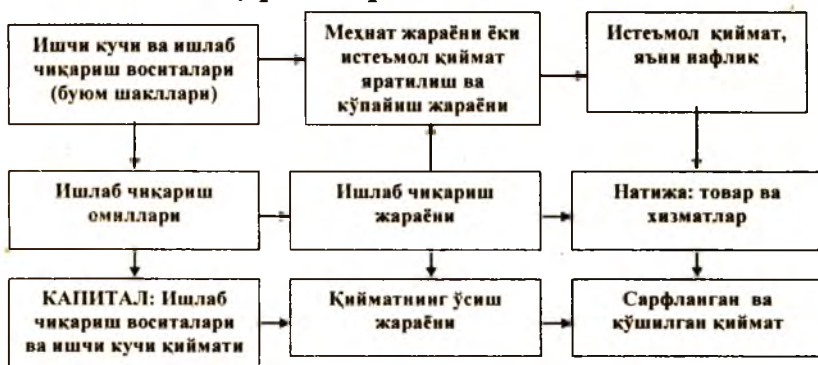
Бозор шароитида ҳар қандай ишлаб чиқариш бир томондан истеъмол қийматларини яратиш бўлса, иккинчи томондан моддий воситаларни ва меҳнатнинг сарфланиши, қийматнинг яратилиши ёки қийматнинг ўсиш жараёнидан иборат бўлади.

Чунки ҳар бир мулк эгаси, тадбиркор маълум даражада фойда олишни, сарфланган пул маблағларига нисбатан кўпроқ қийматга эга бўлиш учун курашади. Масалан: тадбиркор ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун 80000 сўмдан 10 тонна ҳаммаси бўлиб 800минг сўмлик пахта толаси сотиб олиб иш бошлади, деб фараз қилайлик. У шу толадан ип йигиради, тўқийди, бунинг учун у ёқилги, энергия, ишлаб чиқариш воситалари-машина, асбоб-ускуналарга маблағ харажат қилади - бу 200 минг сўм, ишловчилар иш ҳақи 200 минг сўмни ташкил этса, 200 минг сўмлик фойда оладиган бўлса, фирмада яратилган жами ялпи маҳсулот 1млн 400 минг сўмни (800000 + 200000 + 200000 + 200000 = 1млн.400минг) аммо қўшилган қиймат 600000 (1400000 - 800000 = 600000) ана шу қўшил-

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2007 йилги статистик ахборотномаси Т. 2008 й. 5-бет.

ган 600000 сўм қийматдан, ишлаб чиқариш жараёнида ишлатилган хом-ашё, энергия, амортизация ёки олдиндан яратилган қиймат деб қаралса, 400 минг сўмлик қиймат янгидан ҳосил бўлган ёки қийматнинг ўсган қисми бўлиб, 200 минг сўмлик иш ҳақи ва 200 минг сўм фойда ишлаб чиқариш жараёнида ҳосил қилинган янги қийматни ташкил этади. Шунинг учун ишлаб чиқариш жараёни бу бир томондан истеъмол қийматларни яратиш бўлса, иккинчи томондан қийматнинг ўсиш жараёнидан иборат

Ишлаб чиқариш жараёнининг икки томони¹.

Ишлаб чиқариш доимий равишда такрорланиб туради ва у икки шаклда, яъни оддий ва кенгайган такрор ишлаб чиқаришдан иборат бўлади.

Оддий такрор ишлаб чиқариш - бунда товар ва хизматларни ишлаб чиқариш олдинги даражада ўзгармаган ҳажмда такрорлаш бўлиб, бу асосан инсоният тараққиётининг анъанавий иқтисодиёт даври учун хос бўлган.

Кенгайган такрор ишлаб чиқариш - неъматлар ва хизматлар олдинги даврга нисбатан ортиқ ишлаб чиқарилади, уларнинг ҳажми ўсиши билан сифати ҳам ортади. Инсон эҳтиёжларининг чексизлиги ва уларнинг ҳам миқдор ҳам турлари жиҳатидан ортиб бориши, аҳоли сонининг кўпайиши ишлаб чиқаришни кенгайтирилган даражада бўлишини тақазо қилади. (масалан: XX аср бошида сайёрамизда аҳоли сони 1 млрддан

1. Ш.Шодмонов, У.Фафуров. Иқтисодиёт назарияси. Маъруза матни, Т.: ТДИУ 2007 й. 27-бет.

ортиқ бўлган бўлса, XXI аср бошида аҳоли сони 6 млрддан ортди.)

Ижтимоий ишлаб чиқариш ўзаро боғланган ва алоқада бўлган барча индивидуал (якка) ишлаб чиқаришнинг йиғин-дисидан иборат.

Ижтимоий ишлаб чиқариш турли омилларнинг ҳаракати натижасида кўп товарлар ва хизматлар йиғиндисидан иборат бўлади ва миллий маҳсулотда ҳисобга олинади. Ҳозирги вақтда миллий ҳисоблар тизимига ўтилиши муносабати билан мамлакатда вужудга келтирилган маҳсулотлар, товарлар ва хизматлар йиғиндиси ялпи миллий маҳсулотда ҳисобга олинган бўлди.

Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) маълум бир даврда (бир йилда, ярим йилда, чорақда) ишлаб чиқарилган ва бевосита истеъмолчиларга етказиб бериладиган барча тайёр маҳсулот ва кўрсатилган хизматларнинг бозор нархидаги қийматидан иборат бўлади.

Кейинги йилларда ички миллий маҳсулот (ИММ) жорий этилган бўлиб, ўз моҳиятига кўра ялпи миллий маҳсулотга (ЯММ) тенг, лекин ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) билан ички миллий маҳсулотнинг (ИММ) фарқи бор.

Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) шу мамлакат ва бошқа мамлакатлардаги бизнинг корхоналаримизда ва қўшма корхоналарда яратилиб, мамлакатимиз ҳиссасига қўшиладиган маҳсулотлар ҳисобга олинади.

Ички миллий маҳсулотда (ИММ) шу мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган барча маҳсулот, товар ва хизматлар, шунингдек, чет мамлакатлар корхоналари, қўшма корхоналар томонидан яратилган барча товар ва хизматлар қўшилиб ҳисобга олинади. Республикаимизда ички миллий маҳсулот (ИММ) ҳисобга олинмоқда.

Ички миллий маҳсулот (ИММ) икки усулда ҳисобга олинади:

а) натурал буюмлашган ҳолда (тонна, кубометр, квадрат метр, киловатт соат. Масалан дон, нефть, металл, пахта, кўмир - тонналаб, миллион тонна, газмол квадрат метр, электроэнергия миллион, миллиард киловатт соатларда, газ - минг, миллион кубометрда) ўлчанади.

б) қиймат (пул) шаклида ҳисобга олинади.

Ички миллий маҳсулот (ИММ) қиймат жиҳатдан уч қисмдан ташкил топади:

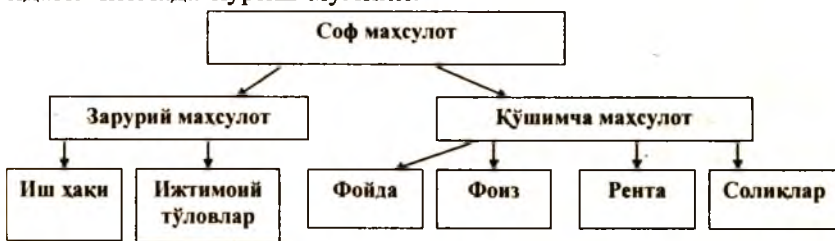
1. Ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалари қийматининг янги маҳсулотга ўтган қисми (С)

2. Янгидан яратилган маҳсулотнинг зарур меҳнат билан ишлаб чиқарилган, ишчиларга тегишли қисми зарур маҳсулот қийматидан (V).

3. Янгидан яратилган маҳсулотнинг мулкдорлар, тадбиркорлар, ва жамият учун сарфланган қўшимча меҳнат билан ишлаб чиқарилган қўшимча маҳсулотдан (М) иборат бўлади. (масалан $60c+20v+20m = 100$ ИММ).

Миллий маҳсулотдан амортизация ажратмалари (биз юқорида келтирилган мисолимиздаги 60с га тенг қиймат) чиқариб ташлангандан сўнг жамиятнинг соф миллий маҳсулоти қолади. (СММ = ЯММ-Аа = 40) **соф миллий маҳсулот** бевосита ишлаб чиқаришда банд бўлган ишчилар, муҳандислар, менежерлар, техник ходимлар, деҳқонлар ва бошқа ходимларнинг янгидан сарфланган меҳнати билан яратилган маҳсулотдан иборат бўлади.

Янгидан яратилган соф маҳсулотнинг таркибий қисми қуйидаги чизмада кўриш мумкин:

Зарурий маҳсулот соф миллий маҳсулотнинг бир қисми бўлиб ишчи ва хизматчилар, деҳқонлар иш вақтининг бир қисми бўлган зарурий иш вақтида яратилган ва у иш кучини нормал қайта тиклаш, яъни унинг ишга лаёқатини сақлаб туриш, оиласини таъминлаш, ўзига ўринбосарлар тайёрлаш учун зарур бўлган қиймат бўлиб, уни яратганлар иш ҳақи ва бошқа иш ҳақига тенглаштирилган тўловлар тариқасида оладилар.

Қўшимча маҳсулот - соф маҳсулотнинг бир қисми бўлиб, у ишловчилар томонидан қўшимча иш вақти даврида яратилган қисмидан иборат бўлади.

Зарурий ва қўшимча маҳсулот барча кишилик жамиятлари тараққиётига хос. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳосил қилинган қўшимча маҳсулот реализация қилинган, у ишлаб чиқариш субъектларига фойда тариқасида келиб тушади. Фойдадан давлат солиқ, ссуда капитали фоиз тариқасида, ер эгаси рента шаклида, бошқа мулк эгалари эса фойда, дивидент тариқасида ўз улушларини оладилар. Қолган қисми эса хўжалик субъектларининг соф фойдаси шаклида улар ихтиёрида қолади ва ундан ишлаб чиқаришни кенгайтириш - инвестицияларга сарфланади ва бир қисмини ўз ходимларига мулк қилиб берилиши ҳам мумкин.

Ҳар бир жамият қандай тизимда бўлишидан қатъий назар қўшимча маҳсулотсиз яшай олмайди. Қўшимча маҳсулот асосан хўжалик субъектларининг фойдаси тариқасида олинади ва улар ўртасида тақсимланади, жамият эса унинг бир қисмини солиқлар йўли билан олиб, мамлакатни бошқариш, мудофаа, таълим, соғлиқни сақлаш, спорт, фан, маданиятни ривожлантириш, ижтимоий соҳаларни молиялаштиришга сарфлайди. Шунинг учун ҳам бугунги бозор иқтисодиёти шароитида юқоридаги сарф-харажатларнинг асосий манбаи ана шу қўшимча маҳсулот эканлигини барча: иқтисодчи ҳам, аҳоли ҳам, талаба ҳам яхши тушуниши, билиши, унинг ҳаракат шакллари пухта ўрганиб, янада кўпайтириш ва тақсимлашини такомиллаштириш йўллари қидириши зарур.

Соф миллий маҳсулотнинг жамият аъзоларига уларнинг даромади сифатида теккан қисми миллий даромад (МД) деб юритилади.

Миллий даромад жамият тараққиётининг барча босқичларига хос бўлиб, жамият миқёсида барча даромадлар йиғиндиси тариқасида у янгидан яратилган маҳсулот-зарурий ва қўшимча маҳсулотдан иборат бўлади.

«Иқтисодиёт назарияси» фанининг энг муҳим муаммоларидан бири ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги ва уни ошириш йўллари қидиришдан иборат. Чунки ишлаб чиқариш самарадорлигини оширмасдан туриб, мамлакат олдида турган муҳим муаммолар, миллий иқтисодиётни ривожлантириш, жадаллаштириш, жамият аъзоларининг ўсиб борётган чексиз эҳтиёжларни қондириш, аҳоли фаровонлигини ошириб бўлмайди.

Самарадорликни ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси

билан, унга сарфланган ресурслар, маблағлар ёки сарфланган харажатларга нисбати билан аниқлаш мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш самарадорлигининг асосий кўрсаткичи олинган фойданинг харажатларга нисбати ёки рентабеллик-даромадлик, фойдалилик даражаси билан аниқлаш кенг қўлланилади. Бу жами олинган фойданинг (Ф) ишлаб чиқариш харажатларига (ИХ) нисбати билан аниқланади,

$$P^I = \frac{\Phi}{ИХ} * 100\%$$

Р - фойда нормаси- рентабеллик, даромадлик даражаси
Ф - ҳосил қилинган фойда.

ИХ - сарф-харажатлар.

Ишлаб чиқариш самарадорлиги кўп қиррали бўлиб, унинг учун, бир неча кўрсаткичлардан: меҳнат унумдорлиги, капитал унумдорлиги, ердан фойдаланиши самарадорлиги, маҳсулотнинг меҳнат сифими, материал сифими, энергия сифими кўрсаткичларидан фойдаланиб, ишлаб чиқаришда қатнашган капиталнинг, ҳар бир сўми ҳисобига олинган маҳсулот, ҳар бир гектар ердан олинган маҳсулот, ишлаб чиқарилаётган ҳар бир маҳсулот бирлигига сарфланган меҳнат, энергия ва моддий ашёлар сарфи билан ҳам аниқлаш мумкин.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қуйидаги омиллар бевосита таъсир кўрсатади:

а) ишлаб чиқаришда янги техника ва технологиядан кенг фойдаланиш;

б) ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва кооперациялаш;

в) ишлаб чиқаришнинг таркибий қисмини ўзгартириш ва бозор иқтисодиёти талабларига мослаштириш;

г) ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларнинг ҳар бирининг ўз меҳнати натижасидан манфатдорлигини ошириш.

д) чекланган ресурслардан тежаб-тёрғаб фойдаланиш, сифатли ва арзон хом ашёлар ва энергия турларини қўллаш,

е) ердан фойдаланиш ва ҳосил олишда ҳозирги замон технологияларини кенг жорий этиш; деҳқончиликда экинларнинг янги ҳосилдор навларини ва чорвачиликда маҳсулдор чорва моллари зотларини кўпайтириш;

ж) ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларнинг билим савияси, малакаси ва маҳоратини ошириш;

Юқорида кўрсатилган ушбу омиллар иқтисодийнинг барча соҳаларида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга таъсир этадиган умумий ва асосий омиллар бўлиб, шунингдек ҳар бир соҳанинг, тармоқнинг ўзига хос кўплаб омиллари борки, улардан унумли фойдаланиш ишлаб чиқариш самарадорлигини янада оширишга имконият яратади.

1.5. ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМЛАР

Хўжалик юритиш борасида кишилар ўртасида иқтисодий алоқалар, муносабатлар юзага келади ва улар маълум тизим шаклда намоён бўлади. Ҳар бир мамлакат иқтисодий катта бир тизим бўлиб, у турли-туман фаолият турларини қамраб олади. Иқтисодий фаолият маълум иқтисодий тизим шароитида амалга ошади.

Маълумки, инсоният ҳаётининг моддий асоси ишлаб чиқариш бўлиб, у технологик жиҳатдан қўл меҳнатига таянган ва машиналашган ишлаб чиқаришдан, маҳсулотларнинг иқтисодий шаклига қараб эса, **натурал ва товар** ишлаб чиқаришдан иборат бўлиб, буларга таянган икки турдаги хўжалик алоқалари вужудга келади: **тўғридан-тўғри маҳсулот етказиб берадиган хўжалик алоқалари ва товар-пул, бозор воситалари ёрдамида амалга оширадиган хўжалик алоқалари юзага келади.** Булар асосида турли ижтимоий-иқтисодий тизимлар пайдо бўлади.

Иқтисодий тизим жамиятдаги турли хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида иқтисодий муносабатлар, алоқалар, жараёнларни бир бутун ҳолда, муайян тарзда таркиб топиши ва тартибга солинишини ифодалайди.

Иқтисодий тизим моддий неъматлар ва хизматларни ишлаб чиқариш борасидаги муносабатларни тартибга солишнинг алоҳида тури.

Ижтимоий-иқтисодий тизимларни тасвифлашда қатор омиллар ҳисобга олинади: а) мамлакатда хўжалик фаолиятини юритиш билан боғлиқ қонун-қоидалар; б) ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилик шакллари; в) иқтисодий фаолиятни бошқариш ва координациялаш, тартибга солиш услуги, таҳлил қилиш; г) мақсадга эришиш йўллари ишлаб

чиқиш ва инсонга меҳнат қилиш учун зарур шароитларнинг яратилиши.

Бугунги дунё турли-туман иқтисодий тизимлар мавжудлиги билан характерланади. Тизимлар тарихий даврларда вужудга келади, ривожланади, бири иккинчиси билан алмашади.

Жамият тараққиёти, ижтимоий-иқтисодий тизимлар уларнинг алмашувида турлича йўналишлар мавжуд:

1) Формацион йўналиш бу кўпроқ марксизм назариясига асосланади ва унинг асосида жамият тараққиётининг тарихий ривожланиш босқичлари ва ишлаб чиқаришнинг беш усули: **ибтидоий жамоа, қулдорлик, феодализм, капитализм ва коммунизм ажратилиб кўрсатилади.** Бу назарияда тизимлар мулкӣ, синфий мезонлар асосида қаралиб **формация** деб аталади.

Ишлаб чиқариш усули - ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларидан иборат.

Ишлаб чиқариш кучлари - кишилар ва ишлаб чиқариш воситаларидан ташкил топади. Ишлаб чиқариш воситалари меҳнат қуроллари ва меҳнат предметлари, ашёларидан иборат бўлади.

Ишлаб чиқариш муносабатлари эса ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилик муносабатлари, ишлаб чиқариш жараёнида ижтимоий гуруҳларнинг тутган ўрни, улар ўртасида фаолият айирбошлаш, яратилган маҳсулотни тақсимлаш, истеъмол муносабатларида намоён бўлади.

2) Цивилизон (маданийлашган) йўналиш жаҳон тарихини ягона ҳолда, цивилизациянинг ўсиши, юксалиши, ўзгариши натижасида тизимларнинг ҳам ўзгаришини ҳисобга олади. Бу қарашларда инсоният олдида турган асосий муаммоларнинг ўзаро боғлиқлиги, синфий ва миллий қадриятларга устунлик берилади. Бу йўналишда меҳнат унумдорлигининг ўсиши билан боғлиқ бўлган ўзгаришлар; саноат революцияси, қишлоқ хўжалигидаги ўзгаришлар, илмий-техникавий ўзгаришлар, хизмат кўрсатиш (савдо, маиший хизматлар, илм-фан, маданият) соҳаларига аҳолини жалб этиши кескин ошади.

Фан-техника, технология ва ахборот тизимидаги ўзгаришлар натижасида ўтган асрнинг 60-йилларида **«Ривожланиш босқичлари»** назарияси пайдо бўлиб, бу назарияда иқтисодий тараққиёт босқичларининг етуклик даражасига қараб тизимларга бўлинади. **«Ривожланиш босқичлари»** назариясининг асос-

чилари У. Ростоу, Дж. Гелбрейт, Р. Арон ва бошқалар жамият тараққиётини уч босқичга: индустрлашган давргача бўлган жамият, индустрлашган жамият, юқори индустрлашган-ахборотлашган жамиятларга бўлиб кўрсатадилар.

Улар бунда индустрлашган давргача бўлган жамиятнинг асосий белгилари: кишлоқ хўжалигининг устуворлиги, йирик ер эгаларининг ҳукмронлиги, меҳнат куролларининг оддийлиги туфайли қўл меҳнатининг устунлиги, меҳнат унумдорлигининг пастлиги, аҳолининг асосан, қишлоқ хўжалигида бандлиги, меҳнат тақсимотининг саёзлиги, жамғариш имконияти чекланганлиги;

Жамият тараққиётининг иккинчи босқичи-индустрлашган жамиятнинг белгилари; ишлаб чиқаришда машинага асосланган саноатни ривожланиши, меҳнат тақсимотининг кенгайиши ва чуқурлашуви, меҳнат унумдорлигининг ошиб бориши, қўл меҳнати ўрнига машиналашган меҳнат келиши, ишлаб чиқариш омиллари ва инфратузилмаси-транспорт, йўл хўжалиги, энергетика, алоқанинг ривожланиши; урбанизация (шаҳар аҳолисининг кўпайиши) рўй беради, жамғариш ўсади.

Тараққиёт учинчи босқичининг муҳим белгилари: бу босқичда жамғариш жадаллашади, йирик саноат айниқса, огир саноат ривожланади, янги саноат тармоқлари пайдо бўлади, у иқтисодиётнинг устивор етакчи соҳасига айланади, фан-техника жадал ривожланади, фан бевосита ишлаб чиқариш кучига айланади, малакали мутахассислар роли ошади, иқтисодиётда, кундалик ҳаётда ахборот ва ҳисоблаш техникаларининг кенг қўлланиши, иқтисодий ресурсларни тежайдиган техника ва технологияларнинг жорий қилиниши, ишлаб чиқаришнинг юксак даражада ривожланиши туфайли унинг инсонпарварлик хусусияти кенгайди, оммавий истеъмол товарлари ишлаб чиқариш устивор аҳамиятга эга бўлади. Мўлкўлчилик пайдо бўлади, жамият аъзолари учун истеъмолнинг сифати, умуман турмуш сифати биринчи ўринга чиқади, хизмат кўрсатиш соҳалари кенг ривожланади. (АҚШ да бугун мамлакат иқтисодиётида банд бўлганларининг 80 фоизга яқини хизмат кўрсатиш соҳасида меҳнат қилади). Аҳолининг истеъмол буюмлари билан таъминланиши, эҳтиёжларини тўлароқ қондириш муаммоси ҳал бўлади, тақчилликка ўрин қолмайди ва шу туфайли турмуш сифати биринчи ўринга кўтарилади.

Мулкнинг таркибий жиҳатидан ижтимоий-иқтисодий тизимлар иккига: **моноструктурали** ҳамда **полиструктурали** тизимларга ажратилади. Бундай ёндашувда мулк шаклининг иқтисодаги ҳукмронлиги ёки ҳукмрон эмаслигига қараб бўлинади.

Моноструктурали яъни бир мулк шакли ҳукмрон бўлган тизим мулкий монополияга асосланади, бунда ишлаб чиқариш омиллари, ер сув, иншоотлар давлат қўлида бўлади, қадимги шарқда ҳатто ишчи кучи ҳам давлатга қарашли бўлиб, давлатнинг ўз қуллари ва деҳқонлари бўлган. Фарб мамлакатларида моноиқтисодиёт асосан хусусий мулкнинг монополиясига таянган бўлиб, у қадимда ва ўрта асрларда мулк асосан қулдорлар билан феодаллар қўлида бўлган.

Моноиқтисодиётнинг ўзига хос шакли давлат монополиясига асосланган маъмурий-буйруқбозлик (ёки социализм) тизимидир. Бу тизимда мулк, умумий халқ мулки деб эълон қилинган бўлса-да, мулкка эгалик, фойдаланиш, тасарруф этиш ягона давлат қўлида бўлган. Иқтисодий фаолият давлат томонидан марказлаштирилган ҳолда режалаштирилган ва бошқарилган. Давлат режалари, қуйи бўғинлар, корхоналар учун мажбурий бўлиб, уни бажариш шарт бўлган. Нарх давлат нарх қўмитаси томонидан белгиланган ва унинг устидан давлатнинг қаттиқ назорати ўрнатилган. Ишлаб чиқарилган маҳсулот, олинган даромадлар ҳам давлат белгилаган тартибда тақсимланган. Кредит олиш, бериш, ташқи иқтисодий алоқалар ҳам давлат монополиясида бўлган. Колхоз кооператив тартибда мавжуд бўлган жамоа мулки (1989 йили собиқ Иттифоқда бу мулк жами мулкнинг атиги 5,3 фоизни ташкил этган) ҳам амалда давлатга қарам бўлган, чунки жамоа хўжаликлари давлат ерида давлат режаси асосида фаолият кўрсатганлар. Моддий ресурсларни давлатдан харид қилиб, ишлаб чиқарган маҳсулотларни белгиланган нарх бўйича давлатга сотганлар.

Шахсий мол-мулк чекланган, уни даромад олиш йўлида ишлатиш тақиқланган. Хусусий мулк қонун билан тақиқланган. Аҳоли даромадлари паст бўлган, иш ҳақи ва даромадлар давлат томонидан назорат қилинган. Мамлакатда тақсимот текисчилик асосида бўлган, бу эса меҳнат қилишга бефарқлик, лоқайдлик билан қарашга, меҳнатнинг рағбатлантирувчи кучининг сусайишига, боқимандалик кайфиятини келти-

риб чиқаришга, оқибатда ишлаб чиқаришнинг пасайишига, маҳсулот миқдори ва сифати талаб даражасидан орқада қолишига, товарлар тақчиллигига олиб келган. Умуман иқтисодиётнинг «Нима?», «Қанча?», «Қандай?», «Кимга?» муаммолари давлат томонидан тузилган марказлаштирилган режа асосида ҳал этилган.

XX асрнинг бошларидан бошлаб ривожланган мамлакатларда полиструктурали тизимга ўтилди, яъни турли-туман мулкчилик ва айрим, ягона мулк шаклининг устуворлиги инкор этилади, барча мулк шакллари ривожланиши учун қонуний шароит яратилади ва бу тизимда мулккий мувозанат ҳосил бўлади.

Полииктисодиёт мазмунан аралаш иқтисодиёт бўлиб, у ҳар қандай монополия якка ҳукмронликни рад этади. Мулкчиликнинг турли-туманлиги, уларнинг тенглигига асосланади, ҳамда турли хил иқтисодий, бозор ва нобозор муносабатларнинг йиғиндисидан иборат бўлади. Бу иқтисодиётда «Нима?», «Қанча?», «Қандай?» «Кимга?» муаммоларини бозор ҳал қилади, иқтисодий жараёнларига давлат аралашуви чекланади, давлат хусусий мулкни ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб беради, давлат билан тадбиркорлик шакллари уйғунлашади, тадбиркорликнинг турли йўналишлари мавжуд бўлади, унда режалаштириш, истиқболни белгилаш, прогнозлаштириш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш кучаяди, давлат иқтисодий воситалар ёрдамидагина иқтисодиётга аралашади.

Аралаш иқтисодиётнинг муҳим белгилари:

- а) мукамал техника ва юксак технологияга асосланади;
- б) майда ва ўрта бизнес кенг ривожланади, мулкчиликнинг турли-туманлиги рақобатни кучайишига олиб келади, танлов имконини яратади ва кенгайтиради;
- в) даромадлар ишлаб чиқариш иштирокчилари, омил эгалари ҳиссасига қараб тақсимланади, даромадларда иш ҳақи ҳиссаси ортиб боради;
- г) манфаатлар мувозанатлашувига имконият яратилади;
- д) халқ истеъмолини қондирувчи товарлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатувчи соҳаларнинг ривожланишига устиворлик берилади;
- е) миллий бойлик таркибида аҳоли мол-мулкнинг ҳиссаси ортиб боради.

Аралаш иқтисодиётни айрим иқтисодчилар инсоният иқтисодий цивилизациясининг энг катта ютуғи деб ҳисоблайдилар, бир гуруҳ иқтисодчилар эса бозор иқтисодиёти сифатида, бошқалари эса бозор иқтисодиётининг юқори босқичи сифатида таърифлайдилар.

АҚШ, Англия, Франция, Германия, Япония ва бошқа ривожланган мамлакатлар иқтисодиётини аралаш иқтисодиёт дейиш мумкин.

Иқтисодий тизимларнинг ривожланишини характерлайдиган назариялардан яна бири - жамиятнинг цикли ривожланиш назариясидир. Бу назарияга мувофиқ кишилик жамияти ривожланишининг 7 цивилизацияси ажратиб кўрсатилади.

А) давомийлиги 30-35 асрдан иборат неолит даври;

Б) давомийлиги 20-30 асрдан иборат шарқий қулдорлик даври (бронза асри);

В) давомийлиги 12-13 асрдан иборат антик давр (темир асри);

Г) давомийлиги 7 асрдан иборат эрта феодал даври;

Д) давомийлиги 4,5 асрдан иборат индустрлаштиришдан олдинги давр;

Е) давомийлиги 2,5 асрдан иборат индустриал даври;

Ж) давомийлиги 1,3 асрлик юқори индустрлашиш - ахборот (постиндустрлаш) давридан иборат.

Бу назарияга асосан кишилик жамияти тараққиёти гоҳ секин, гоҳ тез давом этишига қарамай, айрим мамлакатларда цивилизация даврлари фарқ қилса-да, охир оқибат умумий натижа постиндустриал цивилизацияга олиб келади.

1.6. МУЛКЧИЛИК МУНОСАБАТЛАРИ ВА УНИНГ ИҚТИСОДИЙ МАЗМУНИ, МУЛК ОБЪЕКТИ ВА СУБЪЕКТИ

Ҳар қандай жамиятнинг иқтисодий тизимида мулкчилик, мулкка эғалик алоҳида ўрин тутади. Мулкчилик муносабатларига асосланмаган иқтисодиёт бўлмайди.

Мулк нима? Мулк-авлодлар томонидан меҳнат билан яратилган ва табиат инъоми бўлган барча бойликлардан иборат.

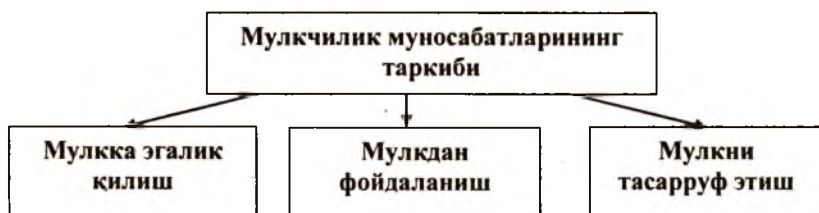
Мулкка эғалик қилишга қараб кишиларнинг жамиятдаги мавқеи, ўрни белгиланади. Ишлаб чиқариш ресурслари ҳам, яратилган маҳсулот ҳам мулкчилик доирасида ўзлаштирилади.

Мулкчилик муносабатлари моддий ва маънавий неъматла-

рини ишлаб чиқариш ва жамият бойликларини ўзлаштириш жараёнида юзага келади.

Мулкчилик муносабатлари - мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлардир.

Мулкий муносабатлар мулкка эгалик қилишни, мулкдан фойдаланишни ва тасарруф этиш (тақдирини ҳал қилиш)нинг узвий бирлигини тақазо этади.

Мулкка эгалик қилиш расмий ва ҳуқуқий (юридик) асосга таянади.

Мулкка эгалик қилиш мулкдорлик ҳуқуқининг мулк эгаси қўлида сақланиб туришини билдиради. Баъзи ҳолларда мулкка эгалик қилиш, унинг эгаси қўлида бўлсада, амалда ундан фойдаланиш бошқа шахс қўлида бўлади. Ижарага берилган машина, уй-жой, бино иншоотларга нисбатан мулк эгаси ижарага берган мулкка эгалик ҳуқуқини сақлаб қолади, ammo уни бошқа биров ишлатади ва олинган даромад шартнома асосида ўртада тақсимланади.

Мулкдан фойдаланиш - мулкни иқтисодий фаолиятда ишлатиб даромад олиш ёки эҳтиёжни қондириш учун ишлатилишини билдиради.

Мулкни тасарруф этиш - мулк тақдирини мулк эгаси ҳал этиши билан боғлиқ бўлиб, мол-мулкни мерос қолдириш, ҳада этиш, ижарага бериш, васият қилиш, сотиш орқали юз беради, бунда аксарият ҳолатда мулк эгаси мулкка эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

Мулкчилик ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ифодалайди ва ишлаб чиқарилган маҳсулотни тақсимлаш, айирбошлаш даражасини ва истеъмол қилиш шакллариини белгилайди.

Мулкчилик муносабатлари жамиятнинг иқтисодий негизини ташкил этади. Шунинг учун ҳар бир давлат мулкчилик-

нинг ҳуқуқий асосларини белгилаб берувчи юридик қонунларни қабул қилади ва бу қонунларни фуқаролар билишлари, буйсунишлари ва бажаришлари шарт.¹ «Мулкий ҳуқуқ тан олинади, қонун билан муҳофаза этилади. Мулкдор ўз ихтиёрига кўра ўзига тегишли мол-мулкка эгалик қилади, ундан фойдаланади ва тасарруф этади. У мулкдан қонун билан тақиқланмаган ҳар қандай ҳўжалик ёки бошқа фаолиятни амалга оширишда фойдаланиши мумкин».²

Мулкчилик муносабатлари мулк объекти ва субъектидан иборат бўлади. Мулкка айланган барча бойликлар: ер, ер ости, бойликлари, ички сувлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, иморат ва иншоотлар, асбоб-ускуналар, маънавий-маданий буюмлар, пуллар, қимматли қоғозлар, инсоннинг унумли ва ижодий меҳнат қилиш қобилияти ҳам мулк объекти ҳисобланади.

Мулк субъекти - мулк объектини ўзлаштиришда қатнашаётган мулк муносабатларини иштирокчилари - давлатлар, фуқаролар, жамоалар, уларнинг уюшмалари, жамоат ва диний ташкилотлар, фуқароларнинг оилавий ва бошқа бирлашмалари, маҳалла, халқаро ташкилотлар, хорижий юридик шахслар ва фуқаролар мулкий ҳуқуқ субъектлари бўла оладилар.

Бозор иқтисодиёти мулкчилик шаклларининг хилма-хил бўлишни тақазо этади чунки, товар муайян мулк объекти бўлгандагина олди-сотди амалга ошади. «**Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади**»³.

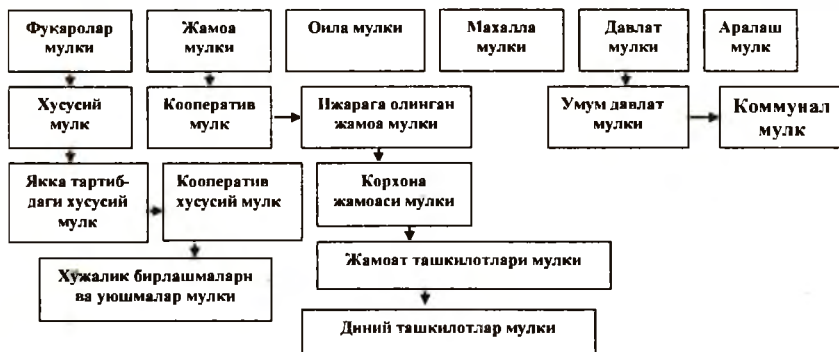
Ўзбекистонда мулк шакллари қуйидаги чизмада берилган.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўғрисида»ги қонуни биринчи маротаба 1990 йил 31 октябрда қабул қилинган сўнгги йилларда айрим ўзгаришлар ва қўшимчалар киритилган.

² Ўзбекистон Республикасининг қонуни, «Мулкчилик тўғрисида», Ўзбекистон Республикаси Қонун ва Фармонлар Т. «Ўзбекистон» 1992 йил. 7-бет.

³ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Т. «Ўзбекистон» 1992 йил. 18-бет 53-модда.

ЎЗБЕКИСТОНДА МУЛК ШАКЛЛАРИ. МАМЛАКАТНИНГ МИЛЛИЙ МУЛК ТИЗИМИ

Хусусий мулк - даромад (фойда) олиш мақсадида мулкдорнинг ишлаб чиқариш жараёнида ўз меҳнатидан бевосита фойдаланиш ёки ёлланма меҳнатни қўллаш йўли билан фойда олишга асосланади. «Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясида»¹. Хусусий мулкнинг икки тури мавжуд: **якка хусусий мулк** ва **гурӯҳий хусусий мулк**. Биринчисида мулкка якка шахс эгалик қилса, иккинчисида хусусий мулк эгалари гуруҳ тарзида фаолият юритадилар, даромад ҳам якка шахс ёки гуруҳ томонидан ўзлаштирилади.

Хусусий мулк турли йўллар билан давлат мулки объектларини ёки давлатга қарашли бўлмаган шахсларнинг мулки бўлган корхоналар, савдо шаҳобчаларини, хизмат кўрсатиш объектларини, транспорт воситаларини сотиб олиш орқали корхоналар ташкил этиш асосида вужудга келади.

«Биз дейди - И.Каримов, - хусусий мулкнинг миқёси ва улуши узлуксиз ўсиб борадиган кўп укладли иқтисодий ривожлантириш тарафдоримиз»².

Жамоа мулки - муайян мақсад йўлида жамоага бирлашган жамоа аъзоларининг мулкидан ва давлат мулкини корхона жамоаси сотиб олиши, пайчилик асосида корхоналар қуриш, ёки акция чиқариб уни сотиш орқали пайдо бўлади. Жамоа мулкида ишлаб чиқариш воситалари ва ишлаб чиқарилган

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Т. «Ўзбекистон» 1992 йил. 18-бет, 53-модда.

² И.А.Каримов. «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз» Т. «Ўзбекистон» 2000 й. 19-бет.

маҳсулотларга айрим шахслар эмас, балки жамоа аъзолари эгалик қилади.

Бозор шароитида жамоа мулки кооперативлар, ижара ва акциядорлик (ҳиссадорлик) жамоалари, хўжалик жамияти ва ижтимоий ташкилотлар (партиялар, касаба уюшмалари, халқ ҳаракатлари, турли хил фондлар, спорт ташкилотлари ва кўплаб нодавлат ташкилотлари) диний ташкилотлар, маҳалла мулкидан иборат бўлади.

Аралаш мулк - турли шаклдаги давлат мулки, жамоа мулки, маҳалла мулки ва бошқа мулкларнинг умумлашуви натижасида пайдо бўлади. Аралаш мулк кўп ҳолларда қўшма корхоналар, ажнабий ташкилотлар ва фуқаролар, хорижий давлат ва юридик шахсларнинг улуши ҳисобидан ташкил топган мулк тариқасида ҳам мавжуд бўлади.

Давлат мулки - давлатга қарашли турли мулк объектларидан иборат бўлиб, мулкка эгалик қилиш, фойдаланиш ва уни тасарруф этиш давлат ихтиёрида бўлади. Давлат мулки икки йўл билан шаклланади. **Биринчиси хусусий мулкни миллийлаштириш, конфискация қилиш** (1917 йил октябр тўнтаришидан сўнг большевиклар шу йўлни тутган эдилар,) **иккинчиси - давлат маблағи ҳисобига корхоналар қуриш, давлатга қарашли корхона ва ташкилотлар томонидан капитал маблағлар солиш (инвестиция қилиш) йўли билан ташкил топади.**

Давлат мулкига ер, ер ости, ер усти бойликлари, сув, ҳаво ҳавзаси, табиий ресурслар, давлат қармоғидаги ишлаб чиқариш корхоналари, машина-транспорт тизимлари, маъмурий, оммавий ижтимоий-маданий иншоотлар, мактаблар, ўқув юртлари, тарихий ёдгорликлар ва бошқа мулк турлари кирadi.

Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда иқтисодиётни эркинлаштириш ва соғлом рақобат муҳитини шакллантириш учун давлат мулки миқдори чекланган ва мулкий монополияга барҳам берилadi. Бугунги кунда ривожланган бозор иқтисодиёти мамлакатларида давлат мулкининг салмоғи 18-20 фоиздан ошмайди.

ЎЗБЕКИСТОНДА ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРИНИНГ МУЛКЧИЛИК ШАКЛЛАРИ БЎЙИЧА ТАРКИБИ¹

1 январь ҳолатига
умумий сонга нисбатан фоиз ҳисобида [1].

- Давлат мулки
- Хусусий корхоналар ва фирмалар
- Дехон ва фермер хўжаликлар
- Акциядорлик жамиятлари
- Чет эл сармояси киритилган корхоналар
- Бошқалар

- Давлат мулки
- Хусусий корхоналар ва фирмалар
- Дехон ва фермер хўжаликлар
- Акциядорлик жамиятлари
- Чет эл сармояси киритилган корхоналар
- Бошқалар

Бозор иқтисодиёти кўп мулкчиликка асосланган иқтисодиёт бўлиб, давлат мулкнинг ёки хусусий мулкнинг мулкрий монополиясини инкор этади ва мулкрий эркинликка ўтишни, рақобат муҳитини шакллантиришни тақозо этади.

Мулкнинг асосий қисми давлат қўлида бўлган мамлакатларда мулкни тасарруфдан чиқариш ва хусусийлаштириш орқали амалга оширилади. «Мулкчилик масаласини ҳал қилиш бозорни вужудга келтиришга қаратилган бутун тадбирлар тизимининг тамал тоши бўлиб хизмат қилади»².

Маълумки, мустақилликка қадар Ўзбекистон ўз мулкига эга эмас эди, ва мавжуд барча бойликлар умумхалқ мулки деб эълон қилиниб, марказий давлат қўлида бўлган.

1989 йил маълумотларига кўра, собиқ иттифокда жами мулкнинг 76,2% ижтимоий мулк бўлиб 70,9% бевосита давлатга қарашли бўлган. Давлатга қарашли бўлмаган мулк эса фақатгина 5,3% ташкил этган бўлсада аслида давлатга қарашли, давлат режаси асосида иш юритган. Хусусий мулк ҳам юридик жиҳатдан, ҳам амалда батамом инкор этилган.

Хусусий мулкнинг шакли ўзгартирилиб, ишлаб чиқариш воситаси бўлмаган ва фуқароларга даромад келтирмайдиган шахсий мулк сифатида мавжуд бўлиб, аҳолининг ўз мулкидан фойдаланиши туфайли оладиган даромадлари қонунга зид ҳисобланган. Мулкка давлатнинг танҳо ҳукмронлиги одамларда

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2007 йилги статистика ахборотномаси. ... Т.2008 й, 4-бетидан олинган.

² И.А.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида Т.: «Ўзбекистон» 1995 й. 43-бет.

ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум бўлишига, эгалик ҳиссиётининг йўқолиб боришига, иқтисодий манфаатдорлик ва меҳнатдан рағбатланишнинг сўнишига олиб келган.

Иқтисодий жиҳатдан эркин шахс, ҳақиқий мулкдоргина ўз мол-мулкидан самарали фойдаланиш, ўз бойлигини кўпайтиришдан манфаатдор бўлади, ҳамда бутун мамлакатни бой қилишга ҳаракат қилади.

Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиётига ўтиш давлат мулк монополиясини тугатиш ва мулкни хусусийлаштириш натижасида кўп укладли иқтисодиётни шакллантиришни тақазо қилади.

Давлат тасарруфидан чиқариш - давлат мулки объектларини жамоа, ижара корхоналарига, акцияли жамиятларга, давлатга қарашли бўлмаган мулк шаклларига айлантиришдан иборат.

Хусусийлаштириш - фуқароларнинг ва давлатга қарашли бўлмаган юридик шахсларнинг давлат мулки объектларини ёки давлат акциядорлик жамиятларининг акцияларини давлатдан сотиб олишдир.

Хусусийлаштириш мулкни демократлаштириш натижасида давлат мулкни кўпчилик ўртасида тақсимлаб, мулкдорлар синфини шакллантиришга асос бўлади.

Ўзбекистонда хусусийлаштиришда республиканинг ўзига хос хусусиятини ҳисобга олиб дастурий ёндашилди ва босқичма-босқич амалга оширилди. Шунингдек хусусийлаштиришда давлат мулкни янги мулкдорларга сотиш, хусусийлаштириш пулли-пулсиз қилиб олиб борилди, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш чоғида аҳоли учун кучли ижтимоий ҳимоя таъминланди. Бунда фуқароларнинг мулкдан улуш олишда тенг ҳуқуқлиги таъминланди, хусусийлаштирилган корхоналар акцияларини жамоа аъзолари имтиёзли шартларда сотиб олдилар, анча эскирган асосий фондлар янги мулкдорларга бепул берилди. Кўпчилик савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси ер участкалари билан сотилди. Хусусийлаштирилган корхоналарга солиқдан имтиёзлар берилди.

Хусусийлаштиришнинг биринчи босқичида (1992-1993 йиллар) давлат уй-жой фонди, савдо хизмат кўрсатиш корхоналари енгил, озиқ-овқат саноати, автомобил транспорти, қурилиш ва қурилиш материаллари саноатининг кичик ва ўрта корхоналаридан 54 мингга яқини хусусийлаштирилди, унинг 18,4 мингтаси хусусий мулкка ўтди, 26,1 мингтаси

акциядорлик, 8700 таси жамоа, 661 таси ижара корхоналарига айлантирилди, давлатга қарашли 1,2 млн. квартираларнинг 98,9% хусусий мулк қилиб берилди, бунда ҳар уч квартиранинг биттаси эгаларига имтиёзли шартлар билан ёки бепул берилди. Уруш фахрийлари, ўқитувчилар, тиббиёт ходимлари, илмий-ходимлар, ижодий зиёлилар бепул квартира эгаси бўлдилар. 5 млн.дан ортиқ киши давлат квартираларини хусусий мулк қилиб олдилар. 2 млн.дан ортиқ киши корхоналар акцияси ва пайларига, 54 минг киши кичик корхона эгаси, 5 минг киши кўчмас мулк эгаси, 25 минг киши турли ишлаб чиқариш объектлари (АЁҚТ, автотранспорт) соҳиби бўлдилар. Бунинг натижасида, хусусийлаштиришнинг дастлабки босқичидаёқ Республикамизда янги ўрға мулкдорлар қатлами шакллана бошланди.

Хусусийлаштиришнинг биринчи дастлабки босқичида асоан майда хусусийлаштириш амалга оширилган бўлса, ҳозирги босқичда эса иқтисодийнинг етакчи тармоқлари: ёқилғи-энергетика мажмуаси, металлургия саноати, темир йўл корхоналарини хусусийлаштириш ва уларга чет эл инвесторларини жалб этиш кўзда тутилган.

Мулкни хусусийлаштириш, тасарруфдан чиқариш натижасида миллий иқтисодда маҳсулот ишлаб чиқаришда давлатга қарашли бўлмаган хўжаликлар улуши ортмоқда.

Ўзбекистон иқтисодийтида давлатга қарашли бўлмаган хўжаликлар улуши (фоизларда %) ¹

Ялпи ички маҳсулот	1991	1995	2000	2004	2007
Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда	10,0	51	65,4	79,3	79,9
Қишлоқ хўжалигида	66,0	97,6	99,0	99,2	99,8
Қурилиш-подряд ишларда	7,6	62,1	81,2	89,9	89,4
Чакана савдода	52,5	91,7	96,8	98,9	99,8
Пулли хизмат кўрсатишда	14	30,4	57,1	71,3	79,8
Иқтисодийтида банд бўлганлар сони	-	-	-	77,0	77,9

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2007 йилги статистик ахборотномаси. Т.2008 й. 8-бет.

2007 йилда мамлакатимиздаги барча корхоналарнинг 90 фоизи хусусий ва корпоратив мулк шаклига ўтган. Уларда жами иш билан банд аҳолининг 77,9 фоизи меҳнат қилмоқда.

Хусусийлаштириш натижасида мамлакатда ўрта мулкдорлардан иборат кичик ва ўрта корхоналар соҳиблари ортиб бормоқда. 2006 йилда 45 мингта микрофирма, кичик ва ўрта корхоналар барпо этилиб, 2008 йил бошида улар 468,8 мингга етди. Кичик ва ўрта бизнес ва хусусий тадбиркорлар томонидан ялпи ички маҳсулотнинг 45,7 фоизи, саноат маҳсулотнинг 12,9 фоизи, қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотнинг 97,5 фоизи ишлаб чиқарилди, чакана товар айланмасининг 47,2 фоизи ва аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш хизматининг 50,5 фоизи улар ҳиссасига тўғри келади.

Асосий хулосалар

Иқтисодиёт - чекланган иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланиб, жамият ва инсонлар эҳтиёжи учун зарур бўлган воситаларни ишлаб чиқариш ва истеъмолга етказиб беришдан иборат бир-бири билан боғлиқ бўлган турли фаолиятларни бирлаштирувчи иқтисодий тизим.

Эҳтиёж - инсоннинг яшаши, меҳнат қилиши, ҳар томонлама камол топиши ва маълум ижтимоий-иқтисодий мавқеига эга бўлиши учун зарур бўлган барча ҳаётий неъматларга бўлган зарурият.

Иқтисодий ресурслар - мамлакат, корхона; фирма, оила ихтиёрида маълум бир даврда тўпланган ва айни вақтда зарур товар ва хизматларни ишлаб чиқариш, уларни истеъмолга етказиб бериш ва истеъмолда фойдаланиш мумкин бўлган воситалар, имкониятлар, меҳнатга лаёқатли ишчи кучидан ташкил топади.

«Иқтисодиёт назарияси» фанининг предмети - чекланган ресурслардан самарли ва оқилона фойдаланиш натижасида юксалиб бораётган жамият эҳтиёжларини максимал даражада қондириш мақсадида моддий неъматлар ва хизматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбош-

лаш ва истеъмол қилиш жараёнида юзага келадиган алоқа боғланишларни, ижтимоий хўжаликни самарали юритиш, бошқариш соҳасидаги қонун-қоидаларни ўрганувчи фан.

Иқтисодий қонунлар - иқтисодий жараёнлар ўртасида доимий такрорланиб турувчи, барқарор аниқ сабаб-оқибат, сифат ва миқдор алоқаларни уларнинг ўзаро боғлиқлигини ифодаловчи воқеа-ҳодисаларнинг (муносабатларнинг) илмий йигиндиси.

Иқтисодий категориялар - жамият иқтисодий ҳаётининг энг муҳим томонларини ифодаловчи ҳодиса ва воқеаларни характерлайдиган назарий, мантиқий илмий ёки реал иқтисодий жараённинг илмий назарий ифодаси.

Услубият - иқтисодий жараёнларни илмий билишнинг тамойиллари, йўллари, қонун-қоидалари, аниқ ҳодисалари тизими.

Илмий абстракция - иқтисодий жараёнларни илмий ўрганишда қўлланиладиган услублардан бири бўлиб, унинг ёрдамида таҳлил даврида ҳалақит берувчи иккинчи даражали воқеа-ҳодисаларни эътибордан четлаштириб, масалага доир муҳим фактлар ажратиб олинади, таққосланади, улар ўртасидаги боғланиш аниқланиб илмий хулосалар чиқарилади ва фикрнинг асосий ўрганилаётган ҳодисанинг асл моҳиятига қаратиш.

Ишчи кучи - (меҳнат) инсоннинг ақлий ва жисмоний меҳнат қилиш қобилиятлари йигиндиси.

Капитал - ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишда фойдаланиб, ўз эгасига даромад келтирадиган ишлаб чиқариш воситалари, товар ва пул маблағлари.

Тадбиркорлик фаолияти - иқтисодий ресурслар, ишлаб чиқариш воситалари, ишчи кучи ва табиий ресурслардан унумли фойдаланувчи, ташкилотчи, ташаббускор, янгиликка интилувчи, иқтисодий жавобгарликни ўз зиммасига олиб,

таваккал иш юритиб, даромад олишга ҳаракат қилувчи шахс.

Ишлаб чиқариш жараёни - инсон ва жамиятнинг истеъмоли учун зарур бўлган моддий ва номоддий неъматларни ишлаб чиқаришга қаратилган мақсадли фаолият. Ишлаб чиқариш жараёни бир томондан истеъмол қийматларни (нафликни) яратиш жараёни бўлса, иккинчи томондан қийматнинг ўсиш жараёни ҳамдир.

Ижтимоий ишлаб чиқариш - ўзаро боғлиқликда ва доимо алоқада бўлган барча индивидуал (якка) ишлаб чиқаришнинг яхлитлиги.

Ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги - ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси билан унга сарфланган ресурс харажатлар ўртасидаги нисбат.

Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) - маълум бир даврда (бир йилда, ярим йилда, чорақда) ишлаб чиқарилган ва бевосита истеъмолчиларга етказиб бериладиган барча тайёр маҳсулот ва кўрсатилган хизматларнинг бозор нархидаги қиймати.

Зарурий маҳсулот - ишчи, хизматчилар, деҳқонларнинг зарурий иш вақтида яратилган ва ишчи кучини нормал қайта тиклаш, оиласини боқиш, ўзига ўринбосарлар тайёрлаш учун зарур бўлган маҳсулот бўлиб, уни яратганлар иш ҳақи ва бошқа иш ҳақиға тенглаштирилган тўловлар тариқасида оладилар.

Кўшимча маҳсулот - ишчи, хизматчи ва деҳқонларнинг кўшимча иш вақтида яратилган маҳсулот бўлиб, соф маҳсулотнинг зарурий маҳсулотдан ошиқча қисми тадбиркорга, мулкдорга фойда, ер эгасига рента, капитал эгасига фоиз, давлатга солиқ тариқасида олинади.

Соф миллий маҳсулот - яратилган маҳсулотдан истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалари қийматини чиқариб ташлангандан сўнг қолган қисми.

Миллий даромад - соф миллий маҳсулотнинг жамият аъзо-

ларига уларни меҳнати натижасига қараб даромад тариқасида тегадиган қисми.

Иқтисодий тизим - жамиятдаги турли хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида иқтисодий муносабатлар, алоқалар, жараёнларни бир бутун ҳолда, муайян тарзда ташкил топиши ва тартибга солинишини ифодалайди.

Ишлаб чиқариш усули - ишлаб чиқаришнинг шахсий ва моддий омиллари, яъни ишчи кучи билан ишлаб чиқариш воситалари бирлиги.

Иқтисодий муносабатлар - инсонлар учун зарур бўлган моддий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида вужудга келадиган алоқалар.

Мулкчилик муносабатлари - мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш, уни ўзлаштириш, тассаруф этиш борасида вужудга келадиган алоқалар.

Мулкка эгалик қилиш - мулкдор ҳуқуқининг унинг эгаси қўлида сақланиб туриши ва яратилган моддий бойликларни ўзлаштиришнинг ижтимоий шакли.

Мулкдан фойдаланиш - мулкни иқтисодий фаолиятда ишлатиб даромад олиш ёки эҳтиётни қондириш учун ишлатилиши, унинг нафли жиҳатларининг бевосита истеъмол қилиниши.

Мулкни тасарруф этиш - мол-мулк тақдирининг мустақил ҳал этилиши, яъни мулкни мерос қолдириш, ҳада этиш, васият қилиш, сотиш орқали юз беради.

Мулк объектлари - мулкка айланган барча бойликлар.

Мулк субъектлари - мулк объектини ўзлаштиришда қатнашаётган мулккий муносабат иштирокчилари.

Давлат тасарруфидан чиқариш - давлат мулки объектларини жамоа, ижара корхоналарига, акцияли жамиятларга, давлатга қарашли бўлмаган мулк шаклларига айлантириш.

Хусусийлаштириш - мулкка эгалик қилиш ҳуқуқининг давлатдан хусусий шахсларга ўтиши.

Такрорлаш учун саволлар

1. Иқтисодиёт тушунчаси ва унинг бош масаласи нима?
2. Эҳтиёж нима? Унинг қандай турларини биласиз, эҳтиёжларнинг чексизлигини тушунтириб беринг?
3. Ишлаб чиқариш фаолияти нима ва нима учун у инсоннинг турли фаолияти ичида энг асосий ҳисобланади?
4. «Иқтисодиёт назарияси» фан сифатида шаклланишида қандай илмий мактаб ва йўналишлар мавжуд?
5. «Иқтисодиёт назарияси» фанининг предметиға таъриф беринг?
6. Иқтисодий қонунлар ва иқтисодий категория нима ва уларнинг қандай турлари мавжуд?
7. «Иқтисодиёт назарияси»ни ўрганишда қандай усуллардан фойдаланилади?
8. Ишлаб чиқариш омиллари нима, уларни санаб беринг?
9. Капитал тушунчасига таъриф беринг ва унинг таркибига нималар киради.
10. Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмуни ва унинг икки томонини тушунтириб беринг
11. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижаси нима тушунтириб беринг?
12. Яратилган маҳсулотнинг натурал ва қиймат таркибини аниқланг.
13. Ялпи миллий маҳсулот, соф миллий маҳсулот, миллий даромад тушунчаларига таъриф беринг.
14. Зарурий ва қўшимча маҳсулотға таъриф беринг.
15. Иқтисодий тизимлар нима? Уларға таъриф беринг, қандай иқтисодий тизимларни биласиз? санаб беринг.
16. Мулк нима? Мулккий муносабатларни изоҳлаб беринг.
17. Мулкчиликнинг моҳиятиға таъриф беринг ва унинг турли шаклларининг иқтисодий мазмунини тушунтиринг.
18. Мулк объекти ва субъектларини тавсифлаб беринг.
19. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг Ўзбекистонда ўзига хос хусусиятларини изоҳлаб беринг.
20. Ўзбекистонда қандай мулк шакллари мавжуд? Санаб беринг.

II БЎЛИМ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ НАЗАРИЯСИ

Бозор иқтисодиётининг келиб чиқиши, унинг ривожланиш босқичлари, хўжалик юритиш шакллари, натурал (уй) хўжалиги, унинг ўзига хос хусусияти, унинг ривожланиши, меҳнат тақсимотининг келиб чиқиши, мулкчилик муносабатларининг ривожланиши туфайли аста-секин товар ишлаб чиқариш ва айирбошлашнинг кенгайиши, пулнинг пайдо бўлиши, уни товарларни айирбошлашда ягона ўлчов - умумий эквивалентлиги, пулнинг келиб чиқиши билан товарлар дунёсининг иккига бўлиниши, товар-пул муносабатлари айирбошлашнинг кенгайиши бозорнинг пайдо бўлишига олиб келганлигига бағишланади.

Шунингдек бу бўлимда бозорнинг келиб чиқиш сабаблари, бозорнинг моҳияти, мазмуни, бозорнинг асосий белгилари, бозор турлари, бозор объекти ва субъекти, бозор сегменти, бозор инфратузилмаси ҳақида маълумот берилади. Бозор қонуни, талаб ва таклиф қонуни, унинг асосида бозор нархларининг шаклланиши, нархнинг иқтисодий мазмуни ва вазифалари, нархга таъсир этувчи омиллар, нарх турлари, нархни эркинлаштириш ва унинг Ўзбекистонда ўзига хос хусусияти баён этилган.

II.1. ТОВАР-ПУЛ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ- БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА АМАЛ ҚИЛИШИНING АСОСИДИР

Инсоният тараққиёти давомида, иқтисодий тизимларнинг турли шакллари, моделлари мавжуд бўлишига қарамасдан, узоқ тарихий давр мобайнида хўжалик юритишнинг умумий **шакли-натурал ва товар хўжалиги** сақланиб қолмоқда. Товар ишлаб чиқариш айирбошлаш, пулнинг келиб чиқиши ва кенгайиши бозор иқтисодиётига ўтиш учун замин тайёрлаган.

Хўжалик юритишнинг дастлабки **шакли-натурал ишлаб чиқариш** бўлиб, бунда меҳнат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларнинг ўз шахсий эҳтиёжларини ҳамда ички хўжалик эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилган. Истеъмол асосан ишлаб чиқаришга мос бўлиб, улар бир-бири билан узвий боғланган ва шу хўжаликнинг ўзида амалга оширилган.

Натурал хўжалик ташкилий-иқтисодий жиҳатдан биқиқ, ўзига хос кўплаб бир-бири билан тасодифий алоқа қиладиган хўжаликлар, оила, жамоа мулклари заминида ҳар бир хўжалик ўз ишлаб чиқариш ресурсларига таянган ҳолда ишлаб чиқариб, хом ашёни тайёрлашдан тортиб то тайёр маҳсулотларни истеъмол қилишгача бўлган жараёни ўз ичига олади.

Натурал хўжаликда яратилган маҳсулотлар бозорда сотиш учун эмас, балки хўжаликнинг ўзида яратувчилар истеъмоли учун ишлаб чиқарилган.

Натурал хўжаликда ишлаб чиқариш мутлақо қўл меҳнатига асосланган бўлганлиги туфайли ишлаб чиқарувчидан малака, билим, маҳорат талаб этмаган, ишлаб чиқаришнинг шахсий инсоний омили ўта паст даражада бўлганлиги, меҳнат тақсимотининг йўқлиги, меҳнат унумдорлигининг ўта қуйи даражада бўлганлиги натижасида ҳар бир киши барча ишларни деярли якка ўзи бажарган.

Меҳнатнинг моддий асосини кетмон, ўроқ, болта ва тошдан ясалган оддий қуроллар ташкил этган бўлиб, уларни одамлар ўзлари ясаганлар. Бундай шароитда меҳнат фаолияти ўта унумсиз бўлиб, иқтисодий ўсишни тўсиб қўйган, ишлаб чиқариш кучлари ғоят даражада паст бўлиб, ишлаб чиқаришни кенгайтириш имконияти чекланган бўлган.

Натурал ишлаб чиқаришда иқтисодиётни ташкил этишнинг асосий муаммолари жуда содда йўсинда ҳал этилган. «Нима»? , «Қанча»? , ишлаб чиқариш, «Қандай»? ишлаб чиқариш «Кимга» мўлжалланганлигини хўжалик ходимлари фақат хўжалик ичидаги истеъмолни ҳисобга олган ҳолда аниқлаганлар.

Натурал ишлаб чиқаришда истеъмол ҳажми билан ишлаб чиқариш ҳажми бир мунча мувофиқ келган, бу эса ўз навбатида уларни бир-бири билан боғлаш масаласини осонлаштирган. Чунки натурал хўжалик тизимида иқтисодий алоқалар бевосита ишлаб чиқарувчи билан истеъмолчи ўртасида амалга ошган ва у «ишлаб чиқариш-тақсимлаш-истеъмол» тариқасида юз берган. Барча ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчилар ўртасида айирбошлашни четлаб ўтиб тақсимланган, шахсий ва ишлаб чиқариш истеъмоли учун сарфланган.

Натурал хўжаликда ерни ер эгаси бировга ишлашга ижарага берган бўлса, унинг учун натурал формада ҳақ олган. Бу

ҳолат ишлаб чиқарувчиларни мулк эгаларига иқтисодий жиҳатдан мутлоқ қарам қилиб қўйган.

Натурал хўжалик ибтидоий жамият шаклланиши даврида деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларининг пайдо бўлиши билан қадимги шарқ мамлакатларида келиб чиққан, сўнгра эса бошқа мамлакатларга ҳам тарқалиб, феодализм тузумида ҳам давом этган ва ҳозирги ривожланаётган Африка, Осиё, Лотин Америкаси мамлакатларида сақланиб қолган. Аммо бу хўжаликлар олдинги натурал хўжаликдан фарқли ўлароқ товар ишлаб чиқариш ва бозор билан боғлиқ бўлиб, ўз товарларини четга ҳам чиқармоқдалар. Кўпгина ривожланаётган мамлакатларда иқтисодиёт тармоқларининг қолоқ структураси ўзгариб, индустрлаштириш сари юз тутаётган бўлсада, XX аср ўрталарида аҳолининг 50-60 фоизи натурал ва ярим натурал хўжаликларда фаолият кўрсатиб келган.

Республикамизда ҳам натурал ишлаб чиқариш қишлоқ хўжалигида деҳқонларнинг шахсий ёрдамчи ер участкалари ва шаҳар аҳолисининг боғ-дала ҳовлиси тариқасида сақланиб қолган. 2005 йилда 3 млн. дан ортиқ оила томорқа ерига эга бўлганлар ва улар шу томорқаларида маҳсулот етказиб даромад олганлар.

Шундай қилиб натурал хўжалик узоқ вақтлар давомида ҳукмрон бўлиб келди ва ишлаб чиқаришнинг машиналашган (индустриал) даврига келиб хўжалик юритишнинг иккинчи йўли - **товар ишлаб чиқаришга ўз ўрини бўшатиб берди.**

Товар ишлаб чиқаришнинг натурал хўжаликдан фарқи шундаки, **бунда ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқарувчи истеъмоли, эҳтиёжи учун эмас, балки бозор учун, айирбошлаш учун бошқалар эҳтиёжини пул ёрдамида бозор орқали қондириш учун ишлаб чиқарилади.**

Товар ишлаб чиқариш ва айирбошлашнинг ривожланиш жараёни, меҳнат тақсимотининг келиб чиқиши ва чуқурлашуви, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви, хусусий мулкни вужудга келиши ва ишлаб чиқарувчиларнинг иқтисодий мустақиллигини кенгайтиши асосида яқка хўжаликларининг товар айирбошлашига олди-сотдига ўтиши билан характерланади.

Товар ишлаб чиқариш меҳнат тақсимотига асосланади. Товар ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва кенгайтиши ишлаб

чиқарувчи корхона ва фирмаларнинг алоҳида товар турлари ва мураккаб буюмларнинг бир қисмини ишлаб чиқаришга қанчалик ихтисослашуви ва чуқурлашувига боғлиқ бўлади.

Товар ҳужалигида ишлаб чиқарувчи билан истеъмолчи ўртасидаги алоқалар бозор орқали амалга ошади ва у «ишлаб чиқариш-айирбошлаш-истеъмол» тарзида юз беради. Ишлаб чиқарилган маҳсулот энг аввало бозорга чиқади ва пулга алмаштирилгандан сўнг истеъмолга ўтади. Яратилган буюмнинг эҳтиёж учун зарур, ёки зарур эмаълигини ва «Нима?», «Қанча?», «Қандай?», «Кимга?» ишлаб чиқаришни бозор белгилайди.

Мулккий ва ташкилий, айирбошлаш муносабатларининг ривожланиш даражасига қараб товар ишлаб 4 хил кўринишда мавжуд бўлади.

1) Ривожланмаган (оддий) товар ишлаб чиқариш.

2) Кенгайган ёки классик товар ишлаб чиқариш.

3) Тартибга солинадиган товар ишлаб чиқариш (ижтимоий йўналтирилган товар ишлаб чиқариш)

4. Деформациялашган товар ишлаб чиқариш (маъмурий-буйруқбозлик тизимида товар ишлаб чиқариш)

Товар ишлаб чиқариш босқичларини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, товар ишлаб чиқариш билан бозор иқтисодиёти ўртасида катта фарқ йўқ, чунки бозор иқтисодиётини асосини товар ишлаб чиқариш ташкил этади.

II.2. ТОВАР ВА УНИНГ ХУСУСИЯТИ. ТОВАР ҚИЙМАТИНИНГ МИҚДОРИ

Товар - меҳнат маҳсули бўлиб, у инсоннинг у ёки бу эҳтиёжини қондирувчи бирон-бир қийматга ва нафликка эга бўлган айирбошлаш учун, сотиш учун, бозор учун ишлаб чиқарилган маҳсулот. Товар нафликка (истеъмол қийматга) ва алмашув қийматига эга бўлган маҳсулот ва хизматлардан иборат.

Товар маълум даражада фойдали бўлиши - истеъмол қийматга ва қийматга эга бўлиши шарт. Ҳар бир товар икки хусусиятга эга:

1) У инсоннинг у ёки бу эҳтиёжни қондирувчи истеъмол қийматга,

2) Бошқа буюмга айирбошланиши мумкин бўлган ёки алмашув қийматига эга.

Буюмнинг истеъмол қиймати инсон учун фойдали, нафли бўлиши, у шахсий истеъмол буюм сифатида бевосита (озик-овқат товарлари) инсоннинг меҳнат қобилиятини тиклайди ёки ишлаб чиқариш воситаси сифатида (тўқув станоклари, инсон эҳтиёжи учун зарур бўлган кийим-кечак тикиш учун газмол тўқийди) инсонни эҳтиёжини ва ишлаб чиқариш эҳтиёжини қондиради.

Ҳар бир товар маълум бир нафликка - истеъмол қийматга эга бўлиб, у ишлаб чиқарувчининг ўз эҳтиёжини эмас, балки айирбошлаш туфайли бошқалар эҳтиёжини қондиради ва ижтимоий истеъмол қийматга айланади. Лекин барча истеъмол қийматга эга бўлган нарсалар товар бўлмайди. Масалан: ҳаво, булоқ сувлари, ёввойи дарахт мевалари истеъмол қийматга эга, аммо улар ҳар доим товар бўлмайди. Буюмлар товар бўлиши учун унга маълум миқдорда меҳнат сарфлангандагина у айирбошланади, бозорга чиқарилади, сотилади. (ҳавога меҳнат сарфланиб кислородга айлантирилиб қадоқланганда, булоқ суви меҳнат туфайли тозаланиб, қадоқланиб бозорга сотишга чиқарилганда, ёввойи дарахт меваси терилиб, тозаланиб сотишга чиқарилганда товар бўлади, чунки уларга инсон меҳнати сарфланади).

Истеъмол қиймат товарларнинг бошқа товарларга айирбошланишлиги билан ўз эгасини қизиқтиради.

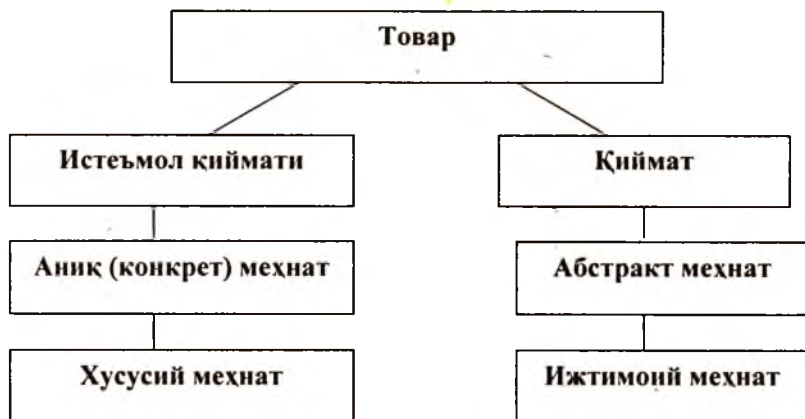
Товарнинг қиймати уни ишлаб чиқариш ва айирбошлаш учун сарфланган ижтимоий меҳнат миқдори билан ўлчанади. Товарлар қиймати товарлар айирбошлашда ифода этилади, ва бозорда товар нархининг асоси бўлади. Қиймат миқдори айрим ишлаб чиқарувчиларнинг индивидуал (якка) меҳнати билан эмас, ижтимоий зарур меҳнат сарфи, яъни товарларнинг аксарият қисми учун сарфланган, яъни ўртача меҳнат малакаси, маҳорати, интенсивлиги, техника даражаси шароитида сарфланган ва эҳтиёжини қондирилганлиги учун жамият томонидан эътироф қилинган меҳнат билан белгиланади.

Товар истеъмол қиймати ва қийматининг бирлигидан иборат бўлсада, улар ўртасида маълум даражада зиддият бор. Чунки товар бир вақтнинг ўзиде икки ёқлама шаклга, яъни ашёвий ва қиймат шаклига эга. Товар ишлаб чиқарувчилар қўлида қиймат сифатида, харид қилувчилар қўлида эса истеъмол қиймати сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам товар сотил-

маса, у қиймат сифатида ҳам, истеъмол қиймати сифатида ҳам тан олинмайди. Бу зиддиятни зарур ва сифатли, харидор-гир бозор талабига мос товарлар ишлаб чиқариш билангина ечиш мумкин бўлади.

Товарнинг икки ёқлама хусусияти товарда гавдаланган меҳнатнинг икки ёқлама хусусиятидан келиб чиқади, чунки ҳар бир алоҳида олинган товарда нафли меҳнат мужассамлашган. Масалан кўйлақда - йигирувчилар, тўқувчилар, тикувчилар, нонда - нонвой, меҳнати ва бошқалар. Агар ҳар бир аниқ истеъмол қийматда, масалан кўйлақда маълум нафли аниқ меҳнат гавдаланса, унинг қийматида иш кучи сарфи сифатида умуман сарфланган инсон меҳнати гавдаланади. Аниқ (конкрет) меҳнат турлари бир-биридан фарқ қилади. Масалан: тикувчи меҳнати, нонвой меҳнатидан фарқланади, чунки тикувчи, тикиш учун аниқ меҳнат қуроллари ва воситаларидан фойдаланиб аниқ товар - кўйлақ яратади, иккинчиси эса нон ишлаб чиқаради. Лекин ҳар иккаласи ҳам умуман меҳнат қилмоқда, уни ақли, заковати, мускули, ўйлаш қобилияти ишга солинади. **Шу умумий меҳнат сарфланиши нуқтаи-назаридан тикувчи ва нонвой меҳнати бир хил бўлиб, у абстракт - меҳнатдир.**

Хулоса, товарда гавдаланган меҳнат икки ёқлама хусусиятга эга. Биринчиси **аниқ меҳнат**, у қанчалик хилма хил бўлса, шунчалик кўп товарлар яратилади, жамиятнинг бойлиги кўпаяди. Иккинчиси умуман инсоннинг меҳнати ва ақлий энергиясининг сарфи - **абстракт меҳнатдир. Аниқ меҳнат товарнинг истеъмол қийматини яратади.** Ишлаб чиқарувчи меҳнатининг икки ёқлама хусусиятга эга бўлишлик товар хўжалигига хос бўлган асосий зиддият, хусусий ва ижтимоий меҳнат ўртасидаги зиддиятдан иборат бўлиб, бир томондан товар ишлаб чиқарувчининг меҳнати, унинг иқтисодий алоҳидалашганлиги туфайли унинг шахсий иши ҳисоблансада, иккинчи томондан ҳар бир алоҳида товар ишлаб чиқарувчининг меҳнати у яратган товарга эҳтиёжи бўлган бошқалар учун зарур ҳисобланади. Шу тарафдан у ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, товарнинг қийматини яратади. Товарнинг икки хоссаси ва унда мужассамлашган меҳнатнинг икки ёқлама хусусиятини қуйидаги чизмада кўриш мумкин.

Товар ишлаб чиқариш шароитида ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги алоқаларни, ижтимоий меҳнатни тежашни рағбатлантирувчи, тартибга солувчи **объектив иқтисодий қонун - қиймат қонуни** бўлиб, бунга асосан товар ишлаб чиқариш ва айирбошлаш уларнинг қиймати асосида амалга оширилади.

Қиймат қонуни товар ишлаб чиқарувчиларнинг индивидуал (якка) меҳнат сарфлари билан ижтимоий меҳнат сарфлари ўртасидаги нисбатга боғлиқ ҳолда табақалаштирилади, сарф-харажатларни камайтиришни рағбатлантиради ва меҳнатни ишлаб чиқариш соҳалари бўйича тақсимлашини тартибга солиб туради.

Қиймат қонуни бозор иқтисодиётининг асосий қонунларидан бири бўлиб, у бозорда нархлар қонуни сифатида юз беради. Чунки нархлар асосида қиймат ётади. Унинг вазифаси нархлар қиймат билан тенг бўлганда ҳам тенг бўлмаганда ҳам амалга ошаверади. Юксак меҳнат унумдорлигига эришган ишлаб чиқарувчилар ўз товарларини ижтимоий зарур сарфларга тенг нархларда сотишлари ва фойда олишлари мумкин.

Қиймат қонунининг тартибга солиб турувчи механизми рақобат кураши натижасида бозор нархлари стихияли равишда тебраниб туради ва ижтимоий қийматдан фарқ қилиши мумкин.

Товар нархининг ижтимоий қийматдан четга чиқиши туфайли бозорда талаб билан таклиф тенг бўлганда нарх билан қиймат баробар бўлади. Талаб ортиб, таклиф кам бўлса, нарх қийматидан ортиқ, аксинча талаб кам бўлиб, таклиф кўп бўлса нарх қийматдан паст бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, товарлар нархининг улар қийматидан фарқланиши товар ишлаб чиқарувчилар истаги билан эмас, объектив қиймат қонунининг кучи, таъсири остида юз беради.

II.3. ПУЛНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ, МОҲИЯТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Пул инсониятнинг буюк кашфиётларидан бири бўлиб, иқтисодий фаннинг энг қадимий (категорияси) тушунчасидир. Пул алоҳида товар бўлиб, товар қийматини ўзида мужас-самлаштирган умумий ўлчов - эквивалентдир.

Пул ижтимоий меҳнат тақсимотининг товар ишлаб чиқариш ва айирбошлаш натижаси.

Айирбошлаш дастлаб тасодифий юз берган, бир товар масалан, қўй бошқа бир товарга, болтагами, ғаллагами алмаштирилган, натижада турли хил истеъмол қийматлар айирбошланган. Бир товарни бошқа бир товарга алмаштириш **бартер** деб аталади. Бу ҳол кўпроқ натурал ва товар хўжаликнинг дастлабки вақтларида кенгроқ қўлланилган.

Айирбошлашнинг кейинги ривожланишга дастлабки йирик меҳнат тақсимоти - чорвачиликни деҳқончиликдан ажралиб чиқиши сабаб бўлган. У ёки бу қабила, жамоалар, ўз ички эҳтиёжларидан ортиб қолган товарлар ишлаб чиқара бошлаганлари туфайли айирбошлаш доимий тус олди ва тасодифий айирбошлаш ўрнини доимий, мунтазам айирбошлаш олди. Натижада бир товар қиймати ўзига алмаштириш мумкин бўлган ва қиймати тахминан тенг келадиган кўплаб товарларда ифодаланадиган бўлди, **натижада қийматнинг тўла ёки кенгайган шаклига** ўтилди.

Меҳнат тақсимотининг ривожланиши ва хусусий мулкка асосланган товар ишлаб чиқаришнинг кенгайиши натижасида ҳар бир товар ишлаб чиқарувчи бошқа товар ишлаб чиқарувчиларнинг кўплаб меҳнат маҳсулотига муҳтож бўла бошлайди. Худди шу аснода у ишлаб чиқараётган товар ҳам жамиятнинг маълум бир қисмига керак эди. Натижада бевосита товарни товарга айирбошлаш имкони бўлмай қола бошлайди. Ҳар бир товар ишлаб чиқарувчи ўз маҳсулотини энг кенг тарқалган ва кўп истеъмол қилинадиган товарларга айирбошлашга интила бошлайди ва оқибатда аста-секин **умумий қиймат шакли келиб чиқди ва барча товарлар қиймати ягона товарда умумий эквивалентда ифодаланадиган бўлди.**

Турли юртларда турли нарсалар умумий эквивалент воситаси сифатида ишлатилган. Баъзи жойларда мўйна, бошқа жойда чорва моллари, фил суяги, туз, ғалла ва бошқа товарлар қадрланиб, бошқа барча товарларга алмаштирилган. Айрим нарсаларни узоқ сақлаб бўлмаслиги, узоқ жойларга олиб бориш қийинлиги (масалан, чорва молларини) кўшимча қийинчилик туғдирганлиги туфайли товарлар ичидан шундай бир товар ажралиб чиқиши объектив заруриятга айландики, бу товар қатор хусусиятлари билан аввалги айирбошланиш воситаси бўлиб хизмат қилган товарлардан ажиралиб турадиган товар бўлиши керак эди.

Узоқ муддат сақлаш мумкинлиги, узоқ масофага олиб бориши қулайлиги, табиатда камёб бўлиб, кам миқдор бўлсада, қадри-қимматини юқорилиги, сифат жиҳатдан бир хиллиги, қадри-қимматини йўқотмай осон бўлиниши ва қўшилиши туфайли шундай хусусиятларга нодир металллар кумуш, мис ва олтин эга бўлиб, улар ҳар қандай товарга айирбошланади ва умумий эквивалент ролини ўйнайди ва шундай хоссага эга бўлган товар пул деб аталган.

Пулнинг келиб чиқиши товарлар дунёсини икки қутбга бўлиб юборди. Бир томонда нафликни ифодаси бўлган товарлар Т-турса, иккинчи томонда қийматнинг моддийлашган ифодаси бўлган П-турадиган бўлди.

Пул барча товарлар ва хизматларни сотиш ва харид қила олиши мумкин бўлган умумий эквивалентдир.

Дастлаб муомалада мис, кумуш, олтин пуллар, сўнгра ягона олтин, кейинчалик эса олтиннинг белгиси сифатида (ҳар бир мамлакатнинг «миллий либоси») қоғоз пуллар (қоғоз пуллар XI-асрда Хитойда пайдо бўлган деган тахминлар бор) пайдо бўлган. Ҳозирги пайтда электрон (кредит пластик карточкалар) пуллар пайдо бўлиб, кенг қўлланилмоқда.

Маълумки классик (мумтоз) сиёсий иқтисод вакиллари пул бешта вазифани: қиймат ўлчови, муомала, тўлов, жамғариш (ҳазина тўплаш) воситаси ва жаҳон пули вазифасини бажаради деб кўрсатганлар.

Ҳозирги замон иқтисодиёт фани эса пулни учта: қиймат

Ўлчови, муомала воситаси, жамғариш воситаси сифатида талқин этади.

Товар айирбошлашнинг кенгайиши, пулнинг келиб чиқиши, ишлаб чиқарувчиларнинг алоқидалашуви, уларнинг эркинлашуви, иқтисодий алоқаларнинг янада кенг тус олиш ва бу алоқалар олди-сотди ёрдамида амалга оширилиши аста-секин бозор иқтисодиётига ўтишни зарурият қилиб қўйди. Чунки бозор айирбошлаш категорияси бўлиб товар пул муносабатларининг йиғиндиси, яхлитлигидир.

Бозор цивилизациянинг энг улкан ютуқларидан бўлиб, дунёдаги ривожланган мамлакатлар иқтисодий тизимларининг самарали ишлашини таъминловчи, миллионлаб фирмалар, корхоналар ва инсонлар ишини ташкил этувчи, иқтисодий ўсишни муттасил оширувчи восита бўлиб, инсоният жамият иқтисодий ҳаётини тартибга солувчи бундан афзалроқ йўлни ҳали топгани йўқ.

Бозор энг аввало айирбошлаш категорияси бўлиб, товар пул муносабатлари умумий тус олади, бозорда товар ишлаб чиқарувчилар бозор талабига мос товарлар ишлаб чиқарадилар. Товар эгаси ва харидор бозорда бир-бирига дуч келади. Сотувчи бозорда ўз товари ва хизматини таклиф этса, харидор эса ўз эҳтиёжи учун зарур товар ва хизматларни харид қилади. Бозорда нарх юқоридан белгиланмайди, балки сотувчи билан харидор ўртасида эркин келишув асосида юз беради.

Бозорда сотувчи ҳар доим ўз товарини қимматроқ сотишга, харидор эса арзонроқ харид қилишга интилади ва бундан манфатдор бўлади. Нархни бозорда талаб билан таклиф ўртасидаги нисбат белгилайди.

Бозорда товар айирбошлаш бевосита эмас, балки фақат пул ёрдамида амалга ошади. Пулнинг обрў эътибори, нуфузи бозор иқтисодиётида ортади.

Бозор шароитида ишлаб чиқаришни ташкил этиш, шакли ва усулларини такомиллаштириш, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, маҳсулот сифатини яхшилаш учун юқоридан кўрсатма берилмайди, балки бу муаммоларининг ечими бозорда ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат туфайли ҳал бўлади.

II.4. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИНГ МАЗМУНИ ВА АСОСИЙ БЕЛГИЛАРИ. БОЗОР ВА УНИНГ ТУЗИЛИШИ. БОЗОР ИНФРАТУЗИЛМАСИ

Ҳозирги замон дунё мамлакатлари иқтисодиётининг асосини бозор иқтисодиёти ташкил этади ва у ер юзидаги барча давлатларда ҳар хил даражада ва ўзига хос хусусиятлар билан ривожланмоқда ва амал қилмоқда.

Бозор иқтисодиёти деганда, энг аввало кўз олдимизга бозор тушунчаси келади. Чунки бозор иқтисодиётининг марказида албатта табиий бозор туради. **Хўш, бозор ўзи нима? У қандай тушунча, категория?**

Халқ орасида бозор деганда харидор билан сотувчи учрашиб савдо-сотик қиладиган алоҳида жой тушунилади. Чунки биринчи бор бозор энг аввало сотувчи ва харидорларнинг ўз молини айирбошлайдиган жой тариқасида пайдо бўлган.

Меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, хунармандчиликнинг ривожланиши натижасида олди-сотди қилиш учун махсус жой, майдонлар ажратилган. Шу жой (майдон) бозор деб аталиб, кишилар бир бирлари билан олди-сотди олиб борилаётган объектга айланган. Қадим даврларида товар айирбошлаш Т - Т кўринишида яъни бир товарга бошқа товарни айирбошлаш шу жойда, бир вақтда содир бўлган.

Ижтимоий меҳнат тақсимои туфайли ижтимоий ишлаб чиқаришнинг яна бири савдо - муомала соҳаси пайдо бўлди ва у товар-пул ҳаракатини тезлаштирувчи, истеъмолчи билан ишлаб чиқарувчини боғлайдиган воситачига айланди, ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар ўртасидаги алоқалар бевосита эмас, балки билвосита яъни савдогарлар, тижоратчилар, воситачилар орқали амалга ошириш йўлга қўйилди. Натижада бозор тушунчасининг мазмуни ўзгариб, янги маъно касб этди, товар-пул муомаласининг янги шакли сифатида намоён бўла бошлади. Натижада бозорни фақат олди-сотди қиладиган жой деб таърифлаш борлиқни етарли даражада ифодамай қолди, ва бозорни янгича айирбошлаш алоқаси, муносабат шаклида ҳам тушуниладиган бўлди. **Иқтисодиёт назариясида бозор деганда айнан ана шу айирбошлаш муносабати тушунилади.**

Бозор иқтисодиёти категория сифатида такрор ишлаб чиқаришнинг айирбошлаш босқичига хос бўлиб, у ҳар қандай

айирбошлашни эмас, балки пул ёрдамидаги, олди-сотди шаклидаги айирбошлашни билдиради. Бозорнинг энг муҳим шарти айирбошлаш жараёнида пулнинг воситачилик қилишидир. Бунда товар муомаласи юз бериб, у икки жараённи биргалликда таъминлайди ва ўз-ўзидан товар пул (Т-П), пул-товар (П-Т) муносабатлари юзага келади. Шу икки муносабатда товарни таклиф этувчи сотувчи ва талаб қилувчи харидор иштирок этиши шарт.

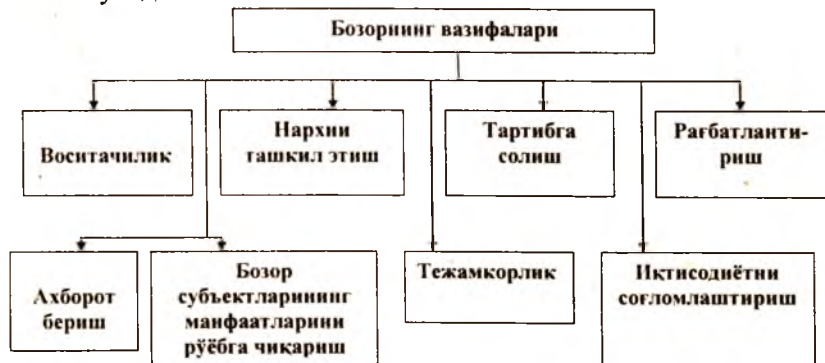
Бозор-сотувчи ва харидорнинг, товарларини пул воситасида айирбошлаш борасида юзага келадиган иқтисодий алоқалари, муносабатлари, уларнинг ўзаро алоқасидир.

Бозор товар муомаласининг янги шакли сифатида намоён бўлиб, олди-сотди жараёнида янги ўзига хос махсус товар ишчи кучи пайдо бўлиши билан бозор умумий тус олади, мазмуни яна кенгаяди, фақат ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар эмас, балки ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи ҳам товар сифатида бозор жараёнига тортилади.

Бозорда ҳеч қандай бойлик яратилмайди, - моддий неъматлар, хизматлар ишлаб чиқарилмайди, балки мамлакат иқтисодий қудратидан фойдаланилган ҳолда хўжалик субъектлари томонидан, миллионлаб одамлар меҳнати билан яратилган товар ва хизматлар, иш кучи сотилади.

Хулоса, бозор иқтисодиёти - деб, олди-сотди жараёнида фаолият юритадиган, ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчиларнинг бир-бири билан боғлайдиган, бошқариш тизимига айтилади.

Бозор иқтисодиётининг моҳияти, аҳамияти унинг иқтисодий муносабатлар тизимида бажарадиган вазифаларида намоён бўлади.

а) Воситачилик қилиш - айирбошлаш орқали ишлаб чиқариш билан истеъмолни боғлайди. Бозор ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчини боғлаб нарх (фойда, зарар) ёрдамида иқтисодиётнинг асосий муаммоси «Нима?», «Қанча?», «Кимга?» масаласини ечади.

б) Нарх белгилаш - бозорда нарх талаб ва таклифга қараб белгиланади ва шунга кўра мувозанат нархи шаклланади ва бозор мувозанати пайдо бўлади.

в) Иқтисодиётни тартибга солиш - бозорда нарх ўзгариши орқали талаб ва таклиф бир-бирига мослашади ва мувофиқ равишда барча ресурслар микродаражада-фирма, корхона, хўжаликлардан тартиб макродаражада - мамлакат миқёсида тақсимланади. Бозор ёрдамида иқтисодиётнинг асосий нисбатлари белгиланади.

г) Назорат қилиш - ишлаб чиқарилган товарлар, хизматлар қанчалик сифатли, истеъмолчи талабига мос, ёки мос эмаслигини, товар ишлаб чиқариш учун сарфланган сарфхаражатларни ҳам назорат қилади.

д) Рағбатлантириш - бозор талаб ва таклиф нисбати асосида шаклландиган нарх ёрдамида, зарур, ноёб, сифатли товарлар ишлаб чиқаришни рағбатлантирса, аксинча эҳтиёжга керак бўлмаган, сероб, сифатсиз ёки ортиқча харажат қилиб ишлаб чиқарилган, талабга мос бўлмаган товарларни касодга учратиб, уларни ишлаб чиқаришни камайтиради ёки тўхтади.

е) Ахборот бериш - эҳтиёжларни қондириш учун қандай товар ва хизматларни ишлаб чиқаришни бозор белгилайди. У нарх ва талаб эластиклигида ифодаланади ва улар ишлаб чиқарувчиларга етказилади.

ж) Хўжалик (бозор) субъектларининг манфаатларини рўёбга чиқариш ҳам бозор орқали юз беради. У қандай даражада амалга ошишига қараб ишлаб чиқарувчилар, сотувчилар табақаланиши юз беради.

з) Бозор ресурсларни тежашга, иқтисод қилишга ундайди - у сарфланган харажатларни қанчалик ўринли эканлигини аниқлайди, харажатларни пасайтиришга, бунинг учун янги техника-технологияни қўллаш, меҳнатни ташкил этишнинг энг самарали йўллари қидиради.

Бозор вазифалари барчаси бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, биргаликда амал қилади.

Бозор иқтисодиётининг вазифалари билан бирга энг муҳим белгилари ҳам мавжудки улар: **Иқтисодий эркинлик**: мулкнинг турли шакллари, хўжалик юритиш шаклларининг кўплиги, иқтисодий монополизмга барҳам беради. Бозорда **товар тақчиллиги** бўлмайди, бозорда ишлаб чиқарувчи эмас, балки **истеъмолчи ҳукми** устун бўлади, товар, хизматларни **танлаб олиш** имконияти туғилади, бозорда **нарх эркин ташкил топади**, келишилган нарх ишлайди, нарх пул билан ўлчанади, пулсиз бозор бўлмайди, бозор иқтисодиётида **рақобат** асосий ўрин эгаллайди. Рақобат бозорнинг ҳаракатлантирувчи қонуни, кучи ҳисобланади.

Бозор манфаатларни уйғунлашидан иборат бўлиб, бозорда, унинг иштирокчиларининг ҳар бири ўз манфаати учун ишлайди, яъни ҳар бир субъект у корхонами, давлатми, айрим шахси ўз мафаатини кўзлаб иш юритади.

Бозор иқтисодиёти ижтимоий кафолатлар, адолат қоидаларига асосланади.

Бозор иқтисодиётининг ривожланиш қонунлари мавжуд бўлиб, у икки гуруҳга бўлинади.

а) Умумиқтисодий, лекин бозор иқтисодиётига асосланган умумиқтисодий қонунларга амал қилиш (меҳнат унумдорлигини ошириш қонуни, вақтни тежаш қонуни, ишлаб чиқариш муносабатларини ишлаб чиқариш кучларининг ўсишига мос келиш қонуни).

б) Бозор иқтисодиётининг ўзига хос бўлган қонунлари (қиймат қонуни, талаб ва таклиф қонуни, пул муомаласи қонуни).

Бозор иқтисодиёти иқтисодиётни жадал ривожлантирувчи учта омилни юзага келтиради.

1)Иқтисодий фаолият эркинлиги бу ишбилармонлик, удабуронлик учун имконият яратиш.

2)Рақобат - ким ўзди қондасини юзага келтиради, янгиликни яратишга ундайди, техника-технологияни янгилаш, меҳнат унумдорлиги ва иш сифатини ошириш, қаттиқ меҳнат интизомини жорий этиш каби энг зарур бўлган омилларни юзага келтиради.

3)Даромадларнинг чекланмаслиги - қўшимча даромад топишга интилишни кучайтиради. Бу эса бой бўлишга ҳавас иқтисодий фаолиятни юзага келтиради.

Бозор иқтисодиётининг уч асосий ривожлантирувчи кучи ҳам мавжуд: Талаб ва таклиф, рақобат, нарх.

Шундай қилиб, бозор иқтисодиёти эркин иқтисодий фаолиятга асосланган товар-пул муносабатлари бўлиб, ҳар бир инсонга ўз фаолият натижасини ўйлаб оқилона хўжалик юриштишни рағбатлантирувчи демократик иқтисодиётни вужудга келтиради.

Бозорнинг таркиби, тузилиши хилма-хил бўлиб, умум қабул қилинган турлари мавжуд эмас. Бозор муносабатлари бир-бирига боғлиқ ва бир-бирини тақазо этувчи мураккаб ички тузилишга эгадирки, уни изоҳлаганда ҳар хил мезонлар асос қилиб олинади. Бунда бозорнинг етуклик даражаси, сотиладиган, харид қилинадиган товарлар тури, бозор субъектларининг хусусияти, бозор миқёси, бозорни жойлашиши, иқтисодий алоқалар хусусияти ҳисобга олиниши зарур.

1. Бозор энг аввало мулк турлари бўйича: давлат, хусусий, аралаш мулкка асосланган бозорга бўлинади.

2. Товар ишлаб чиқарувчилар таркиби бўйича бозор: давлат корхоналари, ижара, хусусий, оилавий, кооператив, якка тартибдаги хўжаликлардан иборат бўлади.

3. Мамлакатда савдо-сотиқни ташкил этиш турлари бўйича ҳам бозор турланади.

Бозор иқтисодий объектлари бўйича бир неча турга бўлинади.

а) Истеъмол товарлари ва хизматлар бозори: озиқ-овқатлар товарлари бозори, ноозиқ-овқат товарлари бозори, хизматлар бозори.

б) Ишлаб чиқариш омиллари бозори: Ишчи кучи (меҳнат) бозори, ишлаб чиқариш воситалари, хом-ашё бозори.

в) Кўчмас мулк бозори: ер бозори, уй-жой бозори, мол-мулк бозори.

г) Молия бозори: пул бозори, инвестиция бозори, қимматли қоғозлар бозори, валюта бозори, суғурта бозори.

д) Ахборот бозори - илмий-техника ишланмалар ёки интеллектуал товарлар бозори.

4. Бозор товар ва хизматлар билан таъминлаш даражасига қараб: тўйинган, тўйинмаган, тақчил, мувозанатлашган бозорга бўлинади.

5. Рақобат кураши чекланишига қараб бозор қуйидаги турларига бўлинади:

- а) муккамал, эркин рақобатга асосланган бозор;
- б) чекланган рақобатли (монопол бозор);
- в) олигонолистик бозор;
- г) соф монополияга асосланган бозор.

6. Таъсир доираси - ҳудудий жойлашишига қараб бозорлар: маҳаллий, минтақавий (регионал), миллий, жаҳон бозорларига бўлинади.

7. Бозор савдонинг ҳажми, хусусиятига қараб, улгуржи, майда улгуржи, чакана савдо бозорларига, шунингдек тармоқлар бўйича, автомобил, компьютер, қишлоқ хўжалик машиналари, деҳқончилик маҳсулотларини сотадиган деҳқон бозорларига бўлинади.

8. Қонуний жиҳатдан ташкил этилишига қараб бозор:

- а) легал қонуний бозор;
- б) ноқонуний, «пинҳоний» бозордан иборат..

Легал (расмий) қонуний бозор - қонунчилик асосида ташкил этилган бўлиб, унда қонуний равишда сертификатланган, сифати кафолатланган товар ва хизматлар олди-сотдиси юз беради;

в) ноқонуний ёки «қора», «пинҳоний» бозор қонун билан тақиқланган товар ва хизматлар билан хизмат қилиш ёки фаолият билан шуғулланиш, бунга: аҳоли орасида қурол-аслаҳа билан савдо қилиш, наркотик моддалар сотиш, қиморбозлик, фоҳишабозлик, валюта билан чайқовчилик қилиш, «қўл бола» спиртли ичимликлар тайёрлаш, жаҳонга машҳур турли фирмалар ёрлиқларини ўз маҳсулотига қўйиб, сифатсиз кийим-кечак, озиқ-овқат, пойабзал ва бошқа турли хил товарлар тайёрлаш, рекет (босқинчилик қилиш, қуролланган ўғирлик) контрабанда (чет эллардан яширинча давлат назоратчиларини четлаб, товарлар олиб келиб сотиш ёки четга ғайри қонуний йўллар билан товарлар олиб чиқиш). Бу тақиқланган бозор. Шунинг учун у доимий равишда давлат ҳуқуқ органларининг назоратида туради ва унинг иштирокчилари қонун олда жавоб берадилар.

9. Товарларни четдан эркин олиб келиш ёки олиб чиқишга қараб бозор очиқ ва ёпиқ бозорлар мавжуд.

Очиқ бозор одатда чет эл мамлакатлари учун очиқ бўлган

миллий ва давлатлараро регионал бозор бўлиб, бож тўлов билан ҳимояланмайди ва зарур товарлар чекланмаган миқдорда мамлакатга келтирилади. Жаҳон бозори ўз талаби билан очиқ бозор ҳисобланади ва унда барча мамлакатлар ўз товарлари билан бемалол қатнаша оладилар.

Эпиқ бозор-ички миллий бозорга хос бўлиб, ундаги товарлар турлари, аввало маҳаллий ишлаб чиқариш тармоқларининг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади. Миллий, маҳаллий бозор бир товар учун очиқ бўлса, иккинчиси учун ёпиқ бўлиши мумкин. Бундай вақтда иқтисодий протекционизм сиёсати қўлланилади.

Бозор иқтисодиёти товар - пул муносабатларига асосланганлиги туфайли унинг ўз объекти ва субъектлари мавжуд. Бозордаги турли-туман товарлар ва хизматлар бозор объектининг хилма-хиллиги ва миқдори ишлаб чиқаришнинг қай даражада ривожланганлигини кўрсатади. Ишлаб чиқариш қанчалик ривожланган бўлса, бозор объектлари шунчалик кўп ва хилма-хил бўлади. Ривожланган мамлакатларда бозорга ҳар куни бир неча минглаб товар ва хизматлар таклиф этилади.

Товар муомаласида иштирок этувчилар **бозор субъектлари** бўлиб, улар жисмоний ва юридик шахслар ваколатини олган алоҳида шахслардан, хўжалик субъектларидан тортиб, то айрим олинган давлатларгача ҳам бўлиши мумкин.

Бозорнинг савдо-сотикни маълум белги, аломатларига қараб кўпгина бўғинларга, қисмларга ажратилиши бозор сегменти деб аталади. Сегмент бозорнинг кичик қисми бўлиб, бу ерда харидорлар гуруҳи чекланган ва уларга маълум турдаги товарлар сотилади. Бозорни сегментларга ажратиш икки нарсага: а) меҳнат тақсимоти чуқурлашиб, хилма - хил товарлар ишлаб чиқарилиши ва уларнинг маълум гуруҳ истеъмолчиларга мўлжалланганлиги. б) истеъмолчиларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан табақаланишуви, улар талабини ўзаро фарқланишига боғлиқ.

Бозор муносабатлари олди-сотдини амалга оширишда бозор инфратузилмаси муҳим рол ўйнайди.

Бозор инфратузилмаси (инфраструктура лотинча-infra-қуйи, асос-struktura-тузилиш, ўзаро жойлашуви) бозорни нормал ишлаши, бозор алоқаларини ўриатишга хизмат қилувчи, корхона, ташкилот ва муассасалар йиғиндиси.

«Бозор муносабатларини шакллантириш тегишли муҳтисиз, - товар, пул бозорларида ва меҳнат ресурслари бозорида хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида ўзаро алоқани таъминлаш керак бўлган бозор инфраструктурасиз тассавур қилиб бўлмайди»¹.

Бозорга хизмат қилувчи инфратузилманинг фаолият кўрсатишига қараб, уч турга бўлиш мумкин: Товарлар, хизматлар, молия ва ишчи кучи бозорларига бўлиш мумкин.

Товар бозоридаги инфратузилма - товар биржалари, улгуржи ва чакана савдо корхоналари: дўконлар, магазинлар, супер ва мини маркетлар, аукционлар, ярмаркалар, тижорат дўконлари, деҳқон бозорлари, савдо-саноат палаталари, савдо уйлари, савдо кўргазмалари, товар биржалари, бозорга хизмат қилувчи давлат ташкилотлари, солиқ инспекциялари, монополияга қарши давлат қўмитаси ва бошқалардан иборат.

Молия бозори инфратузилмаси - тижорат ва хусусий банклар, валюта фонд биржалари, брокерлик, сугурта холдинг компаниялари, молия, кредит, аудитор фирма-компаниялардан ва турли хил фондлардан иборат.

Ишчи кучи (меҳнат) бозори, - инфратузилмаси ишчи кучи (меҳнат) биржаси, ишчи кучи миграцияси ва уни тартибга солиш билан шуғулланувчи ташкилотлар, кадрларни қайта тайёрлаш марказлари, нафақа, хайрия, тадбиркорликни қўллаб-қувватловчи фондлар ва бошқалар.

Шунингдек бозор инфратузилмасида; транспорт хизмати, омборлар тизими, ҳуқуқий хизмат кўрсатиш, ахборот ва реклама билан таъминловчи муассасалар, ижтимоий соҳага хизмат қилувчи ташкилотлар (уй-жой ва коммунал хизмат идоралари)нинг ҳам ўзига хос ўрни бор.

Бозор инфратузилмасининг юқорида баён этилган рўнглари ишлаб чиқарувчиларнинг савдо-сотиқ, молия-кредит ишларида шерик топишга, иш кучи ёллашда ёрдамлашади, давлатнинг иқтисодий тартибга солувчи тадбирларини амалга оширади, ишлаб чиқарувчилар билан алоқа ўрнатишга ёрдам беради.

Ўзбекистонда ҳам бозор иқтисодийига ўтилиб бориш туфайли, бозор инфратузилмаси жаҳон талаблари даражасида

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. «Ўзбекистон» 1995 й. 97-бет.

шаклланмоқда. Банк, молия, солиқ тизимлари, фонд ва товар-хом ашё биржалари, суғурта, аудиторлик, лизинг компаниялари ва бошқа бозор тузилмаларининг янги тармоғи вужудга келтирилмоқда. Қимматли қоғозлар бозорининг фаолияти кучайтирилмоқда. Марказий Осиёда энг йирик, замонавий компьютер техникаси ва телекоммуникация тизими билан жиҳозланган биржа маркази ишламоқда.

Бозор инфратузилмасининг яратилиши ўз навбатида миллий бозорнинг шаклланиши ва барча бозор турларининг фаолият кўрсатиши, шунингдек давлатлараро иқтисодий алоқаларни тартибга солишни таъминлашга ҳам хизмат қилмоқда.

II.5. ТАЛАБ ВА ТАКЛИФ НАЗАРИЯСИ. БОЗОР МУВОЗАНАТИНИНГ ТАЪМИНЛАНИШИ

Бозор иқтисодиётининг ўзига хос ривожланиш қонунлари бўлиб, улар бозорнинг амал қилишида муҳим ўрин тутадилар. Бу қонунлар ичида **талаб ва таклиф** алоҳида аҳамиятга эга. **Талаб ва таклиф асосида бозорда нарх шаклланади.** Шу билан бирга нарх талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатни аниқлаб беради.

Бозорда истеъмолчи билан ишлаб чиқарувчи, харидор билан сотувчи ўртасида айирбошлаш, олди-сотди юз беради. Харидорнинг бозордаги ҳаракати **талаб** тариқасида, сотувчиники эса **таклиф** шаклида намоён бўлади.

Талаб нима? Маълумки, ушбу қўлланманинг биринчи бўлимида эҳтиёж ҳақида сўз юритилган бўлиб, эҳтиёж инсонларнинг ҳаётий воситаларига бўлган зарурият, бозор иқтисодиёти шароитида **талаб** тариқасида намоён бўлади. Лекин талаб эҳтиёждан фарқ қилиб, мустақил иқтисодий категория тариқасида амал қилади.

Бозорда инсоннинг кўп нарсаларга масалан, кийим-кечак, уй-рўзгор буюмлари, автомашина, мебель, турли хил электрон аппаратуралар - телевизор, магнитофон, видео камера, соат ва бошқаларга талаби бўлиши мумкин. Аммо у ўз-ўзидан эҳтиёжга айланмайди, талаб холида **«хоҳиш», «орзу», «истак»** тариқасида қолиши мумкин. Фақат пул билан таъминланган, сотиб олингандагина у талабга айланади. Талаб - бу пул билан таъминланган эҳтиёжнинг бозорда намоён бўлиши.

Талаб бу пул билан таъминланган эҳтиёжнинг бозорда на-

моён бўлиши ёки талаб харидорнинг сотиб олиш қобилиятига эга бўлган эҳтиёждир.

Эҳтиёж пул ва нарх ёрдамида талабга айланади. Буни қуйидаги чизмада янада аниқроқ кўриш мумкин.

Одатда талаб деганда энг аввало, аҳоли талаби назарда тутилади ва у асосан аҳолининг истеъмол буюмларига ва хизматларга бўлган талаби тарзида инобатга олинади, аммо ишлаб чиқарувчиларнинг ҳам иқтисодий ресурсларга талаби, турли ташкилот, муассасаларнинг ҳам ўз фаолиятини юритиш учун талаблари борки, уларни ҳам билиш зарур.

Талаблар ҳар хил бўлиб, бир хил товар ва хизматларга бўлган талабни иккига бўлиш мумкин.

1. Якка талаб - айрим алоҳида харидорнинг талаби.

2. Бозор талаби - барча харидорларнинг бир хил товарлар ва хизматларни сотиб олишга бўлган талабларининг йиғиндиси.

Якка талаб ҳам, бозор талаби ҳам миқдор жиҳатдан аниқланади, аммо бу миқдор доимо бир хил бўлмай қатор омиллар таъсирида ўзгариб туради. Талабнинг ўзгаришга таъсир этувчи асосий омил **нарх** ҳисобланади.

Нарх билан харид қилинадиган товарлар миқдори ўртасидаги боғлиқликни қуйидаги жадвалдан билиш мумкин.

Нарх билан харид қилинадиган товарлар миқдори ўртасидаги боғлиқлик

Бир килограмм гўшт нархи (сўм)	Талаб килинган гўшт миқдори (кг)
5000	100
4500	120
4000	130
3500	140
3000	150

Жадвалдан кўриниб турибдики, нарх пасайиши билан соғиб олинадиган товар миқдори ортаёпти. Аксинча нархнинг кўтарилиши билан товар миқдорининг камайиши юз бермоқда. Товар нархи қанча қиммат бўлса шунча кам миқдорда харид қилинади ёки аксинча. **Шунинг учун нарх даражаси ва сотиб олинадиган товар миқдори ўртасидаги тескари боғлиқлик талаб қонунини ифодалайди.**

Харидорлар маълум бир товарни унинг нархи паст бўлса, кўпроқ харид қила бошлайдилар. Паст нарх харидор учун харид қобилиятини оширса, юқори нарх эса харидорнинг харид қилиш истагини сўндиради.

Лекин шуни, эсдан чиқармаслик керакки, иқтисодиётда шундай ҳол ҳам бўладики, бир товарга талаб истемолчиларнинг турли гуруҳлари учун ўзгарувчан ёки ўзгармас бўлиши мумкин. Чунки шундай товарлар борки, уларга бўлган талаб ҳаммиша аҳолининг барча гуруҳлари учун ўзгарувчан эмас. Бу энг аввало зарур буюмлар хусусан озиқ-овқат маҳсулотлари масалан, ноннинг нархи ошса, уни камроқ харид қилмайдилар, чунки у ғоят зарур озуқа ҳисобланади. Одамлар нон истеъмол қилишни камайтирмаслик учун кўпроқ бошқа товарларни харид қилишни камайтиришлари мумкин. Иккинчи томондан нон каби озуқаларга муҳтожлик қониқишнинг жисмоний чегарасига эга бўлиб, у анча тез қондирилади. Демак, нон нархининг ортиши уни истеъмол қилишни ноль даражага туширмайди, аксинча нон нархининг пасайиши нонни кўпроқ истеъмол қилишга ҳам олиб келмайди.

Муайян жой ёки ижтимоий гуруҳ учун анъанавий товарлар борки, уларга бўлган талаб ҳам ўзгарувчан эмас. Масалан, Ўзбекистонда гуруч шундай товарлар қаторига киради. Бу товар нархининг ошиши, пасайиши, уни истеъмол қилишда унга бўлган талабни кескин ўзгаришларга олиб келмайди.

Талаб миқдорининг ўзгариши фақат товар нархига боғлиқ бўлмай, балки бошқа омилларга ҳам боғлиқки, уларни талабнинг нархсиз омиллари деб айтилади. Улар: 1) истеъмолчиларнинг даромади; 2) ўринбосар товарлар нархи; 3) бозордаги истеъмолчилар сони; 4) истеъмолчилар диди; 5) нарх ва даромадларда кутилаётган ўзгаришлар; 6) демографик омил яъни харидорлар сони, ёши, жинси, маънавий аҳволи, минтақавий, миллий психологик омиллар.

Талаб эҳтиёж сингари ўсиб, кенгайиб боради, чунки эҳтиёжлар ўсиб, янгилиниб боради; аҳоли даромалари ортиб кўпайиб боради, меҳнат унумдорлиги ва ишлаб чиқариш ўсади.

Товарлар ва хизматларга бўлган талабнинг қондирилиши даражасига қараб, **барқарор қондирилаган талаб, нормал қондирилган талаб, кечиктирилган талаб, қондирилмаган талабларга бўлинади.**

Бозордаги талаб эластик ўзгарувчан бўлади. Нархнинг ўзгаришига нисбатан талабнинг ўзгариш даражаси талабнинг эластиклиги дейилади.

Бозорда талаб билан таклиф чамбарчас боғлиқ бўлиб, таклиф бозор иқтисодиётининг энг муҳим категорияси ҳисобланади. Таклиф талаб билан қарама-қарши туради. Бозорда талаб харидор тариқасида намоён бўлса унга қарама-қарши соувчи ўз таклифи билан чиқади.

Таклиф деб, ишлаб чиқарувчиларнинг муайян вақтда товар ва хизматларнинг бозорга чиқарилган ва келтирилиши мумкин бўлган ҳамда маълум вақтда бозорда сотишга мўлжалланган жами товарлар миқдорига айтилади.

Таклиф барча ишлаб чиқарилган маҳсулот эмас, балки сотишга мўлжалланган қисмидангина иборат бўлади. Масалан, деҳқон, фермер хўжаликларида етиштирилган картошка, сабзавот, мева, гўшт, сут каби қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг бир қисмини ўзи истеъмол қилади, ўз эҳтиёжи учун сарфлайди. Агар шу маҳсулотларнинг 20-30 фоизини ўзи истеъмол қилса, 70-80 фоизи товар тариқасида бозорга чиқади ва сотилади, таклифни юзага келтиради.

Ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида таклиф талаб билан мувофиқлашган ёки талабга нисбатан ортиқ бўлади. Бу эса ўз навбатида товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида рақобат курашини кучайтиради.

Таклиф ҳар хил нархларда бозорга сотиш учун қанча миқдорда товар чиқарилишини кўрсатади.

Товарлар таклифи

1 кг. Гўшт нархи (сўм)	Таклиф қилинадиган гўшт миқдори (кг)
3000	100
3500	120
4000	130
4500	150
5000	200

Харидор учун нархнинг ошиши харид қобилиятини сундиради, ишлаб чиқариш учун эса у рағбатлантирувчилик вазифасини бажаради.

Нархнинг ошиши билан шунга мос равишда бозорга чиқариладиган товар миқдори (таклиф миқдори) ҳам ортади, нархнинг пасайиши таклиф ҳажмини қисқаради. Бу ўзаро бағлиқлик яъни нархни ошиши таклифни ҳам ортишига, аксинча нархнинг пасайиши таклифнинг қисқаришга олиб келиши таклиф қонунини дейилади.

Бозорда таклиф қилинадиган товарлар ҳажмига фақат нарх эмас балки бошқа қатор омиллар ҳам таъсир кўрсатади:

- а) ишлаб чиқаришда ишлатиладиган ресурслар нархининг ўзгариши;
- б) ишлаб чиқариш технологияси;
- в) солиқлар, субсидиялар, дотациялар;
- г) бошқа товарлар нархи;
- д) нархдаги бўладиган ўзгаришлар,
- е) товар ишлаб чиқарувчилар, сотувчилар сони;
- ж) фан-техника соҳасида қилинган ихтиролар ва уларнинг ишлаб чиқаришга жорий қилиниши;
- з) ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг товарлик даражаси бозорга етказиб берилиш;
- и) ташқи савдонинг ривожланиши.

Таклиф қонунини нарх билан товар таклифи ўртасидаги алоқадорликни билдиради. Бу боғланиш таклифнинг эластиклигини, ўзгарувчанлигини ифодалайди. Нарх ўзгаришига

тан таклифнинг ўзгариш даражаси таклиф эластиклиги дейилади.

Маълумки талаб ва таклиф миқдори турли омиллар таъсирида ўзгариб туради. Талаб билан таклиф миқдорлари бири-бири билан ҳар доим маълум нисбатда бўлади, бу нисбатлар доимо ўзгариб туради. Талаб миқдори таклиф миқдоридан ошиб кетса нарх кўтарилади, айрим пайтда таклиф миқдори талаб миқдоридан ошиб кетса нарх пасаяди. Талаб миқдори билан таклиф миқдори ўртасидаги нисбат **бир-бирига тенг бўлган ҳолат бозор мувозанати** дейилади. Буни қуйидаги жадвалда келтирилган мисолда кўриш мумкин.

Талаб ва таклифнинг ўзоро боғлиқлиги

Нарх сўм	Талаб, кг	Таклиф, кг	нисбат
5000	200	2000	+1800
4500	300	1200	+900
4000	600	600	=0
3500	1000	400	-600
3000	1500	250	-750

Жадвал маълумотлари талаб, таклиф ва нарх ўртасида хилма-хил нисбатлар бўлишини кўрсатиб турибди. Гўштнинг баланд нархи таклифнинг кўпайишини рағбатлантиради. Аммо нарх қанча баланд бўлса, товар шунча кам сотилади. Чунончи, бизнинг мисолимизда бир килограмм гўштнинг нархи 5000 сўм бўлганда таклиф 2000 килограмми ташкил этади, шундан атиги 100 кг сотиб олиниши мумкин. Қолганини сотиш учун сотувчилар нархни туширишга мажбур бўладилар. Натижада уларнинг айримлари мўлжалланган даромадни ололмайдилар. Шу боис улар ё умуман бозордан кетадилар, ёки ишлаб чиқаришни қисқартирадилар.

Нархнинг пасайиши аста-секин таклифнинг қисқаришига ҳам, талабнинг ошишига ҳам олиб келади. Агар нарх 3000 сўмгача пасайса, истеъмолчилар 1500 килограмм сотиб олишлари мумкин. Аммо сотувчилар бундай нархда атиги 250 килограмм таклиф қиладилар.

Шундай қилиб, нарх баланд бўлганда таклиф талабдан анча

нисбаюқори бўлади, паст бўлганда - талаб таклифдан ортиқ бўлади, бу ҳол нархларнинг ошишига олиб келади. Талаб, таклиф ва нархларнинг ўзгариб туриши сотувчилар сотишга тайёр товар миқдори харидорлар сотиб олишга тайёр товар миқдорига тенглашгунча, яъни талаб таклиф билан тенглашгунча давом этаверади. Бундай ҳолда талаб нархи таклиф нархига тенг бўлади, талаб ва таклиф ҳажми эса кўпаймайди ҳам, камаймайди ҳам. Бозорда бундай ҳолат **бозор мувозанати** деб, шу шароитда сотиладиган ва сотиб олинadиган товарлар ҳажми - **миқдор мувозанати** деб, мувозанатга эришиладиган нарх эса - **мувозанат нархи** деб аталади.

Бизнинг мисолимизда ўзгаришлар тўқнаш келадиган нуқтада, талаб билан таклиф ҳажми жиҳатидан тенг - 600 килограмм, нарх эса бир килограмм учун 4000 сўм бўлганда бунга эришилади.

Бозорда мувозанат барқарор ва беқарор бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда уч рукндан (талаб, таклиф, нарх) биронтасининг мувозанат ҳолатидан четга чиқиши бошқаларининг бунга жавобан ўзгаришига сабаб бўлади, натижада бутун тизим илгариги мувозанат ҳолатига қайтади.

Масалан, у ёки бу сабабга кўра, товар таклиф қилиш қисқарса, талаб эса ўзгармай қолса, унда товар нархи ошади. Демак, сотувчилар кўпроқ даромад ола бошлайдилар ва уларда таклифни кўпайтиришга рағбат пайдо бўладики, бу бозор мувозанатининг тикланишига хизмат қилади.

II.6. БОЗОР НАРХИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ. НАРХ ТУРЛАРИ

Нарх - бу бозорда товарлар ва хизматларнинг қиймати ва нафлигини ўзида намоён этувчи иқтисодий тушунча. Бозорда товар ва хизмат харид этилганда унга қанча пул тўлаш кераклигини нарх белгилайди. Бозорда харидор билан сотувчи ўртасидаги алоқа нарх орқали амалга ошади.

Нарх бозорининг асосий иқтисодий воситаси бўлиб, товар ва хизмат бирлигини сотиб олиш учун тўланадиган пул миқдорини билдиради.

Бозорда товарни пули борларгина харид қилади. Товарнинг қандай нархда олди-сотди қилиниши сотувчи ва харидорнинг келиша олишига боғлиқ. Сотувчи бозорда ўз нараҳини так-

лиф қилади, харидор ҳам имконияти ва пулига қараб ўз нархини айтади. Сотувчи ва харидор нархи бир-бирига мос келганда бозор нархи юзага келади ва товар шу нархда сотилади. Сотувчи ўз товарига юқори нарх қўйиб кўпроқ фойда олишга ҳаракат қилса, харидор ўз пулига яраша таклиф этган нархга сифатлироқ ва кўпроқ товар олишга интилади. Савдолашув асосида сотувчига ҳам, харидорга ҳам маъқул бўлган нарх пайдо бўлади ва товар шу нархда сотилади.

Бозор шароитида барча иқтисодий алоқалар нарх ёрдамида амалга ошадики, у бозор хўжалигининг амал қилишида асосий рол ўйнайди.

Нархнинг иқтисодиётдаги вазифалари.

1. Бозор мувозанатини таъминлаш - бунда нарх бозорда талаб ва таклифнинг ҳажми ва таркибига таъсир этиш туфайли уларни мувозанат ҳолатига келтиради. Бозор нархи - бу мувозанатли нарх бўлиб, у бир томондан бозорда товарлар тақчиллигини юзага келтирмайди.

2. Қийматни ҳисобга олиш, ҳисоб-китоб ўлчов вазифаси.

Нарх бу қийматнинг ёки қилинган сарф-харажат ва олинган натижалар, кўрилган фойда, зарар, бажарилган иш ҳажмининг барчаси нархлар асосида ҳисобга олинади. Ишлаб чиқариш ва унинг натижаларининг натурал - моддий, (тонна кг, м³ м³ кВт соат) қиймат - пул кўрсаткичлари мавжуд. Натурал - моддий кўрсаткичларини таққослаб ёки умумий кўрсаткичларга келтириб бўлмайди. Масалан 1 тонна ғалла, 1 тонна пахта, 1 м² уй жой, 1 кВт - соат электр энергияси, 1 дона трактор ёки 1 м² газмол, 1 м³ газ-каби кўрасткичларни жамлаб умумий кўрсаткич олиб бўлмайди. Барча натурал кўрсаткичларнинг умумий ўлчови пул ва унда ифодаланган нарх бўлади, холос.

Ҳисобга олиш, ўлчаш учун жорий ва таққосий нархлардан фойдаланилади. Жорий нархлар амалдаги нархлар бўлиб, улар ёрдамида йил давомидаги ишлар ҳисобга олинади. (Ялпи ички маҳсулот, экспорт - импорт ҳажми), иқтисодий ўсиш динамикаси миллий даромад, реал иш ҳақи ва реал фойда маълум бир йил асос қилиб олинган (база йили) таққосий нарх билан ҳисобланади. Чунки жорий нарх инфляция туфайли ўзгариши ва реал иқтисодий натижани кўрсата олмаслиги мумкин.

3. Нарх иқтисодий фаолиятни рағбатлантириш вазифасини

бажаради. Нархнинг ўзгариши ишлаб чиқаришни ҳам, истеъмолни ҳам рағбатлантиради. Нарх ошганда харажатлар ўзгармай қолса фойда кўпаяди ва тадбиркорлар кўпроқ фойда олиш, фойдани максимумлаштириш учун товар ишлаб чиқаришни кўпайтиришга интиладилар. Нарх истеъмолчиларни рағбатлантиради, чунки нарх пасайса у истеъмолни кўпайтиради, нарх ошса истеъмолни тежаш рағбатлантирилади. Масалан: гўштнинг 1 kilosи 4000 сўмдан 3000 сўмга тушса, гўштни харид қилувчилар кўпаяди. Агар гўшт нархи 5000 сўмга кўтарилса, харидор даромади ўзгармаса, гўшт истеъмоли қисқаради.

4. Нарх иқтисодиётни тартибга солиш вазифасини ҳам бажаради. Бозорда нархни ўзгариши талабга таъсир этади ва зарур товарларни ишлаб чиқаришга ундайди. Нарх қандай ва қанча товарлар ишлаб чиқариш зарурлигини аниқлаб беради. Нарх бозор ҳолатини кўрсатиб туради. Бунга асосан ишлаб чиқарувчилар нимани ва қанча харидоргир товарларни кўпроқ ишлаб чиқариши, фойда олишни ўйлайдилар. Бунинг учун эса бозордан ресурсларни кўпроқ харид этиш керак. Тайёр товар нархини ошиши ресурсларни шу товарларни ишлаб чиқариш томон йўналтиради, қайси товар бозорда ўтмаса нархи тушади, унинг ўрнига янги харидоргир товарлар ишлаб чиқарилади. Натижада ресурслар эски товар ишлаб чиқаришдан олиниб, янги товарлар ишлаб чиқаришига солинади ва кўпроқ фойда олинишга ҳаракат қилинади. Бу ўз навбатида капитал бошқа фойдали соҳа ва тармоқларга оқиб кела бошлайди. Нарх туфайли иқтисодиёт тартибланиб туради, яъни кераксиз, харидоргир бўлмаган товарлар ўрнига зарур, бозорбоп, харидоргир товарларни ишлаб чиқариш кўпаяди.

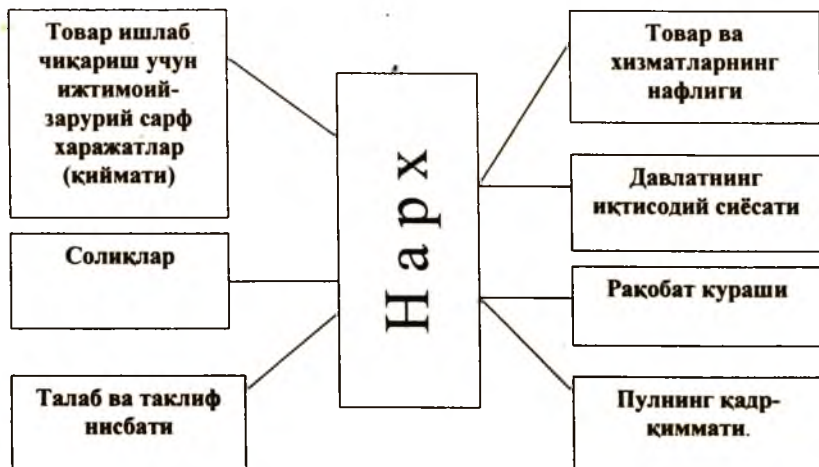
5. Рақобат воситаси вазифаси - бозор шароитида нарх муҳим иқтисодий восита бўлганлиги туфайли ундан фирмалар рақобат курашида фойдаланадилар. Фирмалар, ишлаб чиқарувчилар, бозорни эгаллаб олиш, ундан рақибларни енгиш учун нархни пасайтириш, йўли билан харидорни ўз томонига ағдариб олишга ҳаракат қиладилар. Уни ўзига ўргатиб олгач нархни ошира борадилар. Нархни ўзгартириб туриш усули рақобатда кенг фойдаланилади.

6. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида нарх ижтимоий ҳимоя вазифасини ҳам бажаради. Бу кам даромадли аҳоли қатламла-

рини ҳимоялаш мақсадида товар ва хизматлар давлат томонидан дотациялашган, ўта муҳим ҳаётий зарур истеъмол товарларининг айримлари атайлаб арзонлаштирилган нархларда сотилади. Масалан, Ўзбекистонда 1991-1995 йилларда ун ва ун маҳсулотлари, қанд-шакар, гўшт, ўсимлик ёғи, чой, совун, гугурт каби товарлар дотациялашган нархда чекланган миқдорда купонлар ёрдамида сотилди. Уларнинг дотацион ва ҳақиқий нархлари ўртасидаги тафовут давлат бюджети маблағлари ҳисобига қопланди. Дотациялашган нархлар ижтимоий ҳимоя вазифасини бажарган пайтда иқтисодий рағбатлантириш вазифасини бажармай қўяди. Шунинг учун дотациялашган нархлардан эркин бозор нархига ўтиш юз беради. Ўзбекистонда ҳам 1995 йилдан бошлаб, ижтимоий муҳим айрим товарларга дотациялашган нарх сақланиб қолган бўлсада эркин бозор нархларига ўтилди. Бозор иқтисодиётига ўтиш яқунлангач нарх ижтимоий ҳимоя вазифасини бажаришдан тўхтади.

Маълумки, бозор эркин рақобатли ва монопол бозорлар мавжудлиги туфайли, нархлар турлича бўлади, аммо ҳар қандай шароитда нархларнинг шаклланишига таъсир этувчи омиллар амал қилади. Улар товар ишлаб чиқаришдаги ижтимоий харажатлар-қиймат, талаб, таклиф, рақобат, товарнинг нафлиги, солиқлар, давлатнинг иқтисодий сиёсати ва бошқалар.

Нархга таъсир этувчи иллар

Харажат (қиймат) - ҳар қандай нархнинг асоси бўлади, чунки харажатсиз ҳеч қандай товар ва хизмат яратилмайди. Харажат нарх таркибида бўлади ва товарлар сотилгач улар қопланиши зарур, нарх харажатни қоплаши керак, нарх харажатдан паст бўлмаслиги, сарфланган харажатни қоплаши ва тадбиркор меъёридаги фойдани олиши керак, бўлмаса у ишлаб чиқариш билан шуғулланмайди.

Нархга талаб ва таклифнинг таъсири турли хил йўналишда бўлади. Талаб ошса нарх кўтарилади, талаб қисқарса нарх пасаяди. Аксинча таклиф кўпайса нарх тушади, у қисқарса нарх ошади. Талаб билан таклиф нисбатига қараб бозорда нарх юзага келади.

Товарларнинг нафлиги ҳам нархга таъсир этади. Харидорнинг товар танлашдан иборат иши унинг харид қобилияти даражасида энг сифатли, нафли товарларни топишга интилишини билдиради. Товарларнинг нафлиги қанча юқори бўлса, нарх харажатдан юқорига интилади. Аммо товар нафлигининг ошиб бориши чексиз эмас, наф келтиришнинг ҳам чегараси бўлади ва шу чегарадан ўтгач товарнинг нафлиги пасая боради. Шунга монанд нафликнинг юқори нуқтасида нарх юқори бўлса, шундан сўнг нарх пасайиб боради. Нафлик нархни маълум вақтгача оширади, сўнг эса нарх пасаяди, чунки нафлик камаяди.

Хулоса, товарнинг нафлилиги қанча юқори бўлса, унинг нархи ҳам шунча юқори бўлади ва аксинча.

Бозор нархи таклифга ҳам боғлиқ бўлади. Таклиф билан талаб баробарлашганда бозорда мувозанат нархи пайдо бўладики, бу харидорга ҳам, сотувчига ҳам маъқул бўлади. Аммо бу мувозанатни ҳар хил омил юзага келтиради. Бу мувозанат талаб ҳисобидан бўлганида юқори нарх асосида, аксинча буни таклиф юзага келтирганда бу паст нарх асосида пайдо бўлади.

Масалан, сутнинг нафлилиги ёзда ҳам қишда ҳам бир хил, аммо нархи турлича. Қишда сутга талаб таклифдан ортиқ бўлгани учун нарх баланд. Ёзда эса сутнинг таклифи талабдан ортиқча бўлгани унинг нархи паст бўлади. (масалан, қишда бозордаги мувозанат нарх 1 литрга 1000 сўм бўлса ёзда бу нарх 600-700 сўм бўлади, ёки 1 дона тухум қишда 200 сўм бўлган бўлса ёзда 100-120 сўм бўлиши мумкин). Шу нархлар ҳам сотувчи ҳам харидор учун мувозанат нарх бўлади.

Рақобат ҳам нархга бевосита таъсир этади. Рақобат кучли бўлса нарх тушади, агар рақобат чекланса, нарх ошишига мойил бўлади. Рақобат нархга таклифни кўпайтириш орқали таъсир этади.

Ишлаб чиқарувчилар бозордан ўз рақибини сиқиб чиқариш учун харидоргир товарларни кўпайтириб харидорга маъқул нархда таклиф этади, бу ўз навбатида рақобат туфайли таклифни кўпайтириб нархни туширади. Аммо бунини чегараси бор. Таклиф кўпайганда товарларнинг нархи пасаяди ва керагидан ортиқча нархнинг пасайиши уларни сотишни кўпайтирмайди.

Рақобат қанчалик кучли бўлсада нархни харажатдан паст бўлиши мумкин эмас, чунки у шундай бўлса ишлаб чиқарувчи зарар кўради, фойда олмайди ва рақобат бефойда бўлиб қолади. Рақобатчилар қанча кўп бўлса, нархлар шунчалик арзон бўлади.

Нарх даражаси бошқа омиллар таъсирига ҳам боғлиқ. Солиқ миқдори қанча кўп бўлса, нарх юқори бўлади.

Нархни шакллантирувчи омиллар унга ҳар хил йўналишда таъсир этади. Талаб, харажатлар, солиқлар нархни оширсин, рақобат ва таклиф нархни пасайтириш имконини беради.

Бозор иқтисодиётининг ўзига хос нархлар тизими мавжуд бўлиб, улар ўзаро боғланган. Бир-бирини тақазо қилувчи, аммо ҳар хил мақсадларда қўлланувчи ҳар хил вазифаларни бажарадиган турли хил нархлар мавжуд.

Нархларни турларга ажратиш **мезони** - нархнинг шаклланиш мезаними, уни амал қилиш соҳаси ва миқёси, уни қўллашдан кутилган мақсадга боғлиқ. Нархлар шаклланиш жиҳатдан эркин ва монополлашган бўлади. Амал қилиши жиҳатидан нархлар **улгуржи ва чакана** нархлардан иборат бўлади. Товарлар энг аввало улгуржи нархларда, сўнгра чакана нархда сотилади.

Улгуржи нарх ишлаб чиқарувчи томонидан катта ҳажмдаги товарларни кўтарасига харид этувчига сотилганда қўлланилади. Улгуржи нархлар ишлаб чиқариш харажатларни қоплаши ва маълум миқдорда фойда олишни таъминлаши керак. Улгуржи нархлар товар биржаларида, савдо уйларида, сотувчи билан харидорнинг бевосита алоқасида қўлланилади. (Масалан, тўқимачилик корхонаси, пойабзал фирмаси билан уни

товарини сотувчи дўкон, магазин, тижоратчи фирмалар ўрта-сида). Улгуржи нархлар одатда **контракт нарх** шаклида бўлади. Бу контракт нарх ишлаб чиқарувчи билан сотувчининг розилиги билан белгиланади ва ўзаро тузилган шартномада қайд этилади ва контрактда белгиланган муддатда амалда бўлади, ўзгармайди. Улгуржи нархлар контрактсиз ҳам бўлиши мумкин. Масалан, Тошкентнинг Кўйлик деҳқон бозорида, - мева-сабзовотлар, Ўрикзордаги Карвонсарой махсус озиқ-овқат улгуржи бозорида нархлар контракт тузилмасдан ўзаро оғзаки келишилган улгуржи нархларда сотилади.

Чакана нархлар - истеъмол товарларини бевосита истеъмолчига - доналаб, килограммлаб, якка тарзда сотилади. Чакана нарх таркибида улгуржи нарх, сотувчининг харажатлари ва оладиган фойдаси бўлади. Чунки сотувчи зарар кўрмаслиги, фойда кўришни таъминлаши зарур, бўлмаса бу иш бекфойда, нафсиз иш бўлади. Чакана нарх ҳам ҳар доим бозорда талаб ва таклифга қараб баланд ёки паст бўлиши мумкин.

Чакана нархлардан бири махсус арзонлаштирилган нархлар бу нарх билан товарлар кам даромадлиларга, муҳтожларга хайр-эҳсон қондасига биноан сотилади.

Бозорда стандарт ва ўзгарувчин нархлар қўлланилади.

Стандарт нархлар - бу маълум даврда ўзгармайдиган нархлар. Айрим товар ва хизматлар борки, аҳоли улар нархининг ўзгармаслигини афзал кўради. Масалан, коммунал хизмат, уй-жой ҳақи, иссиқлик, иссиқ, совуқ сув, газ нархи, транспорт хизмати нархи ва бошқалар.

Ўзгарувчан нархлар - стандарт нархдан фарқли ўлароқ шариоитга қараб тез-тез ўзгариб туради. Бунда нархга таъсир этувчи омиллар, айниқса ишлаб чиқариш харажатларини ўзгариши, рақобат кураши, талабдаги ўзгаришлар таъсир этади.

Мавсумий нархлар ҳам ўзгарувчан нархлар қаторига киради. Мавсум бошида нархлар қиммат бўлса, мавсум охирида арзон бўлади. Масалан Тошкент бозорларида қулупнай дастлабки чиққан вақтида бир килоси 4000-5000 сўм бўлса у фарқ пишган вақтида ҳатто 200-300 сўмга сотилади. Шунингдек, мева-сабзовотлар, нархи қиш мавсумида юқори бўлса, пишқичилик фаслида эса нарх арзон бўлади. Масалан 2004 йилда сабзининг нархи йил давомида 86 сўмдан 272 сўмгача ёки 3 мартадан ортиқ, бодрингнинг нархи 155 сўмдан 1002 сўмгача

(6 мартадан ортиқ) помидор нархи 128 сўмдан 1277 сўмгача (10 бароварга) ўзгарди¹. Худди шундай ҳолат 2006-2008 йилларда ҳам кузатилди.

Бозорда прејскурант нархлардан фойдаланилади. Бу нарх сотувчи учун мўлжал нарх, харидор учун эса билдиргич ёки маълумотнома нарх. Бу нархлар фирмаларнинг ёрлиқлари, нарх кўрсаткичларида кўрсатилади ва товар нархининг қайси сума атрофида бўлишини кўрсатади. Лекин, бу товар шу нархда сотилади деган сўз эмас. Ҳақиқий нарх прејскурант нархдан ортиқ ёки кам бўлиши мумкин.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлат бюджети ҳисобидан **дотациялашган нархлар** амал қилади, бунда бундай нархлар маълум мақсад йўлида, айниқса, кам даромадли оилаларни, бева-бечораларни, ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш учун арзонлашган нархлар қўлланилади.

Бозорда кўлами ва амал қилиш жиҳатидан минтақавий-ҳудудий, миллий ва халқаро ёки жаҳон байналминал нархлар мавжуд. Ҳудудий нарх фақат маълум ҳудудий бозорга хос бўлиб, унга таъсир этувчи омилларнинг маълум ҳудуд доирасида амал қилишидан ҳосил бўлади. Миллий бозор нархи бир мамлакат доирасида амал қилувчи ва унинг хусусиятини акс эттирувчи нархлардир. Миллий нарх рақобатнинг боришини, мамлакат доирасидаги сарф-харажатларни, миллий бозордаги талаб ва таклифни, товар нафлилигини, унинг қанчалик қадрланишини ҳисобга олади.

Жаҳон бозори нархи муайян товарга сарфланган интернационал сарф-харажатларни, товарнинг жаҳон стандарти талабларига мос келиши даражасини, талаб ва таклиф нисбатини ва ниҳоят рақобатбардошлигини ҳисобга олади. Жаҳон нархи миллий нархдан фарқ қилади.

Нархлар одатда турли-туман бўлсаларда, улар бир-бири билан ўзаро чамбарчас боғланган, шу туфайли иқтисодиётда нарх нисбати - **нархлар паритети** деган тушунча мавжуд.

Иқтисодиёт ва ундаги жараёнлар бир-бири билан боғлиқ бўлганлиги туфайли нархлар бир-бирини юзага келтиради. Масалан, руда нархи металл нархига, металл нархи тикув машинаси нархига, машина нархи тўқилган газмол нархига,

¹ Ўзбекистон иқтисодиёти. Ахборот ва таҳлилий шарҳ. Т. «Ўзбекистон» 2005 й, 121-бет.

газмол нархи тикилган буюм нархига киради, чунки бу нархлар харажатларни шакллантиради.

Бозорда шакланган нархлар нисбати товар айрибошланганда ҳосил бўлган миқдорий тенгликни билдиради, у нарх паритети бўлади. Бу бир товарнинг қанчаси бошқа товарнинг қанчасига айрибошланишини билдиради ва бозор ҳолати конъюктурасини белгилайди ёки бозорда товарлар қанча, қайси нархда ва қандай тезликда сотилишини кўрсатиб туради. Нарх ошиб борса сотувчи учун конъюктура қулай, харидор учун эса ноқулай. Масалан 2006 йил апрель ойида жаҳон нефть ва олтин бозори конъюктураси уларнинг нархнинг жадал ўсиб бориши хос бўлиб 1 баррель (159 литр) нефть нархи 72 долларга 1 унция (31,1 гр тенг соф олтин) олтин 1100 долларга қадар кўтарилди. Бу нефть, олтин ишлаб чиқарувчиларга жуда қулай, уни харид қилувчиларга эса ноқулай бўлди.

Конъюктура бозордаги қимматчилик ёки арзончиликни билдирмайди. Бу нархлар даражасида яққол кўринади.

Нарх даражаси иккига бўлинади: 1) **Нархнинг мутлоқ даражаси** - бу нархнинг умумий суммаси бўлиб, ҳар бир муайян товарнинг қанча туришини билдиради. У нарх омилларидан ташқари пулнинг қадр-қийматига ҳам боғлиқ бўлади. Пул қанча қадрли бўлса, нарх шунча оз пул талаб қилади ёки аксинча. Масалан, муайян бир костюм ёки пальто 300 доллар, 200 марка, 5000 рубль, 250000 сўм туради. Бу ерда нархнинг мутлоқ миқдори ҳар хил, лекин арзончилик ёки қимматчиликни билдирмайди. Буни билиш учун мутлоқ нархнинг олдинги ва охириги даражасини солиштириш ёки нисбий даражасини биёиш керак.

2) **Нархнинг нисбий даражаси** - бу нархнинг харид қобилиятига нисбати, ундаги нисбат ёки нарх харидорнинг харид пулининг қанчасига, ёки қанча фоизга тўғри келаётганлигини билдиради. Харидорнинг харид қобилияти бир-биридан фарқ қилиши туфайли нарх даражаси ўта табақалашади, масалан ўқитувчининг бир ойлик даромади - топган пули 60000 сўм бўлса 1 кг гўшт нархи 3000 сўм. Гўшт нархининг бир ойлик даромаддаги ҳиссаси 5 % бўлади. Гўштнинг нархи шу зайдда бўлган ҳолда тадбиркорнинг ойлик даромади 600000 сўм бўлса гўшт нархининг даромаддаги ҳиссаси 0,5 % га тенг бўлади. Ўқитувчи учун гўштнинг нисбий нархи қиммат тадбиркор учун арзон. Нарх даражаси вазиятга қараб ўзгариб туради.

Бозорда нарх стратегиясини тўғри танлаш муҳим. Нарх стратегияси 3 мақсадни: а) товарлар сотишни кўпайтириш орқали бозорда ўз мавқеини ошириш, имкони борича бозорни ўзига қаратиб олиш, б) товарларни кўплаб сотиш орқали **ялпи фойдани кўпайтириш**; в) товарни кўп сотиб, унинг ҳажмига нисбатан **муомала** харажатларини қисқартиришни кўзлайди.

Бозордан рақибларни сиқиб чиқариш ва ўз мавқеини мустақамлаб олиш учун фирмалар махсус арзонлаштирилган нарх ёки демпинг нархларидан фойдаланадилар. Бу махсус сунъий пасайтирилган нарх бўлиб, расмий нархнинг бир қисмини кечиб юбориш орқали бўлади ва шу йўл билан янги бозорлар қўлга олинади. Аммо бундай нархлар муқим равишда мўлжалланган фойдани оладиган қилиб белгиланади. Бунга эришиш учун икки йўлдан фойдаланилади.

1) Харидоргир, оммабоп товарлар нархи пасайтирилиб, уларни кўп сотишга муваффақ бўлинади. Бунда бир товардан тушган фойда камаяди, аммо кўп сотиш ҳисобига олинган **жами фойда** кўпаяди.

2) Товарлар пулдорларга юқори нуфузли нархларда сотилади. Буни бозорда товар нархи эмас, балки товар маркаси обрўли бўлиши ҳал қилади. Айрим бир гуруҳ истеъмолчилар оладиган нуфузли товарлар борки, уларнинг эгаси бўлиш муҳим. Масалан, машҳур фирмалар борки улар тайёрлаган янги машина моделларига нуфузли нарх белгиланиб, сотилади ва уни пулдорлар оладилар. Масалан, УЗДЕУАВТО ишлаб чиқарган «Лассетти» автомобили 25-30 млн. сўм туради, оммабоп «Тико» эса 5-6 млн. сўмда сотилади.

Нуфузли нарх белгилаш учун энг замонавий товарлар ишлаб чиқариладигани, уларни бошқалардан ажралиб турувчи ва имиджга эга бўлишга интилувчилар харид қиладилар. Нуфузли нархлар доимий эмас ва ундан фақат саноқли харидорларгина фойдаланадилар, яна нуфузли товарлар ўрни алмашиб гурадики, бир нуфузли нарх ўрнига бошқаси пайдо бўлади.

Нарх стратегиясида нархларнинг **мослашувчанлигига** эътибор берилади. Бунда икки хил йўл тугилади:

1) нарх **аввал юқори** белгиланиб, уни бозор ҳолатига қараб пасайтириб борилади ва сўнгра нарх хусусида бир тўхтамга келинади;

2) нархни **олдин паст** белгиланади, товарнинг сотилиши

ортиб боришига қараб нарх оширилиб боради ва сотилиш ҳажми барқарорлашгач, нарх ўзгартирилмай турилади.

Фирмалар нархларни **диверсификациялаш** - табақалаштириб борадилар. Бу нархни харидорнинг харид қилиш қобилиятига, у қанча товар харид қила олишига, унинг доимий мижоз бўлиш бўлмаслиги, товарнинг мавсумийлигига қараб ҳам нарх ҳар хил белгиланади. Ёки пулдорлар кўп жойда товарларга юқори нарх қўйилса, камбағаллар кўп жойда нарх паст бўлади. Товар кам харид қилинганда нарх юқори бўлади, улар кўп харид қилинса улар туширилади. Масалан: ёзги мавсум бошларида ёзги кийимлар юқори, қиммат нархда сотилса, мавсум тугагач улар арзон сотиб юборилади. Яъни ҳафтани биринчи кунларида нархлар нисбатан қиммат, ҳафта охирида эса арзонлаштирилади. Нархларни ҳар хил белгилашдан мақсад харидор учун нархни танлаш чегарасини кенгайтиришдан иборат, бу билан фирмалар нарх диапазонини ҳосил этадилар.

Нархлар фарқининг миқдорий ифодаси **нарх диапазони** деб аталади ва у нарх **оралиғининг пулдаги ифодаси** бўлиб, нархлар ўртасида сезиларли фарқ бўлишини талаб қилади ва шу асосида товарлар сифатидаги фарқ аниқланади, пулга қараб нархи маъқул товар танлаб олинади ва бу товарларни сотишни кўпайтириш мумкин бўлади.

Диапазон нархлар ўртасидаги миқдорий нисбатни аниқлаб беради. Нарх диапазони **қуйи, ўртача ва юқори** нархлардан иборат бўлиб, диапазон қанча кенг бўлса, товарлар шунчалик кўп сотилади. Чунки талаб билан таклиф мослашади. Диапазон қанча кенг бўлса шунча харидорни қўлдан чиқармаслик имкони ортади, чунки қурби етарли харидорларга улар имкониятига қараб ҳар хил нархдаги товарлар таклиф этилади.

Нарх белгилашда уни харидор қандай қабул қилишига эътибор берилади. Харидор эътиборини жалб этиш учун нарх майдалаштирилиб белгиланади, бундай нархни харидор адолатли, ҳақиқий нарх деб тасаввур этади. Масалан, дўконда ҳар бир товарнинг нархини белгилашда яхлит миқдорда эмас, балки майда бўлақлаб белгиланади; Масалан, костюм нархи 137,5 доллар миқдориди белгилайди, албатта 137,5 доллар 140 доллар эмас, шунинг учун харидор бу нархни ҳақиқий, тўғри нарх деб тан олади. Масалан Москвадаги «Эльдарадо» дўкониди барча

говарлар нархи яхлит эмас, балки майдалаб кўрсатилган. Масалан, телевизор 12999 рубль, радио 2899, кир ювиш машинаси эса 10999 рубль қилиб белгиланиб, реклама қилинмоқда.

Фирманинг нарх стратегиясини қўллашдаги барча чорагадбирларидан мақсад товар сотишни кўпайтириш, фойдани максималлаштириш, рақобатда ғолиб бўлиш ва бозорда ўз мавқеини, имиджини сақлаб қолишни ва уни янада мустаҳкамлашни кўзлайди.

Нархларни эркинлаштириш - иқтисодий ислохотларнинг асосий вазифаларидан бири бўлиб, ислохотларнинг ижтимоий-иқтисодий натижалари кўп жиҳатдан нархни эркинлаштиришга боғлиқ.

Нархларни эркинлаштириш ресурслар билан маҳсулот айрим турларининг нархлари, нарх билан аҳоли ва ишлаб чиқарувчилар даромадлари ўртасида ўзаро мутаносибликка эришишга қандай ёндашилиши билан тавсифланади ва шунга қараб, нархлар эркинлаштирилади:

1). Нархларни бирданига, тўла ёки «эсанкиратадиган» шаклда қўйиб юбориш;

2). Нархларнинг кўтарилишини сунъий йўл билан ушлаб туриш;

3). Нархни бошқариш ва назорат этишни давлат томонидан маълум даражада сақлаб туриш.

Бозор иқтисодиётига ўтаётган ҳар бир давлат шу йўллардан бирини танлашда улардан ҳар бирининг мавжуд реал шарт-шароитларига қанчалик мос келиши, аҳоли асосий қисмининг моддий аҳволига қай даражада таъсир этиши, ислох қилишнинг танлаб олинган йўлига нечоғлик даражада жавоб бериши ва қутиладиган салбий оқибатларни ҳисобга олиши муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Ўзбекистонда бозор ислохотларини олиб боришнинг ўзига хос тамойиллари, мамлакатдаги иқтисодий-ижтимоий вазият ва аҳолининг турмуш даражаси ҳисобга олиниб, нархлар аста-секин, босқичма-босқич эркинлаштириш йўлидан борилди. Нархларни эркинлаштиришнинг дастлабки босқичида (1992 йилнинг бошларида) кенг доирадаги ишлаб чиқариш техника воситаси бўлган товарлар, айрим турдаги халқ истеъмол товарлари, бажарилган ишлар ва хизматларининг эркин нархлари ва таърифларига ўтилди.

Аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиш мақсадида асосий 8 хил озиқ-овқат ва саноат маҳсулотларига чегараланган нарх белгиланди, айрим турдаги хизматларнинг юқори таърифлари жорий этилди.

Нархларни эркинлаштиришнинг иккинчи босқичида (1993 йил) келишилган улгуржи нархларни давлат томонидан тартибга солиш бекор қилинди. Қатъий белгиланган ва давлат томонидан тартибга солинадиган нархларда сотиладиган товар ва хизматларнинг сони анча қисқарди.

Нархларни эркинлаштиришнинг учинчи босқичида (1994 йил охири 1995 йил бошида) халқ истеъмол товарлари асосий турларининг нархи эркин қўйиб юборилди, транспорт ва коммунал хизматларининг таърифлари оширилди.

Республикамызда иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг биринчи босқичи нархларни босқичма-босқич тўлиқ эркинлаштириш билан якунланди. Нархларни эркинлаштириш аҳолини ишончли ижтимоий ҳимоялаш билан бирга олиб борилди. Давлат томонидан турли компенсациялар, иш ҳақи, пенсия ва стипендиялар мунтазам равишда оширилиб борилди, болалар учун нафақалар жорий этилди. Аҳолининг муҳтож катта қисмига турли ёрдамлар кўрсатилди, имтиёзли солиқ ставкалари жорий этилди.

Асосий хулосалар

Бозор - ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчилар, сотувчилар ва харидорлар ўртасида пул ёрдамида айирбошлаш борасида бўладиган муносабатлар йиғиндиси.

Бозор иқтисодиёти - товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва пул муомаласи қонун-қоидалари асосида ташкил этиладиган ва бошқариладиган иқтисодиёт.

Бозор механизми - бозор иқтисодиётининг фаолият юригишини тартибга солувчи ва иқтисодий жараёнларни уйғунлаштирувчи дастак ва воситалар.

Бозор объекти - бозорга айирбошлашга жалб этилган иқтисодий неъматлар-ресурслар, товар, пул ва уларга тенглаштирилган молиявий активлар.

Бозор субъекти - бозор айирбошлаш муносабатларининг иштирокчилари.

Бозор сегменти - бозорнинг савдо-сотиқнинг маълум белги, аломатларига қараб бўғинларга, қисмларга ажратилиши.

Бозор инфратузилмаси - бозорни нормал ишлаши, бозор алоқаларини ўрнатишга хизмат қилувчи корхона, ташкилот ва муассасалар тузилмаси.

Талаб - эҳтиёжнинг бозорда намоён бўлиши, истеъмолчи маълум нархда харид қиладиган товар ва хизматлар миқдори.

Талаб қонуни - товар нархи билан уни харид қилинадиган миқдори ўртасидаги тесқари ёки қарама-қарши боғлиқлик.

Таклиф - ишлаб чиқарувчининг маълум вақтда ишлаб чиқаришга қодир бўлган, нархнинг ҳар бир даражасида бозорга сотишга чиқарилган товар ва хизматлар миқдори.

Даромад самараси - нарх тушганда истеъмолчи пул даромадининг харид қилиш лаёқатининг ошиши.

Нарх - бозордаги товар ва хизматларнинг қиймати ва нафлигининг пулдаги ифодаси.

Улгуржи нарх - ишлаб чиқарувчилар томонидан товарларни катта (улгуржи) ҳажмда кўтарасига сотганда қўлланиладиган нарх.

Чакана нарх - товарларни истеъмолчига доналаб, яқка тарзида сотилишда қўлланиладиган нарх.

Нарх диапазони - нархлар фарқининг миқдорий ифодаси - ёки нарх ораллигининг пулдаги ифодаси.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Бозор ва бозор иқтисодиёти тушунчаларининг фарқини аниқланг.
2. Бозор иқтисодиётининг мазмуни ва асосий белгилари нимадан иборат.
3. Классик ва ҳозирги замон бозор иқтисодиётининг умумий томонлари ва фарқларини изоҳлаб беринг.
4. Бозорнинг асосий вазифаларини санаб беринг.
5. Бозор объекти ва субъектларини аниқ мисоллар билан кўрсатиб беринг.
6. Бозорни турқумлашда қандай мезонлар ҳисобга олинади? Уларни санаб беринг.
7. Етуқлик даражасига қараб бозор қандай турларга ажралади?

8. Бозор инфратузилмаси нима? Унинг таркибий қисми ва асосий рўкнларини аниқланг.

9. Талаб қонунини тушунтириб беринг. Талабга таъсир этувчи омилларни санаб беринг.

10. Таклиф қонунини тушунтиринг. Таклифга таъсир этувчи омилларни мисоллар ёрдамида тушунтириб беринг.

11. Бозор мувозанати ва мувозанатлашган нарх қандай вақтда содир бўлади? Ўз ҳаётингиздан олинган мисол билан тушунтириб беринг.

12. Бозор нархи нима? Унинг вазифасини тушунтириб беринг.

13. Нархни шакллантирувчи асосий омилларни мисоллар билан изоҳлаб беринг.

14. Нархнинг асосий турларини санаб беринг.

15. Нархни эркинлаштириш деганда нимани тушунаси?

16. Ўзбекистонда нарх неча босқичда эркинлаштирилди? Аниқ мисоллар билан тушунтириб беринг.

III БЎЛИМ.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ШАРОИТИДА ТАДБИРКОРЛИК

Бозор иқтисодиёти эркин тадбиркорликка асосланган иқтисодиёт бўлиб, бунда тадбиркорлик қобилияти ишлаб чиқаришга қатнашадиган ресурслар каби иқтисодий ресурс ҳисобланади ва инсон омилининг таркибий қисмини ташкил этади.

Бу бўлимда тадбиркорлик фаолиятининг мақсади, шакллари, тадбиркорлик капиталининг мазмуни ва унинг ҳаракат шакллари, капитал ҳаракатида вужудга келадиган жараёнлар ва унинг намоён бўлиши, капиталнинг айланиши ва ундан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, аграр соҳада тадбиркорлик, агробизнес ва унинг шакллари масалаларини ёритишга эътибор қаратилади.

Фирманинг (корхона) бозорга товар ва хизматлар етказиб беришда муҳим омил сарф-харажатлар даражаси ҳисобланади ва ҳар бир товарни ишлаб чиқариш иқтисодий ресурслар сарфисиз амалга ошмайди ва улар ҳам маълум нархга эга бўлади, фирма (корхона) бозорга таклиф қиладиган товар миқдори иқтисодий сарф-харажатлар (ресурс нархи) даражасига, ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги ва товарларни бозорда сотиладиган нархларга боғлиқ бўлади. Шунини ҳисобга олиб бу бўлимда сарф-харажатларнинг умумий табиати ва таркиби, фойда, унинг ташкил топиши, даромадлилик-рентабеллик масалалари, шунингдек фирманинг банкрот бўлиш сабаблари ёритилган.

Маълумки, жамиятда инсонларнинг ҳаёт кечириши ва турмуш даражасини аниқлаб берувчи даромадларнинг катта тури бўлган иш ҳақининг моҳияти, мазмуни, унинг шакллари ва даражаси шу бўлимда баён этилган.

Ушбу бўлимда бозор иқтисодиётининг ҳаракатлантирувчи кучи рақобатга ҳам эътибор қаратилди. Чунки бозор иқтисодиёти ривожланиб борган сари рақобатчилик муҳити ҳам такомиллашиб ўз шаклини ўзгартириб боради. Шунинг учун рақобатнинг бозордаги ўрни, шаклларини ёритишга алоҳида аҳамият берилди.

III. 1. ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИ ВА УНИНГ ШАКЛЛАРИ

Бозор иқтисодиётининг асосини товар ишлаб чиқариш ва товар айирбошлаш ташкил этади. Бозор фақат ишлаб чиқарилган моддий неъматларни эмас, балки турли хил моддий хизматлар кўрсатишни талаб этади. Уларни ишлаб чиқариш ва бозорга олиб келиш, таклиф этиш тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ.

Бизнинг мамлакатимизда тадбиркорлик фаолияти бозор иқтисодиётига ўтиш билан янгидан жонланди, деб айтиш мумкин. Чунки юртимизда тадбиркорлик ўзининг узоқ тарихига эга бўлиб, энг аввало савдо-сотиқнинг кенгайиши тадбиркорликнинг ривожланишига катта ҳисса қўшган. Шунингдек ислом ақидалари ҳам тадбиркорликни ривожлантиришда муҳим роль ўйнаган, чунки исломда меҳнат қилмай топилган даромадни ҳаром дейилади.

Ҳар бир инсон албатта бирон фаолият, иш билан шуғулланиши зарур. Бу турли-туман фаолиятнинг хунармандчилик, кулолчилик, темирчилик, тикувчилик, тўқувчилик, қандолатчилик, этикдўзлик, уй-рўзғор анжомлари, зеби-зийнат буюмлари тайёрлаш ривожланган бўлиб, бу мамлакатимизда хусусий тадбиркорликнинг нақадар ривожланганлигидан дарак беради. Шу билан бирга қурилиш, меъморчилик ва сўғориш иншоотларини барпо этилиши биргаликда, жамоат бўлиб хашар йўли билан ишлаш ўз навбатида жамоатчиликка асосланган тадбиркорликни ривожланишига олиб келган, деб айтиш мумкин.

Тадбиркорлик - бозор иқтисодиётига хос бўлган таваккалчилик асосида иш юритувчи махсус иқтисодий фаолият бўлиб, бу ишлаб чиқаришни ресурслар билан таъминлаш, уларни самарали оқилона ишлатиш туфайли товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва бозорга етказиб бериш, фойда олишга қаратилган турли меҳнат фаолиятининг бир тури бўлиб, у ўта мураккаб, хатарли, таваккал қилиб, жуда масъулиятли меҳнат шакли бўлиб, тадбиркорлик ишлаб чиқаришнинг ер, ишчи кучи, капитал каби моддий ва шахсий (инсоний) омилларини бириктиришни ташкил этади, унинг самарали натижа беришини таъминлайди.

Айрим иқтисодий адабиётларда ва одамлар ўртасида тадбиркорлик билан бизнесни бир хил тушунча деб қаралади.

Тадбиркорлик моҳиятан бизнеснинг асосий руқни ҳисоблансада, ҳар қандай бизнесни ҳам тадбиркорлик деб бўлмайди. Бунинг учун бизнес яратувчанлик белгиларига эга бўлиши лозим. **Бизнес (бизнесмен «business» иш - фаолият, машғулот)** билан шуғулланувчиларни кенг маънода пулдан-пул чиқаришга қаратилган фаолият бўлиб, у яратувчанлик яъни бирон бир ишга қўл уриб, капитал солиб, ресурсларни оқилона ишлатиб товар ва хизматлар яратилганда, буни тадбиркорлик дейиш мумкин. Агар капиталнинг ёки бошқа бир ресурс, ўзи ҳеч нарса қилмасдан таваккал қилиб, ижарага бериб пул даромад топса-ю, гарчи бу бизнес бўлсада тадбиркорликка кирмайди. Агар кимда-ким моддий ва пул маблағларини товар ва хизматлар ишлаб чиқариб, уни сотиб фойда олса бу бизнес бўлсада, тадбиркорликка кирази ва тадбиркорлик қилган бўлади. Масалан, катта пул эгаларини «рантье» деб ҳам юритилади. Улар ўз пулларини банкка қўйиб шу пулга фоиз олиб шу ҳисобдан катта даромад олиб бой бадавлат яшайдилар. Улар пул бизнеси - пулдан пул чиқариш бизнесини амалга оширадилар, аммо тадбиркорлик билан бевосита шуғулланмайдилар. Аксинча, уларнинг пулини капитал сифатида айлантириб қарзга-кредитга бериб бундан фойда олган банк тадбиркорлик қилган бўлади.

Тадбиркорлик бозор иқтисодиётига хос категория, у бозор қонун-қоидаларига асосланади. Тадбиркорлик махсус гуруҳга мансуб кишиларнинг фойда олиш йўлидаги иқтисодий хатти-ҳаракатларини англатади.

Тадбиркорлик ўзининг қатор белгилари билан бошқа фаолият турларидан фарқланади.

1.Тадбиркорлик маълум бир мулкчиликка, аксарият ҳолларда хусусий мулкка асосланади. Ресурслар ва яратилган маҳсулотлар шу мулкка таалуқли бўлади. Чекланган бўлсада, тадбиркорлик жамоа-гуруҳ ва давлат мулкига ҳам таянади.

2.Тадбиркорлик фойда олиш, пул топиш ва бой бўлишни кўзлайди. Бу албатта ўз-ўзидан бўлмайди, балки кишилар учун зарур товар ва хизматларни ишлаб чиқариш, уларни бозорга етказиб бериш билангина юз беради.

3.Тадбиркорлик таваккал иш бўлиб, унда ғолиб бўлишни кўзлайди. Бу албатта ўз-ўзидан бўлмайди, балки кишилар учун зарур товар ва хизматларни ишлаб чиқариш, уларни бозорга етказиб бериш билангина юз беради.

4. Тадбиркорлик ноёб қобилият талаб қилувчи фаолият бўлганлиги туфайли у билан барча одамлар эмас, балки сарфланган махсус истеъдод ва тайёргарликни талаб қилганлиги сабабли, фақат айрим кишилар, уддалай оладиганлар шуғулланади. Шу сабабли тадбиркорлик қилиш қобилиятига эга бўлган маълум миқдордаги одамларгина шуғулланадилар, бошқалар эса ёлланиб ишлайдилар.

«Иш билармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми қатъий, тадбиркор ва хушёр бир киши, минг-минглаб тадбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир»¹ деб бежиз айтмаган соҳибқирон А.Темур.

5. Тадбиркорлик рақобатга бардош беришни талаб этувчи фаолият бўлганлиги туфайли, улар билан шуғулланувчилар рақобат муҳитида яшайдилар, доимо ўз рақиблари билан рақобатда, курашда бўлишга мажбур бўладилар.

6. Тадбиркорлик доимо янгиликка интилишда, изланишда бўлмаса, рақобатда ютиб чиқа олмайди, чунки янги товар ва хизматларни ишлаб чиқариб сотиш билангина бойиш мумкин.

7. Тадбиркорлик сабр-тоқат, чидам талаб қилувчи фаолият бўлганлиги туфайли шошма-шошарликка йўл қўймасдан кўзланган мақсад сари изчиллик билан боришни тақазо этади.

8. Тадбиркорлик ўз билармончилик эмас, балки мамлакатдаги қонун-қоидаларга амал қилиб, қонун билан белгиланган ва рухсат этилган ишлар билан шуғулланиб пул топиши ва фойда олишини билдиради.

9. Тадбиркорлик қонуний, ахлоқий меъёрларга-мос бўлиши, тадбиркорлик тўғрисидаги мамлакат қонунларида рухсат берилган иш билан давлат идоралари рўйхатидан ўтиб, белгиланган тартибда шуғулланиши мумкин. Тадбиркорлик ҳалоллик, лабзли, берилган ваъдани устидан чиқиш, ишни ўз вақтида беками-кўст бажаришни талаб этади.

Тадбиркорлик доимо ривожланиб, янгилиниб борувчи фаолият. Тадбиркорликка кириб келиш ва уни тарқ этиш биргалликда юз берганлиги туфайли, доимо тадбиркорликнинг янги-янги турлари пайдо бўлиб боради. Масалан, унинг энг охириги тури ахборот бозоридаги тадбиркорлик ҳисобланади.

¹ А.Темур тузуқлари. Тошкент 1991 й. 15-бет.

Тадбиркорликнинг жуда кўплаб турлари мавжуд.

Тадбиркорлик мулккий жиҳатдан хусусий, жамоа - гуруҳий ва давлат тадбиркорлигига бўлинади.

Хусусий тадбиркорлик - хусусий мулкчиликка асосланган бўлиб, бу ерда тадбиркорликка жалб этилган моддий, молиявий ресурслар, яратилган товар ва хизматлар уларни сотишдан келган даромад, яқка тарздаги (индивидуал) ва гуруҳ таркибидаги (корпоратив) хусусий мулк ҳисобланади. Бозор иқтисодиётининг асосини эркин тадбиркорлик ташкил этгани туфайли Ўзбекистонда хусусий мулкнинг устуворлигини таъминлаш асосий стратегик вазифа деб белгиланган. 2007 йилда Ўзбекистонда хусусий тадбиркорлик жами товар ва хизматларнинг 65 фоиздан ортиқ қисмини ишлаб чиқарган. Ўзбекистонда хусусий тадбиркорлик хусусий фирмалар, фермер ва деҳқон хўжаликлари, яқка тартибда тадбиркорлик қилиш йўли билан амалга оширилмоқда. 2007 йилда 100 мингга яқин хусусий фирма, 215 минг фермер хўжаликлари 454,4 минг деҳқон хўжаликлари фаолият кўрсатган.

Жамоа - гуруҳий тадбиркорлик хусусий мулк эгалари ўз мулкни ихтиёрий равишда бирлаштиришган кооперативлар, уюшма-лар ва ширкатлардан иборат бўлиб, бу ерда мулк икки қисмга ажралади, биринчиси жамоага бирлашганларнинг умумий мулки бўлса, иккинчиси уларнинг яқка - индивидуал (пай) мулки бўлади. Бизнинг республикамизда тадбиркорликнинг бу тури кичик кооперативлардан иборат.

Давлат тадбиркорлиги - бу давлатга қарашли корхоналар бўлиб, иқтисодиётнинг давлат секторини ташкил этади ва давлат мулки бўлиб, бозор қоидалари асосида мустақил иш олиб борадилар. Давлат мулкнинг иқтисодиётдаги ўрни ҳамма мамлакатларда бир хил бўлмайди. Кўпчилик мамлакатларда яратилган товар ва хизматларда унинг улуши 16-20 фоиз атрофида. Ўзбекистонда давлат секторининг иқтисодиётдаги салмоғи 2008 йилда 15,6 фоизни ташкил этган.

Тадбиркорлик ўзининг йўналиши, фаолият кўрсатишига **қараб индустриал, аграр ва сервис бизнесларига бўлинади.**

Индустриал бизнес - бу саноат, қурилиш, алоқа, транспорт, савдо соҳасидаги тадбиркорлик бўлса, ағрабизнес - қишлоқ хўжалигида асосан деҳқон ва фермер хўжаликларидан иборат бўлади.

Сервис бизнеси эса аҳолига банк, маиший, маданий, спорт, туризм, сайёҳлик, тиббиёт, суғурта, таълим, турли хил томошалар (шоу), маданий - маиший хизмат кўрсатувчи соҳалардан иборат бўлади.

Тадбиркорлик иш кўламига қараб гуруҳларга бўлинади.

Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркин-лигининг кафолатлари» тўғрисидаги қонунида тадбиркорлик кўламини аниқлашда ишловчиларнинг сони асос қилиб олинган.

1. Якка тартибдаги тадбиркорлик, ишлаб чиқариш тармоқларида банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони кўпи билан 10 киши, савдо, хизмат кўрсатиш, чакана савдо ва ноишлаб чиқариш соҳасининг бошқа тармоқларида кўпи билан 5 киши бўлган микрофирмалар.

2. Кичик тадбиркорлик - саноат соҳасидаги банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони кўпи билан 40 киши, қурилиш, қишлоқ хўжалигига ва бошқа ишлаб чиқариш тармоқларида - кўпи билан 20 киши, фан, илмий хизмат кўрсатиш, чакана савдо ва ноишлаб чиқариш соҳасининг бошқа тармоқлари кўпи билан 10 киши бўлган кичик корхоналар.

3. Ўрта тадбиркорлик фаолияти миқёси ўртача бўлган корхоналар ва фермер хўжаликлардан иборат бўлиб ишловчилар сони саноатда 100 кишидан, қурилишда 50 кишидан, қишлоқ хўжалиғи, бошқа ишлаб чиқариш тармоқлари, улгуржи савдо, умумий овқатланиш тармоқларида 30 кишидан, чакана савдо, хизмат кўрсатиш соҳаси ва ишлаб чиқариш соҳасининг бошқа тармоқларида 20 кишидан кўп бўлмаган ўрта корхоналар.

4. Йирик тадбиркорлик. Бунга йирик фирмалар, корпорациялар, йирик хўжаликлар, катта фермер хўжаликлари киради.

Тадбиркорлик кўламини белгилаш ҳамма жойда бир хил бўлмайди. Бир мамлакатдаги йирик фирма бошқа бир мамлакатда ўртача бўлса, яна бир жойдаги кичик фирма бошқа жойда ўрта фирма ҳисобланиши мумкин. Лекин булардан қатъий назар тадбиркорлик кўламини белгилашда ҳамма ерда албатта ишлаб чиқаришга солинган капитал миқдори, ишловчилар сони ва ишлаб чиқариш ҳажми назарда тутилади. Аммо буларнинг барчаси ёки айримлари қўлланилади. Масалан, АҚШда ишловчилар сонига қараб корхоналар 5 тоифага бўлинади, 1) ўта

кичик корхоналар - 10 киши, 2) жуда кичик - 20 киши, 3) кичик корхона 99 киши, 4) ўрта корхонада 500 кишигача, 5) йирик корхона 500 кишидан ортиқ ишчи ишлайди.

Жаҳон ривожланган мамлакатлари тажрибаси кўрсатмоқдаки, иқтисодиётнинг негизини кичик ва ўрта тадбиркорлик гашкил этади. Буюк Британия, Германия, Италия, Франция, АҚШ, Япония, Жанубий Корея ва шунингдек, Осиё ва Африкадаги ривожланаётган мамлакатлар - Ҳиндистон, Покистон, Малайзия, Миср, Сингапур, Туркияда миллионлаб кичик ва ўрта бизнес корхоналари мавжуд.

АҚШда бугунги кунда 23 миллиондан ортиқ кичик фирмалар фаолият кўрсатмоқда ва барча иш билан бандларнинг 54 фоизга яқини шу фирмаларда меҳнат қилмоқдалар. Майда фирмалар мамлакат миллий маҳсулотининг 50-60 фоизини ишлаб чиқармоқда. Иқтисодий манбалардан маълум бўлишича, АҚШда йилига 800 минг кичик ва ўрта фирмалар пайдо бўлади.

Италияда ҳар 1000 аҳолига 68 кичик фирма тўғри келади. Уларда мамлакатда иш билан бандларнинг 73 фоизи меҳнат қилади, мамлакат миллий маҳсулотининг 60 фоизга яқинини, мамлакат ташқи экспортининг 25-30 фоизини кичик фирмалар етказиб бермоқда.

Японияда барча ишловчиларнинг 80 фоизга яқини кичик ва ўрта бизнес билан шуғулланувчи фирмаларга тўғри келади, улар мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 52-56 фоизини ва мамлакат экспортининг 40 фоиздан ортигини бермоқда.

Республикамизда ҳам мустақиллик йилларида ўтказилаётган иқтисодий ислохотлар туфайли кичик, ўрта бизнесни ривожлантириш учун иқтисодий, сиёсий ҳуқуқлар яратилган.

2007 йилда Ўзбекистонда 395,8 минг кичик тадбиркорлик корхоналари фаолият кўрсатган. 2009 йил бошида улар томонидан ЯММнинг 46 фоизи ишлаб чиқилмоқда, иқтисодиётда жами банд бўлганларнинг 73,6 фоизини, мамлакат экспортининг 13,9 фоизи улар улушига тўғри келмоқда. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда кичик бизнеснинг улуши 16,6 фоизни ташкил этмоқда. Истеъмол товарларининг 22 фоизини, озиқ-овқат маҳсулотларининг 36,4 фоизини, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 97,5 фоизини, чакана товар айланмасининг 47,2 фоизини, пуллик хизматлар кўрсатишда 50,5 фоизини етказиб берган.

Мамлакат ташқи савдо айланмасининг 20,4 фоизи кичик бизнес ҳиссасига тўғри келади. Республикамизда кичик тадбиркорликнинг ЯИМдаги улушини яқин икки-уч йил мобайнида камида 50-55 фоизга етказиш мўлжалланмоқда.

Тадбиркорлик асосан фирмаларда ва фермер хўжаликларида амалга оширилади.

Фирма - товарлар ишлаб чиқарувчи, хизматларни бозорга чиқарувчи иқтисодийнинг бошланғич бўғини бўлиб, ишлаб чиқариш омилларини ҳаракатга келтирувчи истеъмолга зарур, тайёр товарлар яратувчи ва хизматлар кўрсатувчи субъект ҳисобланади.

Фирмалар ташкилий-ҳуқуқий жиҳатдан турлича номлар билан аталади.

Хусусий фирма - айрим шахслар ва оилаларга қарашли бўлиб хусусий мулкка асосланади ва унинг эгаси айрим шахслар бўлиб унинг ўзи бошқаради ва кўп ҳолларда у фирмалар ўзи, отаси ёки ўтиб кетган бир авлодининг номи билан аталувчи магазин, дўконлар, ресторанлар, фирмалардан иборат бўлади. Масалан Тошкентдаги АРДУС савдо дўконлари, «Хазина» тикувчилик ательеси ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Фирма якка эгага тегишли бўлганлиги туфайли унинг ўзи бошқаради. Фирманинг капитали хусусий бўлганлиги учун унинг фойда-зарари ҳам, йўлиқадиган хавф-хатар ҳам унинг зиммасига тушади. Кичик хусусий фирмаларда асосан оила аъзолари ва қисман ёлланган ишчилар меҳнати билан товар ва хизматлар яратилади, фирма эгаси эса ишни бошқариш билан шуғулланади. Кўпгина чет эл фирмаларида бошқаришни, ёлланган кишилар (менежерлар) олиб борадилар.

Хусусий фирмалар фаолиятини олиб бориш тартиби Ўзбекистон Республикасининг «Хусусий корхоналар тўғрисида»ги қонунида белгилаб берилган.

Бу қонунга асосан ширкат фирмалар икки хил бўлади.

1) Масъулияти чекланмаган фирмалар унинг капитали шериклар мулк ҳисобланади ва уларнинг фирма бошида унга қўйилган маблағи устав капитали дейилади. Капитал шерикчиликка асослансада шериклар бирдек ҳамма нарса учун жавоб бермайдилар.

Шерикчилик икки тоифага бўлинади. Биринчиси - тула ҳуқуқли шериклар бўлиб, улар фирманинг жавобгарлигини ўз зиммаларига оладилар, кўрилган зарарни биргаликда кўтара-

дилар, олинган фойда қўшилган капиталнинг улушига қараб бўлинади.

Иккинчиси - ҳуқуқи чекланган шериклар. Улар бошқа шериклар мажбуриятини ўз зиммаларига олмайдилар, бошқалар тўлайдиган зарарни тўламайдилар, аммо қўшган капиталга қараб фойдадан ўз улушини оладилар. Масъулияти чекланмаган фирмаларнинг махсус тури кооперативга аъзо бўлиш учун унга пай берибгина қолмасдан унда ишлаши шарт.

2) Масъулияти чекланган фирмалар. Булар ҳам шериклар капиталига асосланади ва олинган фойда шериклар ўртасида гақсимланадиган фирмалар. Уларнинг номида «Limited» (ингилизча-чекланган) деган сўз бўлиб, унинг жавобгарлиги - масъулияти чекланганлигини билдиради. Чекланганлигини шу билан билиш мумкинки, фирмалар мажбуриятларига ўзининг устав капитали доирасида жавоб беради холос. Масалан фирма 29 млн. сўм қарзи бўлиб унинг устав капитали 16-18 млн сўм бўлса, қарзнинг бундан ортигини тўлай олмайди.

Акционерлик жамиятлари масъулияти чекланган фирмаларнинг энг кенг тарқалган шакли бўлиб улар акционерлик (ҳиссадорлик) жамияти ҳисобланади. Улар акция (қимматли қоғоз) чиқариб сотадилар.

Акция - Бу унинг эгасига ҳиссадорлик жамияти капиталига ўзининг маълум ҳиссасини қўшганлиги ва унинг фойдасидан дивиденд (улуш) шаклида даромад олиш ҳуқуқи борлигини тасдиқловчи қимматли қоғоз.

Акция махсус товар сифатида бозорда сотилади ва сотиб олинади. Унинг нархи бор, акциядорлик жамиятлари чиқарган акцияларнинг қиймати 1000. 5000. 10.000 сўмлик бўлиши мумкин. Акцияда ифодаланган пул суммаси унинг **номинал қийматини ташкил** этади, акциянинг қимматли қоғозлар бозорида сотиладиган **нархи акция курси дейилади**. Акция курси акциядорлик корхоналарнинг акцияларига дивиденд тариқасида берадиган даромадига қараб унинг курси номинал баҳосидан юқори ёки паст бўлиши мумкин. 2007 - 2008 йилларда жаҳон бозорида нефть нархининг ошиб кетиши билан нефть корпорацияларининг акция курси анчагина кўтарилган бўлса, нефть нархининг тушиши билан акция курси ҳам пасайди.

Акциялар миқдоридан қатъий назар акция эгалари фирма эгалари ҳисобланадилар.

Акционер жамиятлари бошқа ширкат фирмалар каби шерикчиликка асосланади. Акционер жамиятларида корпоратив (гуруҳий) бошқариш бўлиб, унда барча акция эгалари ва ёлланма бошқарувчилар - менежерлар томонидан олиб борилади.

Акционер жамиятлари ёпиқ ва очик бўлади. Ёпиқ акционер жамиятлари акцияларининг асосий қисми шу фирмада ишлаётган ишчи ва хизматчиларга ёки уларнинг ташкилотларига тегишли бўлади, бегоналарга эса акция сотилмайди.

Очиқ акционерлик жамиятларининг эгалари шу фирмада ишлаши шарт эмас, акциялар очик равишда истаган кишиларга эркин сотилади ва улар ҳам тенг ҳуқуқли ҳиссадорлар ҳисобланадилар. Республикамизда акционер жамиятларининг икки тури ҳам фаолият кўрсатмоқда.

Ривожланган мамлакатларда аҳолининг аксарият қисми акция эгаси ҳисобланади. АҚШ ва бошқа мамлакатлар фирмаларининг акционерлари бир неча миллионлаб кишилардан иборат. Масалан «Америка-Телефон-Телеграф» компаниясининг 2,7 млндан ортиқ, «Женерал - Моторс» автомобил компаниясининг акциядорлари 1,8 млн. кишини ташкил этади.

Ўзбекистонда 2005 йилда 7 мингдан ортиқ акциядорлик фирмалари бўлиб, уларнинг 2 млнга яқин акциядорлари бўлган.

Давлат фирмалари. Улар давлат мулки ва давлат назорати остида ишловчи - давлат тадбиркорлигини ташкил этади. Улар ҳам эркин иқтисодий субъект тариқасида бозор қонун - қоидаларига риоя қилган ҳолда ишлайдилар. Давлат тадбиркорлиги асосан катта капитал талаб қилувчи даромади юқори бўлмаган, аммо иқтисодиёт равнақи учун муҳим бўлган товар ва хизматлар ишлаб чиқарувчи - транспорт, эгергетика, нефть - газ саноати, коммунал хўжалик, сув хўжалиги, алоқа, телекоммуникация, космик саноат фирмаларидан иборат бўлади.

Аралаш фирмалар - бундай фирмалар турли мулкчиликка - шерикчиликка асосланади.

Аралаш фирмаларда хорижий ва миллий капитал бирлашиши асосида ҳамда мамлакат ўзида турли мулкчиликка оид маблағлар қўшилиши асосида ташкил топади. Аралаш фирмалар шерикчиликка асосланганлиги туфайли хорижий ва мамлакат ичидаги шериклар бирлашиб қўшма корхоналар қурядилар.

2005 йилда Ўзбекистонда 2627 хорижий қўшма корхоналар фаолият кўрсатган.

Мамлакат ичидаги шериклар мулки, яъни давлат, хусусий ва жамоа мулки қўшилиб биргаликда корхоналар, фирмалар гашкил этилади.

Тадбиркорликнинг ташкилий - ҳуқуқий - иқтисодий шакллари тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилиш соҳаси бўйича келишувларда ифода этилади.

Картел ягона нарх белгилаш мақсадида бирлашиш. Картел қатнашчилари маҳсулотни бозорга белгиланган ҳиссасига (квотага) биноан келишилган миқдорда ва шериклар белгиланган нархда таклиф этадилар ва нархларни тушиб кетишига йўл қўймасдан юқори даражада ушлаб туришга ҳаракат қилишади.

Фирмалар узоқ муддатли мақсадга эришиш учун **холдинг компания** шаклидаги бирлашмаларга уюшадилар. Холдинг маҳсулотлар сотилишини, ўзига кирувчи корхоналарни хом ашё, ресурслар билан таъминлайди, четдан капитал топишни уюштиради, холдингга кирувчиларнинг товарларига нархлар келишиб белгиланади. Холдинглар асосан бир тармоқ ёки бир-бирига яқин тармоқлар доирасида ташкил топади. Масалан Ўзбекистондаги «Ўзмевасабзавот -узумсаноат» холдинг бир хил қишлоқ хўжалиги хом ашёсини (узум, мева, сабзавот) етиштириш, саноат асосида қайта ишлаш ва бозорга етказиб бериш учун тузилган. Унинг таркибида қишлоқ хўжалик корхонаси, етиштирилган маҳсулотни қайта ишловчи саноат корхоналари (мева-сабзавот консерва заводлари, ароқ - вино, шампан виноси, турли хил мева шарбатлари, соклар ишлаб чиқарувчи корхоналар) моддий - техника таъминоти корхонаси ва қўплаб савдо корхоналарини ўзида бирлаштирган.

«**Файз**» холдинг компанияси мебель ишлаб чиқаришда фаолият кўрсатмоқда.

Турли тармоқлар доирасида мавжуд бўлган бирлашмалар **конгломератлар** бўлиб, уларга машина-ускуналарни яратувчи, истеъмол буюмлари ва ҳатто қурол-аслаҳа ишлаб чиқарувчи корхоналар бирлашади. Булар капитални турли соҳаларга ёйма равишда жойлаштириб, бир жойда фойда камайса, бошқа жойда уни кўпроқ олишни мақсад қилиб қўяди. Конгломератларда капитал турли хил соҳаларга солиниб, фирмалар ғоят хилма - хил маҳсулотларни келишилган ҳолда бозорга етказиб берадилар.

Фирмалар халқаро миқёсида ҳам бирлашиб **трансмиллий корпорацияларни (ТМК)** ташкил этадилар. Улар давлатлараро фирмалар бирлашмаси бўлиб, халқаро миқёсда фаолият кўрсатадилар. Уларнинг капитали бир неча мамлакат ёки айрим мамлакат фирмаларига тегишли бўлиши ҳам мумкин. **ТМК** дунё иқтисодиётининг катта қисмини ўз қўлида ушлаб туради.

Бугунги кунда 1 млрд. доллардан ортиқ оборотга эга бўлган 600 дан ортиқ ТМК жаҳон саноат маҳсулотларининг 1/3 дан ортигини, ташқи савдонинг 50 фоиздан кўпини, яратилаётган технологиянинг деярли 80 фоиздан назорат қилмоқда.

Тадбиркорларнинг асосий мақсади мумкин қадар фойдани кўпайтириш бўлиб, улар шу мақсадни амалга ошириш, ўз манфаатларни биргаликда ҳимоя қилиш ва ўз фаолиятларини уйғунлаштириш йўлида турли хил нодавлат уюшмаларини: масалан саноатчилар, тижоратчилар, банклар уюшмаларига бирлашадилар. Россияда «Саноатчилар ва тадбиркорлар» уюшмаси мавжуд. Ўзбекистонда «Фермер хўжаликлари уюшмаси» «Ўзбекистон Республикаси Банклар Ассоциацияси» «Ўзбекистон Савдо - Саноат Палатаси» «Ўзбекистон Хотин - Қизлар тадбиркорлари уюшмаси» тузилган.

Бозор иқтисодиётида қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик Агробизнес ва унинг шакллари.

Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалигида ҳам тадбиркорлик кенг равишда олиб бориладики, уни агробизнес деб юритилади. Агробизнес қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган бизнес турлари - қишлоқ хўжалигига техникавий ёрдам бериш, таъмирлаш, хизмат кўрсатиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, истеъмолчиларга етказиб бериш билан боғлиқ бўлган тадбиркорлик фаолиятидан иборат бўлиб, у агросаноат интеграцияси натижасида ташкил топган агросаноат мажмуасининг барча бўғинларини ўз ичига олади.

Агробизнеснинг асосий шакли ва бирламчи бўғини **деҳқон ва фермер хўжаликларидан** иборат бўлиб, улар бевосита қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарадилар. Бу хўжалиklar ўз ерида ёки ижарага олинган ерда иш юритиб, унда мулк эгаси ва ишлаб чиқарувчи фермернинг ўзи ва оила аъзолари ҳисобланиб, айрим ҳолларда ёлланма меҳнатдан ҳам фойдаланадилар.

Фермер хўжалигини бошқа хўжаликлардан афзаллиги шундаки, унда мулк ва меҳнат бевосита қўшилади ва бу ўз навба-

тида ишлаб чиқаришнинг юқори самарадорлигини таъминлайди. Фермер хўжаликлари мустақил тузилма тарихида ўз фаолиятини бозор ҳолатига тез мослаштира олади. Бу ерда иқтисодий манфаат ва пировард натижа учун бир шахс жавоб беради. Буларнинг барчаси фермер хўжалигининг яшовчанлигини таъминлайди.

Мамлакатимизда ислохотларнинг биринчи давларидан бошлаб қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг асосий бўғини фермер хўжалиги эканлигига алоҳида эътибор қаратилиб, республикаимизда қишлоқ хўжалигини фермерлаштириш аграр ислохотларнинг таркибий қисми деб ҳисобланди. Республикада бу жараён зарар кўриб ишлаб келган ва натижада ночор иқтисодий аҳволга тушиб қолган давлат хўжаликларининг (совхозлар) ва жамоа хўжаликлари (колхозлар) фермер хўжаликлардан иборат ширкатлар уюшмасига айлантириш, мавжуд давлат ва жамоа хўжаликлари таркибида улар ресурслари ҳисобидан фермер хўжаликларини ташкил этиш ва деҳқонларнинг мол - мулки негизда деҳқон хўжалигини ташкил этиш устида иш олиб борилди.

Фермер ва деҳқон хўжаликларини ташкил этиш, ривожлантириш ва улар фаолиятини тартибга солиш Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги, «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонунларида ҳамда қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга доир бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар ва Республика Ҳукумати қарорларида баён этилган.

Бу қонуний ҳужжатларда фермерларга ажратилган ерларни мерос қилиб қолдириш шarti билан узоқ муддатли ижарага олиш ҳуқуқи белгилаб берилган, шунингдек фермер хўжалиги учун ерларнинг умумдорлигини сақлаш ва оширишда давлат томонидан кафолатлар бериш йўли билан уларни ҳимоялаш тизими яратилди ва фермер хўжаликларини ривожлантиришни рағбатлантириш учун ҳам ҳуқуқий, ҳам ташкилий шарт - шароитлар яратилди.

«Хусусий фермер хўжаликлари, - деб ёзади Президент, - ўз моҳиятига кўра, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг асосий шаклига, соҳани барқарор ва самарали ривожлантиришни таъминлайдиган етакчи кучга айланди».¹

¹И.А.Каримов. Инсон манфаатларининг устиворлигини таъминлаш-барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош масаласидир. Т. «Ўзбекистон» 2008 й. 5-бет.

2008 йил бошида Республикада 217 мингдан ортиқ фермер хўжаликлари мавжуд бўлиб, уларда 1,6 миллион киши ёки қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳолининг 90 фоизи меҳнат қилмоқда, қишлоқ хўжалиги экин майдонларининг 85 фоизига яқини шу хўжаликлар ҳиссасига тўғри келмоқда.

2007 йилда республикада тайёрланган ялпи пахта ҳосилининг 98,4 фоизи, ғалланинг 79,2 фоизи фермер хўжаликларида етказилди. Умуман мамлакатда етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 94 фоизга яқини фермер хўжаликлари ҳиссасига тўғри келмоқда.

Республикада фермер хўжаликлари самарли ишлаши учун зарур хизмат кўрсатадиган бозор инфратузилмаси субъектларининг кенг тармоғи - агрофирмалар, машина-трактор парклари, таъмирлаш устахоналари, тайёрлов пунктлари, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи кичик корхоналар кўпаймоқда.

Агробизнес турларидан бири агрофирмалар бўлиб, улар маълум турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ва уни тайёр маҳсулот даражасида қайта ишлашни ташкил этадиган корхона ҳисобланади.

2007 йилда республикада қишлоқ хўжалик хом ашёсини комплекс қайта ишлайдиган 200 дан ортиқ ихтисослашган агрофирма фаолият кўрсатган.

Агрофирмалар ҳам қишлоқ хўжалиги, ҳам саноатга хос ресурсларни ишлатиб, истеъмолга тайёр бўлган товарлар ишлаб чиқаради. Бу турдаги фирмалар турли мулкчиликка асосланган, масалан оилавий хўжалик асосида ҳам ташкил топиб, кичик заводлар билан биргаликда ишлаш мумкин.

Агросаноат бирлашмалари ва комбинатлари агробизнеснинг янги тури ҳисобланади.

Агросаноат бирлашлари бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва унга боғлиқ ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланувчи бир неча хўжалик ва корхоналарнинг бирлашмасидан ташкил топади. Масалан, боғдорчилик ва узумчилик, сабзавотчилик билан шуғулланувчи фермерлар, улар маҳсулотини қайта ишловчи корхоналар, етказиб берувчи савдо-сотик корхоналари ягона технологик жараёнга бирлашиб агросаноат бирлашмаларини ташкил қиладилар. Бирлашма иштирокчилари ишлаб чиқариш, хўжалик ва молиявий мустақилликла-

рини сақлаб қоладилар ва шу билан бирга уларнинг умумий мулки ҳам таркиб топади.

Агросаноат комбинатлари қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб беришгача барча технологик жараёнга хизмат қилувчи хўжалик ва корхоналарнинг бирлашуви, бунга Тошкент вилояти Янгийўл туманидаги У.Юсупов номли «Халқаобод» агрокомбинатини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу ерда мева, боғдорчилик, узумчилик, сабзавотчилик хўжаликлари билан вино ва консерва заводлари қўшилиб, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини **етказиш, қайта ишлаш, сотиш** бир қўлга олинган.

Агробизнес турига кўнгилли ва пайчилик асосида ташкил этилган турли хил уюшма ва иттифоқларни ҳам киритиш мумкин.

Агробизнесда ҳам фойда олиш бизнеснинг асосий мақсади бўлади, аммо у агробизнесда, ер ресурс сифатида ишлатилганлиги учун **рента** деб аталади.

Рента ерни ишлатишдан топилган фойданинг бир қисми бўлиб, уни **ер эгаси** олади. Ер ноёб ресурс сифатида мулкдорлар томонидан эгаллаб олинганлиги учун унинг эгасига ҳақ гўланади, бу эса рентани ташкил этади. Рентанинг манбаи ердан олинадиган фойда бўлиб, бу ерни ишлатувчи тадбиркор билан ер эгаси ўртасида тақсимланиб, унинг бир қисми тадбиркор фойдаси бўлади, бошқа қисми ер эгасига рента тариқасида ердан олинган даромад ҳисобланади. Рентанинг (даромаднинг) миқдори ернинг сифатига, яъни тупроқнинг унумдорлигига, ер участкасининг қаерда (бозорга яқин, узоқлигига) жойлашувига, ерда турли коммуникацияларнинг (каналлар, электр ва газ таъминоти шохобчалари сув таъминоти, алоқа воситалари, йўлларнинг) мавжудлигига боғлиқ бўлади. Ер ўта муҳим ва чекланган ресурс бўлганлиги туфайли унга галаб ортиб боради, чунки деҳқончилик, ундирувчи саноат, уй-жой, йўл-транспорт қурилиши кенгайиб боради.

Маълумки ерни янгидан ишлаб чиқариб, яратиб бўлмайди, шунинг учун ҳам ер таклифи йўқ ва у мутлоқо **ноэластик** - ўзгармайдиган бўлади, бу эса ерга талабнинг тўхтовсиз ошиши гаъсирида рентани доимо узлуксиз ўсиб боришига сабаб бўлади. Айниқса бу йирик шаҳарларда кўп кузатилади.

Аслида рента тўлови ер хусусий мулк бўлган жойда ижара ҳақи шаклида бўлади, ер давлат мулки бўлган жойларда эса

ер солиги шаклида давлат бюджетига олинади. Ўзбекистонда ер давлат мулки бўлганлиги учун ердан олинadиган даромад-рентани давлат ер солиги шаклида олади.

Ердан олинadиган даромад-рента бўлиб, у абсолют (умумий), табақалашган (дифференциал I-II), монопол рента, ундирувчи саноатдан олинadиган ренталар шаклида бўлади. Рента - ер эгасига келтирадиган мулкий даромад бўлади.

Тадбиркорлар ўз манфаатини юзага чиқариш, сиёсий соҳада ўзларини ҳимоя қилиш ҳамда жамиятда ўтказилаётган иқтисодий ислохотларда ўз мавқеига эга бўлиш, ўз ўрнини топиш учун сиёсий партияларга ҳам бирлашадилар.

Республикамизда тадбиркорларни ўзида уюштирган «Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати - Ўзбекистон либерал-демократик партияси» фаолият кўрсатмоқда.

III. 2. ТАДБИРКОРЛИК КАПИТАЛИ ВА УНИНГ АЙЛНИШИ.

Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш учун тадбиркор маълум миқдорда маблағга, яъни капиталга эга бўлиши керак, чунки у ишлаб чиқаришни ташкил этиши учун моддий ва меҳнат ресурсларини жалб этиш учун зарур маблағ керак.

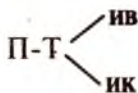
Фойда олиш мақсадида тадбиркорликни ташкил этиш ва юргизиш учун зарур бўлган маблағ унинг капитали бўлади.

Тадбиркорликни ташкил этилишида сарфланган пул маблағи **устав** (низом) капиталини ташкил этади. Капитал дастлаб пул шаклида бўлганлиги туфайли у **номинал капитал** деб аталади. Ушбу пулға ресурслар сотиб олиниб, ишлаб чиқаришни ташкил этиб, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиб, фойда олинганда **реал капитал** пайдо бўлади.

Тадбиркорлик капитали ишлаб чиқариш ва муомала жараёнида доимий ҳаракатда бўлади ва бир неча босқичларни босиб ўтади.

Ишлаб чиқаришга сарфланadиган ҳар қандай маблағ ўз ҳаракатини пул шаклидан бошлайди. Пул ишлаб чиқариш учун зарур бўлган **ишлаб чиқариш воситалар (ив)** **ишчи кучи (ик)** сотиб олишга сарфланади.

Бунда пул капитали ўз ҳаракатининг биринчи босқичидан ўтади:

Бу жараёнда пул капитали **унумли** капиталга айланади ва ишлаб чиқариш омили бўлади.

Капитал ҳаракатида **иккинчи босқич** ишлаб чиқариш (И) жараёни бўлиб, унинг натижасида товар ишлаб чиқарилади ва у унумли **товар** (Т') шаклини олади ва натижада бу ерда ишлаб чиқарилган товарлар қиймати ишлаб чиқариш воситалари (ив) ва ишчи кучига (ик) солинган қийматдан ортиқ бўлади.

Яъни, $T \begin{cases} \text{ив} \\ \text{ик} \end{cases} \dots\dots И \dots\dots T'$

Бу ерда ҳосил қилинган товарлар қийматида ишлаб чиқариш воситаларининг товарга қўчган қиймати, ишчи кучи қиймати ва улар томонидан вужудга келтирилган қўшимча маҳсулот қиймати ҳам мавжуд.

Учинчи босқичда - ишлаб чиқарилган товарлар сотилади - $T' - P'$ - товарлар пулга айланади ва ўзининг дастлабки шаклига қайтади. Аммо бу пул миқдор жиҳатидан кўпроқ бўлиб қайтади ва $P' = P + p$ кўринишида бўлади.

Товарлар сотилгач, тушган пул капитали ҳисобидан яна ишлаб чиқаришни давом эттириш учун ишлаб чиқариш омиллари сотиб олинади ва шу тариқа юқоридаги ҳаракат доимий равишда тўхтовсиз такрорланаверади.

Гадбиркорлик капиталининг ўз ҳаракати даврида бирин-кетин уч босқични босиб ўтиб, бир шаклдан бошқа бир шаклга айланиб, яна бошланғич шаклига қайтиб келиши тадбиркор капиталининг доиравий айланиши дейилади.

Капитал доиравий айланиши биринчи ва учинчи босқичлари муомала соҳасида ресурслар ва ишчи кучи товарлари бозорида, иккинчи босқич эса ишлаб чиқариш соҳасида бўлади. Шунинг учун юқоридаги формулада ишлаб чиқариш жараёни ва муомала соҳаси ўртасидаги оралиқлар (...) билан кўрсатилган.

Капитал ҳар бир босқичда маълум ҳаракат шаклини олади: **Биринчи босқичда** пул шаклида, **иккинчи босқичда** унумли ишлаб чиқариш ва **учинчи босқичда** товар шаклида майдонга чиқади. Капитал доиравий айланиш даврида унинг ҳар бир шакли алоҳида вазифани бажаради ва шунга мувофиқ **капиталнинг ҳаракат шакллари** деб юритилади.

Капитал пул шаклининг ҳаракати - тадбиркорлик қилиш учун шарт-шароит яратади, яъни пул ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи сотиб олишга авансланади. Капитал унумли шаклининг ҳаракати товар ва хизматлар ишлаб чиқариш ва шу жараёнда қийматнинг ўсишига эришиш таъминланади.

Капитал **товар шаклининг** ҳаракати туфайли ишлаб чиқарилган товарлар қиймати нарх шаклда рўёбга чиқади ва қўшилган қийматнинг пулга айланиши натижасида тадбиркор **фойда** олади.

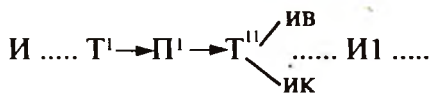
Ишлаб чиқаришнинг доимий шаклда давом этиши учун тадбиркор капитали ҳамма вақт ўзининг бир шаклидан бошқа бир шаклига айланиб туриши ва бир вақтнинг ўзида ҳар уч шаклда мавжуд бўлмоғи даркор. Акс ҳолда тадбиркорнинг керакли капитали уч шаклнинг бирон-бир шаклида тўхтаб қолса, унинг ҳаракати бузилади ва тадбиркор фойда ололмай қолади.

Тадбиркорлик капиталининг ҳар учала шакли бир вақтда **доиравий айланишда** бўлади.

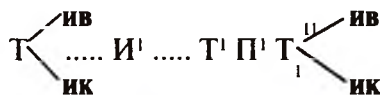
. Тадбиркорлик капитали пул шаклининг, тўлиқ доиравий айланиши:

Унумли капиталнинг доиравий айланиши

Тадбиркорлик капитали товар шаклининг доиравий айланиши:

Тадбиркорлик капиталининг ҳаракати бир доиравий айланиш билан тўхтаб қолмасдан, доимо узлуксиз такрорланиб туради. Капитал **доиравий айланишининг узлуксиз такрорланиб, янгиланиб туришига тадбиркорлик капиталнинг айланиши** деб айтилади.

Капитал ўзининг келиб чиқиши ва кўпайиш манбаи қандай бўлишига қарамасдан икки қисмга бўлинади: **асосий ва айланма капиталга**.

Асосий капитал - ишлаб чиқариш жараёнида бир неча бор доиравий айланишда иштирок этади, ўзининг қийматини ярагилган товар ва хизматлар нархига бирданига эмас, балки кичик қисмда бўлиб-бўлиб узоқ даврда ўтказиб боради ҳамда шу даврда ўз эгасига пул тариқасида қайтиб келади, ашёвий буюм шаклини сақлаб қолади, йўқ бўлиб кетмайди.

Асосий капитал хўжалик амалиётида асосий фондлар деб юритилиб корхона, фирма бухгалтериясида ҳисобга олинади. Асосий капитал - асосий фондлар, бино, иншоот, асбоб-ускуна, машина ва жиҳозларга сарфланган маблағ бўлиб, уларнинг ресурс сифатидаги хусусиятини ўзида гавдалантиради.

Асосий капитал тайёрланган маҳсулот моддий таркибига буюм тариқасида кирмайди, узоқ давр (м: бино 50-60-80 йил, машина 10-25 йил) давомида ишлайди, ўзининг натурал буюм шаклини сақлаб қолади.

Асосий капитал ишлаб чиқариш жараёнида узоқ йиллар давомида ишлатилиб, уларнинг қиймати тайёр товар ва хизмат нархига қисмларга бўлиниб ўтади ва у иқтисодий амалиётда амортизация ажратмаси деб аталади. Масалан, бирон-бир тўқув машинаси 50 млн. сўм турса ва 10 йил хизмат қилса, унда амортизация йилига 5 млн. сўмни ($50:10=5$) ташкил этади.

Асосий капиталда мужассам бўлган воситалар узоқ вақт хизмат қилиб, ўз қийматини товар ва хизматлар нархига қисман ўтказиб бориши туфайли уларнинг қайтадан тикланиши эскириб бўлгандан кейин ва узоқ вақт ўтгач юз беради ва асосий капиталга айланган пул ўз эгасига қайтиб келади. асосий капиталнинг қайтиш даври узун бўлади, чунки у секин айланади. Масалан, бино қуриш учун 100 млн. сўм сарфланган бўлса ва 50 йил хизмат қилса ҳар йили эгасига 2 млн сўм ҳажмида қайтиб келиши мумкин.

Яна бир муҳим томони шундаки, асосий капитал гавдаланган воситаларнинг моддий-буюм шакли яратилган маҳсулотда гавдаланмайди, масалан тайёрланган бирон буюм, костюм, кўйлак, мебелни қандай материаллардан тайёрланганлигини кўз билан кўриб, билиб олиш мумкин, аммо улар қандай машина, асбоб-ускуналар ёрдамида тайёрланганлигини била олмаймиз.

Айланма капитал. Ишлаб чиқариш учун фақат машина, асбоб-ускуна, бино ва бошқа турдаги меҳнат қуроллари эмас,

балки хом-ашё, ёқилғи-энергия, бутловчи қисмлар, уларни қайта ишлаб ёки йиғиб маҳсулот тайёрловчи ишчи кучи ҳам зарур. Мана шу мақсадлар учун сарфланган пул айланма капитални ташкил этади.

Айланма капитал шундай капиталки - бир доиравий айланма шаклида пул истеъмол қилинади, ўз қийматини яратилган товар ва хизматларга бир йўла пуллик ўтказиши ва ашёвий буюм шаклини йўқотади.

Айланма капитал амалиётда айланма воситалар ёки айланма маблағлар деб ҳам юритилади. У тадбиркорнинг ашёвий ресурслар, иш кучига сарфланган маблағидан иборат бўлади.

Айланма капитал асосий капиталдан фарқ қилади.

- Айланма капитал моддий жиҳатдан қисқа вақтда ишлатилиб тугалланадиган воситалардан иборат. Масалан, костюм тикиш учун сотиб олинган мато, у тикилгач тугайди, уни тиккан тикув машинаси эса тугамайди, у ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этаверади.

- Айланма капитал ўз қийматини тайёрланган маҳсулотга бир йўла ва пулликдан ўтказиши ва шу маҳсулотлар қиймати таркибига киради.

- Айланма капиталда гавдаланган хом ашё материаллар бутловчи қисмларнинг моддий шакли янги ҳосил қилинган маҳсулотда ўз ифодасини топади; масалан мебелга қараб унинг нимадан қилинганини, қандай ёғочдан ясалганини, унга нималар сарфланганлигини билиш мумкин, аммо уни йиғишда қандай машина, асбоб-ускуна ишлатилганлигини билиш мумкин эмас.

- Айланма капитал ўз қийматини тайёр маҳсулотларга бир йўла ўтказиб борганлиги туфайли унинг айланиши тез бўлади. Асосий капитал бир марта айланган ҳолда айланма капитал бир неча баробар кўп айланади. Чунки уни айланиши бир ишлаб чиқариш даврида юз беради.

- Айланма капиталнинг асосий капиталдан фарқи унинг ишлаб чиқаришнинг инсоний омили бўлган ишчи кучи ёллашга сарфланиши бўлиб, ишчи кучи эса товар ва хизматлар яратади. Товар ва хизматлар нархига иш кучига сарфланган иш ҳақи ҳам киради ва улар сотилгач бу пул тадбиркорга қайтиб келади.

Асосий ва айланма капиталнинг ҳар хил тезликда айланиши уларнинг нисбатига ўз таъсирини ўтказиши. Асосий капи-

гал секин айланганлиги туфайли у ишлаб чиқаришда кўп талаб қилинса, аксинча айланма капитал тез ҳаракат қилгани учун у кам талаб қилинади.

Тадбиркорлик капитали ўз ҳаракатида ишлаб чиқариш ва муомала босқичларини босиб ўтади, шу сабабли унинг **айланиш вақти** (Ав) ишлаб чиқариш вақти (Ив) ва **муомала вақти** (Мв) йиғиндисидан иборат бўлади:

$$AB = Iv + Mv.$$

Ишлаб чиқариш жараёнида асосий капитал эскиради, аста-секин ўз истеъмол хусусиятини йўқотади ва ўз қийматини ишлаб чиқарилган товарлар қийматиغا ўтказди. Асосий капитал (асосий фондлар) қийматининг кўчирилган, кейинчалик эса уларнинг ўз ўрнини тиклашга мўлжалланган суммаси амортизация фондини ташкил этади. Асосий капиталнинг хизмат муддати тугагандан сўнг, улар ўзининг натурал ашёвий қиёфасида яроқсиз бўлиб қолади ва истеъмол қийматини бугунлай йўқотиб, асосий капиталнинг жисмоний эскириши юз беради.

Меҳнат воситаларини жисмоний емирилиши икки йўл билан бўлади: 1) ишлаб чиқаришда доимо тўхтовсиз фойдаланиши жараёнида; 2) ҳаракатсиз, ўрнатилмасдан, ишлатилмасдан туриш натижасида, табиий кучларнинг таъсирида юз беради.

Меҳнат воситаларидан иборат асосий капитал ишлаб чиқариш жараёнида ишлатилиши натижасида жисмоний жиҳатдан эскирганда, улар техник, ишлаб чиқариш хоссасини, қувватини ва истеъмол қийматини аста-секин йўқотиб боради. Шу билан бирга асосий капитал табиий кучларнинг таъсирида жисмоний эскириши ҳам мумкин.

Фан-техника тараққиёти шароитида асосий капитал жисмоний эскирибгина қолмасдан, маънавий жиҳатдан ҳам эскиради. Маънавий эскириш икки йўналишда юз беради. У меҳнат воситаларининг муайян тури ишлаб чиқараётган тармоқларда меҳнат унумдорлигининг ва ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошиши натижасида улар қийматини пасайиши кузатилади ва анча паст қийматга эга бўлган меҳнат воситаларининг кенг қўлланишига олиб келади ва илгари сотиб олинган меҳнат воситалари қийматининг бир қисми йўқолади.

Маънавий эскиришнинг иккинчи турида анча янги сифат

жиҳатдан мукамал ва самарали унумли арзон машина, асбоб-ускуналарни ишлаб чиқаришга жалб этиш туфайли илгари ўрнатилган машина асбоб-ускуналардан фойдаланиш кам самара беради ва улар янгилари билан алмаштирилади. Манавий эскиришда қуриладиган зарарни қоплашнинг асосий омили ишлаб чиқариш воситалардан унумли фойдаланишдир.

Асосий капитални ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатларни бир қисми амортизация фонди ёрдамида қопланади.

Амортизация асосий капитални эскириб бориши туфайли унинг қийматини ишлаб чиқарилган маҳсулотга ўтказиш ва уни кейинчалик қайта тиклаш мақсадида маҳсулотнинг амортизация миқдорига тенг қисмини жамғариш жараёнидир.

Амортизация ажратмаларининг йиллик суммасининг асосий капиталнинг қийматига бўлган нисбати **амортизация нормаси дейилади ва фонда ифодаланади**. Амортизация ажратмаларининг умумий нормаси асосий капитални такрор ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятларига мувофиқ икки қисмдан иборат бўлиб: бир қисми асосий капитални тўла равишда янгилашга, иккинчиси эса уларни қисман қоплашга, таъмирлашга сарфланади.

III.3. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ВА ФОЙДА. ИШ ҲАҚИ

Жамият ва инсонларнинг эҳтиёжини қондириш учун моддий неъматлар ва хизматлар ишлаб чиқарилиши керак. Неъматлар ва хизматларни ишлаб чиқариш учун албатта маълум миқдорда харажат қилиш талаб этилади.

Ҳар бир хўжалик субъекти у ёки бу ресурсларни сотиб олгач, уни самарали ишлатиш учун ҳаракат қилмоғи даркор, чунки харажатлар корхона, фирма фаолиятига баҳо беришда асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади.

Ишлаб чиқарувчи фирмалар ўз фаолияти натижасидан кўпроқ даромад олиш учун, ўз товарини анча юқори нархда сотиш билан бирга маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш учун кетадиган сарф харажатларни камайтиришга ҳаракат қиладилар.

Товарларни сотиш нархлари фирма фаолиятига боғлиқ бўлмаган ташқи шароитлар билан белгиланса, ишлаб чиқариш сарф - харажатлари фирманинг ишлаб чиқариш ва тайёр

товарларни сотиш жараёнларини ташкил этиш самарадорлигига боғлиқ бўлади.

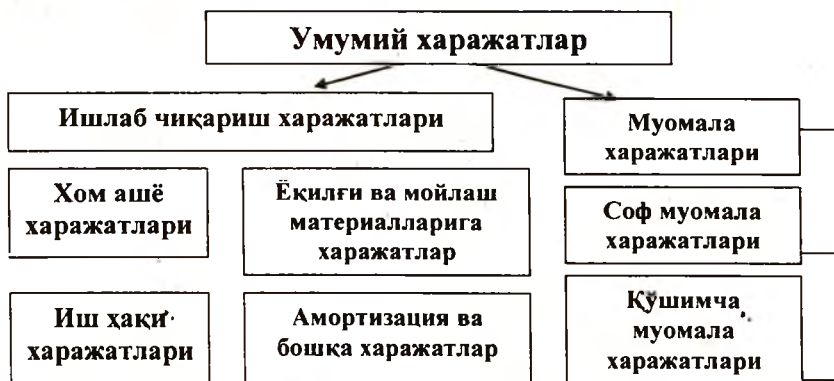
Ҳар қандай товарни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш - сотиш учун маълум сарф харажатлар талаб этилади.

Ишлаб чиқариш сарф харажатлари - товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга қилинадиган барча сарфлардан иборат.

Ишлаб чиқариш сарф-харажатлар таркиби хом - ашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёқилғи ва энергия харажатлари, асосий капитал амортизацияси, иш ҳақи ва ижтимоий сугурта ажратмалари, қарз учун фоиз тўловлари ва бошқа харажатлардан ташкил топади.

Ишлаб чиқаришга қилинган барча сарф харажатларнинг пулдаги ифодаси маҳсулот таннархи деб юритилади.

Ишлаб чиқариш харажатлари икки хил бўлиб, биринчиси бевосита ишлаб чиқариш харажатлари ва иккинчиси муомала харажатларидан иборат бўлади..

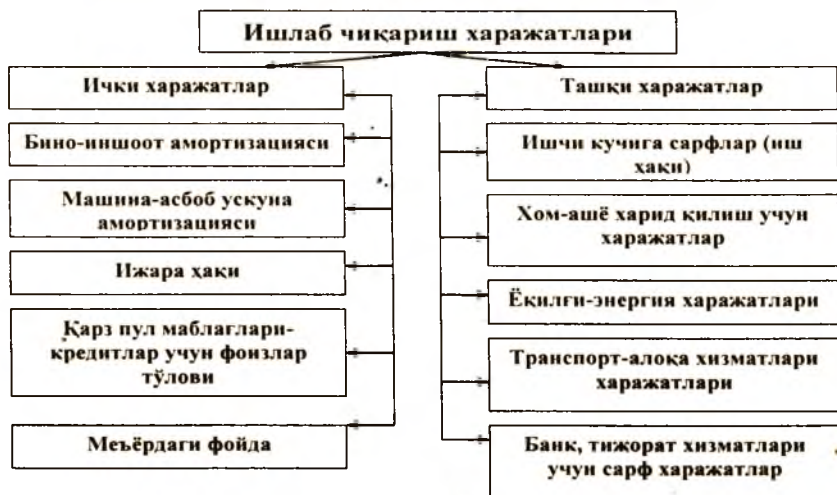

Чизмадан аниқ кўриш мумкинки, ишлаб чиқариш харажатлари - маҳсулотларни бевосита ишлаб чиқариш учун сарфланадиган барча харажатлар (хом ашё ва материал сарфлари, амортизация харажатлари ишловчиларнинг иш ҳақи)дан ташкил топган. **Муомала харажатлари** - товарларни бозорга етказиб бериш, сотиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, шу товарни ишлаб чиқарувчидан олиб истеъмолчига етказилгунга қадар бўладиган сарф-харажатлардан ташкил топади. Булар икки гуруҳга бўлинади: қўшимча муомала харажатлари ва соф муомала харажатларига бўлинади.

Товарларни ўраш, қадоқлаш, саралаш, гуруҳларга ажратиш, транспортга ортиш, ташиш ва сақлаш учун сарфланган харажатлар қўшимча **муомала харажатлари** деб юритилади. Муомала харажатларининг бундай турлари ишлаб чиқариш харажатининг давоми ҳисобланиб, товар қийматиغا кириди ва унинг қийматини оширади. Харажатлар товарлар сотилгандан сўнг олинган пул тушуми суммасидан қопланади. **Соф муомала** харажатлари сотувни ташкил этиш учун сарфлар (дўконни сақлаш, қўриқлаш, иситиш, ёритиш учун) бошқариш ходимларининг иш ҳақи, сотувчилар иш ҳақи, маркетинг хизмати (бозорни, истеъмолчилар талабини ўрганиш), реклама ва бошқа харажатлардан ташкил топади. Соф муомала харажатлари товар қийматини оширмайди ва ишлаб чиқариш жараёнида яратилган товарни сотгач - олинган фойда ҳисобидан қопланади.

Ҳозирги замон сарф харажатлар назарияси бўйича фирманинг, ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланадиган ресурслар: ўз ресурслари ва жалб қилинган ресурслар бўлганлиги туфайли харажатлар ички ёки ташқи харажатларга бўлинади .

Харажатларни жалб этилиш манбаларига қараб бўлиниши.

Ички харажатлар фирманинг ўзига тегишли бўлган ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган харажатлар бўлиб, улар ҳар сафар пул тўловлари шаклида чиқмайди, шунинг

учун ички харажатлар даражасини баҳолаш ўз ресурслари қийматини шунга ўхшаш ресурсларнинг бозор нархларига таққослаш билан амалга оширилади.

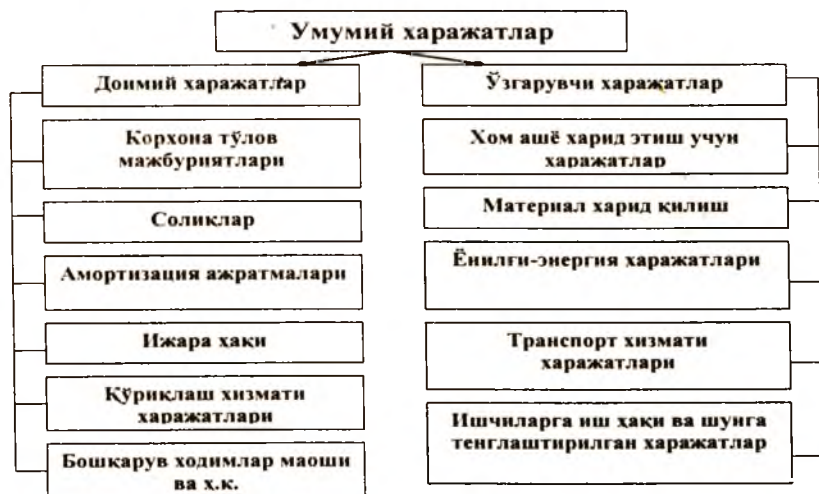
Шу билан бирга, фирма доирасида тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган тўлов - нормал (меъёрдаги) фойда ҳам, рента ва иш ҳақи билан бирга харажатларнинг таркибий қисмига киради.

Ташқи харажатлар корхона ўзига зарур ресурс ва хизматлардан фойдаланиш учун сарфлайдиган харажатлари бўлиб: улар - ёлланма ишчиларга иш ҳақи, хом ашё ва материаллар учун пул тўловлари, ёқилғи-энергетика харажатлари, кредит учун фоиз тўловлари, ижарага олинган ер учун рента, транспорт хизмати ва бошқа ҳар хил хизматлар учун тўловлар бўлиб, улар тўлов ҳужжатлари билан расмийлаштирилади ва уни бухгалтерия харажатлари деб ҳам юритилади.

Сарф харажатларни ички ва ташқи харажатларга ажратиш, фирма иқтисодий фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари қиёсий таҳлил қилиш имкониятини беради.

Фирма товар ишлаб чиқарувчи бўлганлиги учун ишлаб чиқариш ҳажми доимий равишда бир миқдорда қолмасдан доимо ўзгариб, ортиб, кўпайиб боради.

Шунинг учун ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши билан боғлиқ ишлаб чиқариш харажатлари доимий (ўзгармайдиган) ва ўзгарувчи харажатлар ҳам фарқланади.

Доимий харажатлар ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига (қисқариши ва ўсиши) таъсир этмайдиган харажатлар бўлиб, у ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлмайди, унинг ўсишига ҳам бевосита таъсир қилмайди ва ишлаб чиқаришнинг ҳар қандай, ҳатто ишлаб чиқариш содир бўлмаган нолинчи ҳажмида ҳам бўлади. Бу ўзгармайдиган харажатлар фирманинг тўлов мажбуриятлари, кредитлар бўйича фоиз, солиқлар, амортизация ажратмалари, ижара ҳақи, қуриқлаш хизмати ходимларининг иш ҳақи, ускуналарга хизмат кўрсатиш сарфлари, бошқарув ходимларининг иш ҳақи ва шу кабиларидан ташкил топади. Масалан, тўқимачилик фирмаси бинони 2 млн сўмга ижрага олди, банкдан 10 млн. сўм қарз-кредит олиб, йилига 1 млн. сўм кредит учун фоиз тўлайди. Директорнинг маоши 100 минг сўм, йилига 1,2 млн. сўм олади. Бухгалтерга ойига 80 минг сўм йилига 960 минг сўм иш ҳақи тўланади. Бу харажатлар жами $(2+1+1,2+960=5\text{млн.}160\text{мингни})$ ташкил этади. Фирма 1 млн. метр ёки 5 млн. метр газмол ишлаб чиқармасин шу 5,160 млн сўм харажат қилиши шарт.

Ўзгарувчи харажатлар шундай харажатларки, уларни миқдори қанча маҳсулот ишлаб чиқаришига қараб ўзгариб туради. Унга хом ашё, ишчилар иш ҳақи, материал, ёнилғи-энергия, транспорт хизмати ва шу кабиларга қилинадиган харажатлар қиради. Тўқимачилик фирмаси мисолига қайтилса, унинг ўзгарувчи харажатлари ип газлама тўқиш учун сотиб олинган пахта хом ашёси, сарфланган ёқилғи, энергия харажатлари, ишчиларга иш ҳақи тўлаш учун сарфланган пул. Агар фирма пахта хом ашёсини ҳар бир тоннасига 300 минг сўмдан пул сарфлаб 100 тонна пахта толаси ишлатган бўлса, ишлаб чиқаришни кенгайтириб 150 тонна пахта толаси ишлатса, тола учун харажатлари 1,5 марта ортади, шунингдек янги ишчиларни ишга қабул қилиб иш ҳақи тўлайди, толани ташиб келиш учун транспорт сарф харажатлар ортади. Маҳсулот ишлаб чиқариш кўпайиши билан жами харажатлар ҳам ошиб боради ва бу асосан ўзгарувчан харажатларнинг кўпайиши ҳисобидан бўлади.

Жами харажатларнинг ўсиб бориши ишлаб чиқаришнинг қимматга тушганлигини билдирмайди. Буларга нисбатан маҳсулот миқдори тезроқ ўсиб борганда маҳсулот бирлиги арзонга тушади, акси юз берганда маҳсулот қимматлашади.

Фирманинг харажат қилишдан мақсади фойда олиш, шунинг учун уни жами харажатлар эмас, балки уларнинг нима бериши қизиқтиради. Фирма учун битта товарнинг қанчага тушиши, у сотилгач қанча фойда олиш, товарлар кўпайтирилганда фойда қанчага ортиши муҳим. Бунинг учун маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга қилинадиган сарф харажатларни аниқлаш учун ўртача харажатлар, ўртача умумий, ўртача доимий ва ўртача ўзгарувчан харажатлар тушунчаларидан фойдаланилади.

Ўртача харажатлар - бу маҳсулот, иш ва хизмат бирлиги учун қилинган сарф.

Ўртача доимий харажат - доимий харажатларни ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг умумий суммасини маҳсулот миқдorigа бўлиниб аниқланади, ўртача ўзгарувчи харажатлар ҳам шундай усул билан аниқланади.

Даромад ва фойда, унинг мазмуни. Фойда массаси ва нормаси.

Ҳар қандай тадбиркорликнинг асосий мақсади имкон қадар даромад, фойда олиш ёки фойдани максималлаштиришга қаратилади. Шунинг учун фирмаларнинг фаолиятини баҳолашда сотилган товарларнинг ҳажми, уларга кетган сарф-харажатлар даромад ва фойда каби категориялардан кенг фойдаланилади. **Фирмаларда товар ва хизматларни сотишдан тушган маблағлар уларнинг пул тушуми ёки даромадлари деб айтилади.**

Фирма даромади икки нарсага боғлиқ. Биринчиси товар ва хизматларнинг **миқдorigа**, иккинчиси товар ва хизматларнинг **бозор нархига**. Товар ва хизматлар миқдори қанчалик **кўп бўлса** ва уларни бозор нархи **қанчалик юқори бўлса**, даромад шунга яраша **кўп бўлади** ёки аксинча товарлар оз бўлиб, улар нархи паст бўлса даромад ҳам шунга лойиқ ҳолда кам бўлади.

Фирма даромади учга бўлинади:

1) Умумий даромад (УД) - барча товар ва хизматларни сотишдан келган пул. Унинг миқдори сотилган товар ва хизматлар миқдorigа (Q) ва унинг бозор нархига (Н) боғлиқ. Бу

$$УД = Q \times Н$$

Фирма кўп товар ишлаб чиқариб ва юқори нархида сота олса, умумий даромад ортади.

2) Ўртача даромад (Ўрд)-товар бирлигини сотишдан тушган пул. Уни аниқлаш учун умумий даромад сотилган товар миқдorigа бўлинади. $Ўрд = УД : Q$;

3) Меъёрий даромад (Мд) - қўшимча равишда сотилган товардан тушадиган қўшимча пул (Қп), уни топиш учун сотилган қўшимча товарлар миқдорига бўлиб кўрилади.

$$\text{Мд} = \text{Қп} : \text{Қт} .$$

Бундай кўрсаткич товарларни қўшимча ишлаб чиқариш, умумий даромаднинг оширилишини аниқлаш учун қўлланилади. Агар умумий даромад харажатга тенг бўлган бўлса, натижа нолга тенг бўлиб, фойда олинмайди.

Фирманинг даромадлилиги унинг фойда олиб ишлашини таъминлаши зарур. Даромад ҳисобидан товар ва хизматлар учун сарфланган харажатлар қопланади ва бундан ортиб қолгани **фойдани** ташкил этади.

Фойда капитал ва тадбиркорлик фаолиятининг биргаликдаги маҳсули бўлиб, тадбиркор ўз ишини бошлаши учун капитал сарфлайди, ўз қобилиятини ишга солиб ишлаб чиқаришни ташкил этади, уни бошқаради, ўта мураккаб масъул ва таваккал иш билан шуғулланади ва шу асосда фойда олишга эришади. Бўлмаса у тадбиркорлик билан шуғулланмайди.

Фойданинг икки кўриниши бор:

- **нормал фойда** у харажатлар таркибида бўлган ва тадбиркорлик қобилияти учун берилган ҳақ;

- фирманинг умумий фойдасидан бюджетга (асосан солиқ тўловлари), банкларга (суда учун фоиз) тўловлар ва бошқа мажбуриятлар (рента, ижара ҳақи) чиқариб ташлангач фирмаларнинг **соф фойдасини** ташкил этади.

- **омад фойдаси** ҳам бўладики, у иқтисодий фойданинг бир кўриниши бўлиб икки хусусиятга эга.

- омад фойдаси фирмага боғлиқ бўлмаган ҳолда бозор нархларининг кутилмаганда ортиши натижасида юз беради. Нархлар пасайса омад фойдаси бўлмайди. Масалан 2008 йил апрел - май ойларида нефть нархининг кутилмаган даражада ошиб, 1 баррель нефть нархи (1 баррель -159 литр) 125-128 долларга кутарилиши нефтьни экспорт қилувчи компанияларга омад фойдасини олишга имкон берди. Омад фойдаси ўткинчи характерда бўлади, уни ҳамма ҳам ололмайди. Шунинг учун фирмалар омад фойдасига унча умид қилолмайдилар ва асосан охириги иқтисодий фойдани кўпайтириш учун ҳаракат қиладилар.

Фирма учун фойданинг икки жиҳати муҳим:

-фойда массаси, яъни унинг умумий миқдори,
 -фойда нормаси, яъни унинг нима ҳисобидан олинганлигини фойзда ифодалаш .

Фирма фойдасининг мутлоқ миқдори унинг массасини ташкил этса, фойда массасини ишлаб чиқариш харажатларига нисбатан ва унинг фойзда ифодаланишини фойда нормаси дейилади.

Иқтисодиётда фойда нормасини ҳисоблашда икки хил усулдан фойдаланилади.

- жами фойда миқдорини фирманинг умумий сарф харажатларига ёки авансланган капиталнинг (асосий ва айланма капиталнинг ўртача йиллик суммасига) нисбатида ҳисобланади.

Булар қуйидагича аниқланади :

$$1) \Phi^1 = \frac{\Phi}{УХ} \times 100 \times \%$$

Бу ерда Φ^1 -фойда нормаси;

Φ -фойда массаси;

Ух - ишлаб чиқариш умумий харажатлари.

$$2) \Phi^1 = \frac{\Phi}{Ак + Айк} \times 100\% \text{ (асосий ва айланма капиталнинг}$$

ўртача йиллик қиймати)

Φ^1 - фойда нормаси;

Φ - фойда массаси;

Ак - асосий капитал;

Айк - айланма капитал.

Фирма олган фойдасининг ҳаммаси унинг ҳисобида қолмайди ва турли субъектлар ўртасида тақсимланади.

Ушбу чизма маълумотларидан аниқ кўринадики, фирма ялпи фойдасидан иқтисодий субъектларга турли хил тўловларни ба-жаради. Яъни бошқаларнинг ер ва биносидан фойдаланганли-ги учун ижара ҳақи, банклардан олган қарз-кредити учун фо-излар тўлайди, давлат ва маҳаллий бюджетга солиқлар тўлай-ди, турли хайрия ва бошқа фондларга маблағлар ўтказди. Бу-лардан қолган қисми фирманинг соф фойдаси бўлиб, ижтимо-ий эҳтиёжларга, жамғаришга, ишлаб чиқаришни кенгайтириш-га, атроф муҳитни муҳофаза қилиш, ходимларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш ва бошқа мақсадларга сарфланади.

Фойда нормаси фирманинг жорий сарф-харажатлари қанча самара берганлигини кўрсатади. Фойда нормаси қанчалик юқори бўлса, фирма ихтиёридаги ресурслар шунчалик яхши ишлатилган бўлади.

Фойда олингач, у аввало тақсимланади ва сўнгра ишлати-лади. Фойданинг бир қисми солиқ тариқасида давлат бюдже-тига ўтказилади. Бир қисми фирма эгалари ўртасида даромад сифатида, яна бир қисми ишчи-хизматчилар ўртасида улар-нинг фойдадаги иштироки тариқасида ҳар хил мукофотлар шаклида тақсимланади. Фойданинг бир қисми инвестиция, ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун сарфланади.

Фойданинг шахсий даромад тариқасида корхона эгалари ва ишчи - хизматчиларга теккан қисми улар томонидан ўз эҳти-ёжларини қондириш учун ихтиёрий равишда ишлатилади.

Фирма доимо фойда олишга ва унинг миқдорини ошириб боришга ҳаракат қилади.

Фойдани албатта, ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун харажатларни кўпайтирмасдан ошириш мумкин эмас. Қанча сарфлаб, қанча фойда кўрганлиги фирма фаолиятининг са-марадорлигини белгилайди. Шунинг учун иқтисодиётда **фой-далилик - рентабеллик** деган кўрсаткич қўлланилади.

Рентабелликни аниқлаш учун фирма олган фойдасини сар-фланган харажатлар билан таққосланади ва харажатлар бир-лигига қанча фойда олганлиги билан аниқланади.

Рентабеллик-фирма, корхона иқтисодий фаолиятининг самарадорлиги бўлиб, фирма эришган якуний молиявий на-тижаларини умумлашган тарзда, уларнинг қилинган сарф-харажатларга қиёсланган ҳолда баҳоланиши бўлиб, фирма фаолиятининг молиявий натижасини аниқлашда асосий

кўрсаткич ҳисобланади ва унинг фойда олиб ишлаётганлигини билдиради. Фойда ўрнига зарар кўрилганда рентабеллик бўлмайди. Шунинг учун фирма рентабель ва норентабель бўлади. Рентабеллик фирма қай даражада харажатдан қандай натижа олинганлигини билдиради.

Сарф-харажатлар мазмунан турли хил бўлганидан улар қандай натижа берганлигини билиш учун рентабеллик асосан икки йўл билан ҳисобланади.

1. Ишлаб чиқариш рентабеллиги. Бунда корхона ихтиёридаги капиталнинг бир қисми бўлган асосий (K_{as}) ва айланма (K_{ay}) капитал қиймати фирма-корхонага теккан фойда ($F\&$) билан солиштириб кўрилади. Бундай ҳисоблаш формуласи:

$$Rk = \frac{F\&}{K_{as} + K_{ay}} \times 100$$

2. Маҳсулот рентабеллиги. Бу корхона ёки фирмада у ёки бу маҳсулот турини ишлаб чиқариш корхона, фирма учун қанчалик фойдали эканлигини билдиради. Уни (R_m) аниқлаш учун муайян маҳсулот сотишдан теккан соф фойда ($F\&$) шу маҳсулотни сотишдан келган тушум (D_m) билан қиёсланади яъни:

$$R_m = \frac{F\&}{D_m} \times 100$$

Бу кўрсаткич корхонанинг оқилона танлови учун хизмат қилади. Шунга қараб корхона фойдани кўп олиш учун қандай турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш зарурлигини ҳал қилади¹.

Рентабеллик даражасини ошириш учун ишлаб чиқариш унумдорлигини ошириш, материал, ёқилғи-энергия, хом ашёдан тежаб фойдаланиш, хизмат кўрсатиш ва бошқарув харажатларини қисқартириш чоралари кўрилиши керак.

Бозор шароитида рақобат курашига бардош беролмаслик туфайли фирмалар товарларининг бозорбоп бўлмаслиги, маҳсулотларнинг сифати талабга жавоб бермаслиги ва ишлаб чиқариш харажатларининг ортиб бориши туфайли улар ўз товарларини сотолмай қолишлари ва харажатларни ҳам қоплай олмасдан, фойда ололмай зарар кўришлари ҳам табиий ҳолга айланади. Зарар кўриш икки ҳолатга боғлиқ:

¹ А.Улмасов, А.Вахобов. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Шарқ». 2006 йил. 184-185-бетлар.

- а) ички сабаблар - фирма фаолиятига боғлиқ бўлади. Яъни у керакли товарларни ўз вақтида ишлаб чиқариб бозорга етказиб бермаслик ва харажатларни ошириб юбориши билан боғлиқ.

Фирма харидоргир, бозор талабига мос товарларни чиқара олмаганлиги туфайли уларнинг нафлиги паст бўлади, товарларнинг нархига нисбатан сифати паст бўлганидан бундай товарларни бозор тан олмайди, бозор касод бўлиб нарх тушади, натижада даромад қисқаради, ўртача харажатлар ўзгармаган тақдирда ҳам нарх пасайганлиги натижасида зарар кўради.

Фирманинг зарар кўришига ишлаб чиқариш харажатларининг ортиб кетиши ҳам сабаб бўлади.

Харажат даромаддан ортиб кетганда зарар кўрилади. Бу ерда нархнинг пасайиши асосий бўлади, чунки фирма бозорда нархларга таъсир эта олмайди,

- б) **ташқи омиллар бўлиб**, улар фирмага боғлиқ бўлмайди ва кутилмаган кучлар таъсирида юз беради. Булар: бозор ҳолатининг тўсатдан ўзгариши, фирмага ташқаридан келадиган ёрдамларнинг тўхтатилиши, фирмага бериладиган давлат субсидиясининг бекор қилиниши, солиқ, ва бож пулининг оширилиши натижасида товарлар фирмага қимматга тушади. Товар нархи шунга қараб ўзгармаганлиги учун уни сотишдан келган пул тушуми харажатларни қоплай олмайди.

Юқорида кўрсатилган ички ёки ташқи сабаблар натижасида фирманинг қайтмас, яъни ҳеч бир қопланмайдиган харажатлари пайдо бўлса, булар зарарга олиб келади. Зарар меъёридан ошиб кетса банкротлик даражасига келиб у синади ва фирма тугатилиши мумкин. Банкротлик фирмани тугатилиши, ёпилиши, унинг сотиб юборилиши ёки бошқа фирмага қўшилиб кетишини англатади.

Ўзбекистон Республикасининг «Банкротлик» тўғрисидаги қонунининг биринчи моддасида (2004 й) «Хўжалик юритувчи субъектнинг банкрот бўлиши дейилганда, қарздорнинг мажбуриятлари мол - мулкдан ошиб кетганлиги сабабли товарларга (ишларга, хизматларга) ҳақ тўлаш юзасидан кредиторларнинг талабларини қондиришга қодир эмаслиги, шу жумладан бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга мажбурий тўловларни таъминлашга қодир эмаслиги тушунилади» деб кўрсатилган.

Қонундан шундай хулоса чиқарса бўладики, **банкротлик -**

(иқтисодий ночорлик) фирманинг ихтиёридаги ўзининг моддий ва пул маблағлари унинг бошқалар олдидаги тўлов мажбуриятларини қайтаришга қодир эмаслиги туфайли уни синиши, ёпилиши.

Бозор шароитида банкротлик табиий ҳол, чунки рақобатда ишнинг кўзини биладиган тадбиркоргина ютиб чиқади, бошқалар эса ютқазади. Рақобат туфайли кучлилар бозорда қолади, иқтисодий танлов юз беради, иқтисодиёт ишини билиб юритадиган тадбиркорлар кўлига ўтади. Банкротлик фирманинг бозорни тарк этишга олиб келади, лекин унинг ўрнига бошқалар бозорга кириб келади, шу сабабли фирмалар сони ортиб боради.

Бугун АҚШ иқтисодиётда 25 миллионга яқин катта - кичик фирмалар фаолият кўрсатмоқда. Иқтисодий адабиётларда кўрсатилишича сўнгги йилларда АҚШ бозорига йилига 800 мингга яқин катта - кичик фирмалар кириб келмоқда. Шу билан бирга 350 - 400 минг фирма банкрот бўлиб, бозордан чиқиб кетмоқда.

Бозор иқтисодиёти тизимида менежмент ва маркетингнинг ўрни.

Фирма коорпоратив манфаатини юзага чиқаришнинг муҳим омилларидан бири бу - фирма ишини оқилона бошқаришдан иборат. Фирма ички ва ташқи алоқаларга эга бўлиб, ички тузилиши унинг турли бўлинмалари ўртасидаги алоқалардан, ходимлар билан бошқарувчилар (менежерлар) ўртасидаги муносабатлардан иборат бўлса, фирманинг ташқи алоқалари бозор билан амалга оширилади. Бозорда фирма ўзига ресурслар (ишлаб чиқаришни ташкил қилиш учун керак товарлар) етказиб берувчилар ва ўз товарларининг харидорлари билан алоқада бўлади. Фирманинг молиявий алоқалари давлат банклари, молия ташкилотлари, суғурта компаниялари билан бўлади.

Фирма бўлинмалари ишини бир-бирига мослаштириш, фирма фаолиятини бошқалар фаолияти билан, ҳамда бозордаги вазиятга мувофиқлаштириш фирмани бошқариш дейилади. Бошқариш санъати ва маҳорати менежмент деб юритилади.

Менежмент жуда мураккаб ва масъулиятли иш бўлганлиги учун уни тўлақонли бажариш махсус билим, маҳорат ва тажрибани талаб этадиган касб ҳисобланади. Мана шу касб соҳиблари бозор шароитида менежер деб юритилади.

Ривожланган бозор мамлакатларининг ҳар бирида миллионлаб менежерлар фаолият олиб бормоқда. Фирмани бошқариш мулк эгасининг вазифаси. Аммо фирмани бошқариш учун ҳозирги вақтда мулк эгаси бўлиш шарт эмас. Шунинг учун фирмани бошқариш вазифасини мулк эгасининг ўзи ёки ёлланган, мулкдор номидан иш юритувчи менежер олиб боради. Менежерлар ўта мураккаб, ғоят масъулиятли иш билан шугулланиши, фирма фаолиятига тўла жавобгар бўлганликлари учун ёлланиб ишловчилар орасида энг катта хизмат ҳақи - маош оладилар. Менежерлар алоҳида, нуфузли ижтимоий қатлам бўлиб, улар ҳозирги ривожланган мамлакатларда юқори мартабали шахслар бўлиб, уларнинг йиллик даромадлари миллионлаб доллардан ошади.

Менежмент фирма ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштириш - бизнес режа тузиш, меҳнат жараёнини ташкил этиш, савдо-сотиқ ишларини йўлга қўйиш, фирма келажагини белгилаб, уни бажариш чора-тадбирларини амалга ошириш, фирманинг иқтисодий салоҳиятини бошқаришдан иборат вазифаларни бажариши фирманинг муваффақияти янги техника-технология ва иш кучи сифатидан ташқари рақобат курашида ғолиб бўлиши ҳам кўп жиҳатдан уни малакали бошқаришга боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти шароитида фирма фаолиятини бозор талабига мослаштириш, унинг бозор алоқаларини ташкил этишда маркетинг хизматининг алоҳида ўрни мавжуд.

Маркетинг - (Италяянча *mercante* - савдо) бозор, бозорни ўрганиш деган маънони билдиради. Маркетинг икки вазифани бажаради. У биринчидан фирмадаги ишлаб чиқаришни ҳозир бозорда мавжуд бўлган ва келажакда пайдо бўладиган талаб ва эҳтиёжга қаратса, иккинчидан, фирма товарларига бозорда талабни ўрганиш, савдо-сотиқни рағбатлантириш, товарларни кўплаб ва яхши нархда сотилишини ташкил этишдан иборат. Фирмаларда махсус маркетинг хизмати мавжуд бўлиб, бу билан махсус тайёргарликка эга бўлган мутахассислар (улар маркетинглоглар дейилади) шугулланадилар. Маркетинг иши бозор ҳолатини ўрганиш, бозорга зарур товарларни ишлаб чиқаришни ташкил этиш, товарларни бозорга вақтида етказиб беришни таъминлаш ва товарларга нарх қўйишдан иборат бўлади. Маркетингнинг шиори «ишлаб чиқарилган то-

варларни сотиш эмас, балки сотиладиган товарларни ишлаб чиқаришни ташкил этиш» дан иборат бўлмоғи керак. Юксак даражада ташкил этилган маркетинг хизматига таянган фирмалар бозорда ўзининг мустақкам ўрнига эга бўладилар, фойдани максималлаштиришга эришадилар.

Маркетинг иши умумиқтисодий аҳамиятга ҳам эга, чунки маркетинг хизмати қанча ривожланса, шунчалик ишлаб чиқариш мамлакатдаги талаб-эҳтиёжларни тўлароқ ҳисобга олади, иқтисодиётнинг ривожланиши тезлашади.

Иш ҳақи ва унинг иқтисодий мазмуни иш ҳақининг шакллари, иш ҳақи тизими.

Жамият ва инсон моддий неъматларни истеъмол қилмасдан яшай олмайди. Шунинг учун моддий неъматлар ишлаб чиқарилиши керак. Моддий неъматларни ишлаб чиқаришда бошқа омиллар қатори ишчи кучи - меҳнати қатнашади. Ишчи кучи меҳнати жамият ривожланишида ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Шуни учун ижтимоий - иқтисодий тизимлар қандай бўлишидан қатъий назар меҳнатсиз ҳеч нарса яратилмайди.

Инсон, ишлаб чиқаришда ўз меҳнати билан иш кучини, яъни ўзининг ақлий ва жисмоний қобилиятини, энергиясини сарфлайди.

Инсон, сарфлаган меҳнат қобилиятини қайта тиклаши учун у ишлаб чиқарилган маҳсулотда ўз улушига эга бўлиши керак. Бу яратилган маҳсулот ва даромад тақсимланиши жараёнида ўз улушини олади бу эса иш ҳақи кўринишида бўлади.

Иш ҳақи - ишчи ва хизматчилар меҳнатининг миқдори, сифати ва умумдорлигига қараб, миллий маҳсулотдан пул шаклида оладиган улуши.

Иш ҳақи ишлаб чиқариш жараёнида яратилган зарурий маҳсулот билан боғлиқ бўлиб, унинг асосий қисмини ташкил этади.

Иш ҳақи - ишчи ва хизматчиларнинг турмуш ва меҳнат шароитини яхшилаш, ўз қобилиятини тиклаш, ўзига ўрин-босарлар тайёрлаш, оиласини таъминлашни ифодалайди.

Ишчи иш ҳақини қанча миқдорда олишига ва шу иш ҳақиға ўз эҳтиёжини қондириш учун қанча миқдорда товарлар ва хизматлар харид қила олишига қараб иш ҳақининг икки турини - **номинал ва реал иш ҳақини** фарқлаш керак. **Номинал иш ҳақи** бу маълум вақтда (бир йил, бир ой) давомида олинган пул миқдори.

Республикамизда 2007 йил ўртача номинал иш ҳақи 270,6 минг сўмни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2008 йилда 418,1 минг сўмни ташкил этди. Пенсияларнинг ўртача номинал миқдори 2007 йилда 62,3 минг сўмни, 2008 йилда эса, 98,3 минг сўмни ташкил этган.

2008 йилда ўртача иш ҳақи бюджет ташкилотларида 1,5 баробардан зиёд, бутун иқтисодиёт бўйича эса, 1,4 баробар ошганлиги натижасида ўртача иш ҳақи миқдори 300 АҚШ долларидан ортиқ бўлди. Номинал иш ҳақининг мунтазам равишда оширилиб бориши натижасида аҳолининг реал пул даромадлари ҳам ортиб бормоқда. Жумладан, аҳолининг пул даромадлари 2007 йилда 27 фоизга ортган бўлса, 2008 йилда эса 23 фоиз кўпайди.

Ўзбекистонда ишчи ва хизматчиларнинг ўртача номинал иш ҳақи (минг сўм)¹.

	2005 й декабр	2006 й декабр
Республика бўйича жами:	108,6	183,9
Саноатда	175,2	301,4
Қурилиш	188,8	384,5
Транспорт	177,5	285,9
Алоқа	189,3	293,8
Савдо, умумий овқатланиш, сотиш, тайёрлов ташкилотларида	92,6	189,8
Уй-жой-коммунал хўжалиги, аҳолига маиший хизмат кўрсатишнинг ноншлаб чиқариш соҳаларида	109,3	162,2
Соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия, спорт ва ижтимоий таъминот	60,8	122,5
Халқ таълими	69,1	127,0
Маданият ва санъат	77,4	111,2
Фан ва илмий хизмат кўрсатиш	126,7	209,8
Молия-кредит ва суғурта	279,8	285,2
Бошқа соҳалар	101,2	138,5

Реал иш ҳақи - шу номинал иш ҳақиға харид қилиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдори.

Реал иш ҳақи албатта номинал иш ҳақи миқдори ва сотиб

¹Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

олинадиган товарлар ва хизматлар нархига боғлиқ бўлади. Шунинг учун реал иш ҳақи бошқа шароитлар бир хил бўлганда номинал иш ҳақиға тўғри мутаносиб, ва истеъмол товарлари ва хизматлар нархи даражасига тескари мутаносибликда бўлади.

Номинал иш ҳақи меҳнат қилиб топилган пул даромади даражасини, реал иш ҳақи эса меҳнаткашларнинг истеъмоли ва фаровонлик даражасини белгилайди.

Иш ҳақи ташкил этилишига қараб, вақтбай ва ишбай шаклларида бўлади.

Вақтбай иш ҳақи ишловчининг малакаси, меҳнатининг сифати ва ишлаган вақтига қараб тўланадиган иш ҳақи. Бу шаклдаги иш ҳақи одатда ишнинг натижаларини аниқ ҳисобга олиб бўлмайдиган, балки маълум бир вақтда аниқ вазифаларни бажариш учун белгиланган вақтда (масалан инженер-техник ходимлар ва хизматчилар, созловчилар, электромонтёрлар, таълим тизимида мактаб - маориф ходимлари, олий, ўрта махсус билим юртлари, профессор - ўқитувчиларига ёки маҳсулот ишлаб чиқариш технологик жараёнининг бориши билан белгиланади ва бевосита ишчига боғлиқ бўлмаган ҳолатларда (масалан конвейрлар ва автомат линияларда, роботларни бошқаришда) қўлланилади.

Ишбай иш ҳақи ишловчининг ишлаб чиқарган маҳсулотининг миқдори ёки бажарилган ишнинг ҳажмига қараб тўланади. Бундай иш ҳақи асосан, ишлаб чиқарилган маҳсулотни аниқ ҳисобга олишни тақазо қилади, маҳсулот бирлиги учун тўланадиган иш ҳақи миқдори, таъриф ставкасидаги ҳақини ишлаб чиқариш нормасига тақсимлаш йўли билан аниқланади.

Иш ҳақи тўлашнинг тизимлари ҳам мавжуд. Ҳақ тўлаш шаклларининг аниқ меҳнат шароитларини ҳисобга оладиган турлари иш ҳақининг тизимини ташкил этади.

XX асрнинг 80 йилларидан сўнг меҳнатга ҳақ тўлашда вақтбай иш ҳақи тўлашга устунлик берилмоқда. АҚШ, Франция, Буюк Британия, Германия ва бошқа қатор мамлакатларда саноатда банд бўлганларнинг 60 - 70 фоизига вақтбай иш ҳақи тўланади.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида вақтбай иш ҳақини ҳам, ишбай иш ҳақининг ҳам меҳнат унумдорлиги, маҳсулот сифатини оширишга хом ашё, материалларни тежашга ва бо-

шқа натижаларни яхшилашни рағбатлантирувчи турли хил иш ҳақи тизими қўлланилади.

Бугунги кунда турли кўринишларда оддий вақтбай, оддий ишбай, вақтбай мукофотли, ишбай мукофотли, нисбий ўсиб боровчи, аккорд ва бошқа хил иш ҳақи тўлаш тизими мавжуд.

Иш ҳақи даражаси таъриф системаси орқали тартибга солинади. Таъриф тизими ёрдамида тармоқлар бўйича улар ичида ишлаб чиқариш турлари, турли тоифадаги ходимлар малакаси ва меҳнат шароитларига қараб ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи даражаси тартибга солинади.

Таъриф тизими таъриф - малака маълумотномалари ва иш ҳақига турли коэффицентлардан ташкил топади. Таъриф - малака маълумотномалари айрим касблар ва меҳнат турларини тўла таърифи, у ёки бу аниқ ишни бажарувчининг билим ва кўникмаларига қўйиладиган талаблардан иборат бўлади ва унда шу ишни таърифлаш учун қўйиладиган разрядлар ҳам кўрсатилади. Таъриф сеткасида разрядлардан ташқари таъриф коэффицентлари ҳам бўлиб, улар биринчи разрядли ишловчига ҳақ тўлаш билан кейинги разрядли ишловчилар меҳнатига ҳақ тўлашнинг ўзаро нисбатини кўрсатади (биринчи разряднинг таъриф коэффиценти ҳамма вақт бирга тенг).

Таъриф ставкалари тегишли разрядга эга бўлган ишловчининг меҳнатига тўланадиган иш ҳақи миқдорини белгилаб беради.

Ўзбекистонда ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи таъриф системаси Республика Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан 1993 йил 1 январидан бошлаб қўлланила бошланди.

Бугунги кунда халқ хўжалиги тармоқларида банд бўлганлар ягона таъриф сеткаси (ЯТС) 22 разряддан иборат қилиб белгиланган. Таъриф сеткасини бошқалардан ажратиб турадиган таъриф разряди ва коэффиценти бўлиб, белгиланган разрядга тааллуқли ходимнинг иш ҳақини аниқлаш учун унинг таъриф коэффицентини белгиланган 1 разряд энг кам иш ҳақи миқдорига кўпайтирилиб аниқланади.

Республикамызда энг кам иш ҳақи миқдори ҳар йили оширилиб борилмоқда. 1995 йил 1-сентябрда энг кам иш ҳақи 600 сўмни ташкил этган бўлса, 2000 йил 1-январ ҳолатига 1750 сўм, 2005 йил 1-январда 6530 сўмни ташкил этган. 2009 йил 1-декабрдан бошлаб эса, 37680 сўмни ташкил этмоқда. Бу кўрсаткич 2000 йилга нисбатан 21,5 ва 2005 йилга нисбатан 5,8 баробар ошган.

III. 4. РАҚОБАТ, УНИНГ ШАКЛЛАРИ ВА УСУЛЛАРИ.

Рақобат бозор иқтисодиётининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб, у бозор иқтисодиётининг ривожланиб бориши билан такомиллашиб, кенгайиб, ўз шаклларини ўзгартириб боради. Республикамиз Президенти И.А.Каримов рақобатнинг бозор иқтисодиёти айниқса, иқтисодиётни эркинлаштириш, ҳақиқий рақобат муҳитини шакллантириш билан узвий боғлиқлигини кўрсатиб; «**Рақобат бўлмаса, бозор иқтисодиётини барпо этиб бўлмайди. Рақобат бозорнинг асосий шартини, айтиш мумкинлики унинг қонунидир**»¹ деб кўрсатган.

Рақобат бўлмаса бозор шароитида иқтисодиёт нормал ривожланмайди.

Рақобат лотинча «**сапсуго**» сўзидан олинган бўлиб тўқнашув деган маънони билдирса, ўзбек тилида «**ким ўзди**», «**беллашув**» маъносини аниқлатади.

Рақобат иқтисодий фаолият олиб борувчи оубъектларнинг ҳар бирини ўз манфаати йўлида юқори даромад, (фойда) олишга, бозорда нуфузли мавқе (имеж)га, обрўга эга бўлиш учун бошқалар билан кураши, беллашувидир.

Бозор шароитида рақобат яхши ишлаганлар, ишнинг кўзини биладиганлар ютиб чиқишини билдиради. Рақобат иқтисодий ресурсларни тежаб-тергаб ишлатиш, харажатларини қисқартириш ҳисобига кўплаб, сифатли товар ва хизматларни ишлаб чиқаришга ундайди. У хўжалик юритишнинг энг самарали усулларини юзага келтиради, тезликда фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилишни тезлаштиради. У ишлаб чиқаришни ўсишга, иқтисодий муносабатларни такомиллаштиришга олиб келади, рақобат иқтисодий ўсишни таъминлайдики, ўз навбатида рақобат доираси кенгайди. Шунинг учун ҳам рақобат бозор иқтисодиётининг ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади.

Рақобат товар ва хизматларни ишлаб чиқарувчилар ўртасида товарларни қулай шароитда ишлаб чиқариш ва фойда берадиган нархда сотиш, иқтисодиётда ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун курашдан иборат бўлиб, улар зарур ишлаб чиқариш воситалари, хом ашё ва материалларни сотиб олиш, ишчи

¹ И.А.Каримов Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. «Ўзбекистон» 1999 йил, 34-бет.

кучини ёллаш учун курашдилар. Ресурс етказиб берувчилар ўзларининг иқтисодий ресурсларини - капитал, ер-сув, ишчи кучини - юқори нархларда сотиш учун рақобат қиладилар.

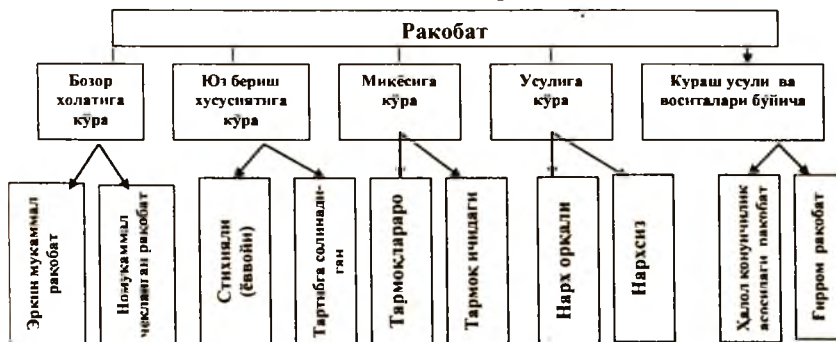
Рақобат истеъмолчилар ўртасида ҳам юз беради, улар товарларни қулай арзон нархларда харид қилишга интиладилар, ёки харидор ҳар бир сарфлаган пул бирлиги ҳисобига кўпроқ нафга эга бўлишга, арзон ва сифатли товарни харид қилиш учун курашади.

Рақобат туфайли ишлаб чиқарувчилар ўртасида сарфланган харажатларнинг ҳар бирлиги эвазига кўпроқ фойда олиш учун сотиш доиралари, яъни қулай бозорлар учун, арзон хом ашё, энергия ва арзон ишчи кучи манбаалари учун улар ўртасида кураш боради.

Нима учун рақобат мавжуд? **Биринчидан**, бозор шароитида ишлаб чиқарувчилар тadbиркор ва мулк эгаси сифатида эркин ва мустақил фаолият юритади, ҳар бир мулк эгасининг манфаати мавжуд бўлиб, у шу манфаатини қондиришга интилади. Мулк эгасининг товар ишлаб чиқариш ва хизматлар яратиш соҳасидаги фаолияти шу манфаатга бўйсиндирилади. Шунинг учун ҳам рақобат эркин иқтисодий фаолият қилувчи субъектлар манфаатларининг тўқнашувининг натижаси бўлса, **иккинчидан**, рақобатнинг мавжуд бўлиши товар-пул муносабатлари ривожланган бозор тизимини амал қилиши натижасидир.

Рақобатнинг асосий соҳаси бозор, чунки унда эркин иқтисодий субъектларнинг алоҳидалашган манфаатлари тўқнашади.

Рақобат шакллари.

Рақобатнинг иқтисодийдаги аҳамияти беқиёс бўлиб, рақобат мавжудлиги туфайли ишлаб чиқаришда, муомалада

ижтимоий нормал шароитлар вужудга келади, рақобат доимо янгиликка, илғорликка йўл очади, бозорда самарасиз, қолоқ хўжаликлар фаолиятини чеклайди, самарали ишлаб чиқаришга ўргатади.

Бозор ва рақобат бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, рақобат бўлмаса бозор. бозор бўлмаса рақобат бўлмайди.

Бозор иқтисодийнинг шаклланиб бориши билан унга хос рақобат ҳам юзага келди ва иқтисодийнинг бозор тизимида ривожланишида рақобатчилик муҳити ҳам такомиллашиб борди.

Рақобат хусусиятига кўра - стихияли (ёввойи) ва тартибга солинадиган, цивилизациялашган рақобатдан иборат бўлади ва бозор муносабатлари ривожланган сари улар нисбати ўзгариб тартибга солинадиган, цивилизациялашган рақобат кенгайиб боради.

Рақобат кураши жамият иқтисодий тараққиёти натижаси. У миллий хўжалик доирасидан чиқиб халқаро миқёсида юз беради. Рақобат дасглаб бир тармоқ ичидаги фирмалар орасида юз беради. Тармоқ ичидаги рақобат ишлаб чиқариш, сотишнинг қулай шароитига эга бўлиш, қўшимча фойда олиш учун кураш бир тармоқ фирмалари ўртасида бўлади: (Масалан, тўқимачилик ёки тикувчилик, ёки пойафзал ишлаб чиқарувчи фирмалар).

Маълумки, ҳар бир тармоқда қанча фирма бўлса, уларнинг техника билан таъминланиш даражаси, меҳнат унумдорлик даражаси, меҳнатни ташкил этиш, маҳсулотни моддий сифими турлича бўлади ва улар ишлаб чиқарган товарларнинг индивидуал қиймати бир бўлмай ҳар хил бўлади. Бозорда эса нарх ўртача ижтимоий зарур қиймат асосида белгиланади ва тармоқ ичидаги рақобат натижасида товарларнинг ижтимоий бозор қиймати аниқланади, товарлар шу асосда ҳосил бўлган ўртача нархларда сотилади. Натижада бозордаги мувозанат нархига кўра, айрим фирмалар харажатларини қоплаб фойда олишлари, айримлари аксинча зарар кўришлари мумкин.

Тармоқлар ичидаги рақобат натижасида техникавий даражаси ва меҳнат унумдорлиги паст, маҳсулот сифими юқори бўлган фирмалар ўзларида ишлаб чиқарилган товар қийматининг бир қисмини йўқотадилар ва зарар кўрадилар.

Рақобатлашув усуллари.

Рақобат курашининг тарихий ривожланиши жараёнида

шаклланган жамиятларда цивилизация, маданияшган бозор иқтисодиётига хос бўлган ҳалол рақобат бўлиб, руҳсат этилган ва рақиблар маъқуллаган усулларидан фойдаланилади. Бу усуллар нарх ёрдамида, сифат, сервис хизмати кўрсатиш ва реклама воситасида рақобатлашувдир.

Нарх орқали рақобатлашув - нархни ўзгартириш ҳисобига харидорни ўзига жалб этиш ва шу йўл билан рақибини бозордан сиқиб чиқаришни билдиради. Нарх билан рақобатда товарлар бошқаларникидан арзонроқ нархда сотилади, бунда албатта бир товарни сотишдан тушган пул миқдори камаяди, аммо нарх арзонлиги туфайли сотиш ҳажми ортади, натижада ялпи пул тушуми кўпаяди. Бироқ нархни ҳар доим чексиз тушириб бўлмайди. Шу сабабли ишлаб чиқариш ва сотишдаги харажатларни қисқартириш туфайли нархлар арзонлаштирилади. Яна айрим вақтларда пулдорлар қатнашадиган бозорларда нархни ошириш усулидан ҳам фойдаланилади. Чунки пулдорлар пулнинг бетига қарамай, зарур, керакли товарни харид қиладилар, чунки уларга товарни нархидан кўра, обрў талаб товарга эга бўлиш муҳим ҳисобланади. Обрў талаб товарлар бозорида нархни билиш товар сифатининг юқорилиги деб қабул қилинади.

Нархсиз рақобат эса - рақобат курашининг асоси товарларнинг нархи эмас, балки унинг сифати, сервис хизмати кўрсатиш, кредитга сотиш, узоқ муддатли фойдаланиладиган ўз товарларига кафолатлайдиган кейинги хизмат кўрсатиш, товарларни ўрнатиб бериш, улардан фойдаланишга ўргатиш, техникавий хизматлар кўрсатиш билан амалга оширилади. Қўшимча сервис (хизмат) кўрсатиш, яъни фирмалар томонидан харидорга бепул ёки имтиёзли хизмат кўрсатилади, товарларни харидор уйига етказиб берадилар, товарларни сошлаб, ҳатто сугурталаб берадилар. Фирмалар ўз товарларининг истеъмолига алоқаси йўқ хизматларни ҳам кўрсатадилар.

Фирмалар реклама воситасида ҳам рақобатлашиб, ўз товарларининг афзалликларини харидорга етказиш учун рекламдан фойдаланадилар. Реклама учун пулни аямайдилар. Чунки бу рақобатда ютиб чиқиш имконини беради. Ривожланган мамлакатларда фирмалар реклама учун каттагина ҳажмда маблағ сарфлайдилар.

Нархсиз рақобатда маркетинг хизмати муҳим ўрин тутуди. У товар ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнини бозор талабига

мослаштирувчи тадбирлар тизимидан иборат. Бозор иқтисодиётида талабни яхши ўрганган ва харидорлар эҳтиёжларини тулароқ қондира оладиган фирмалар рақобат курашида ютиб чиқадилар.

Рақобатнинг фирром усуллари ҳам борки, бунга саноат жосуслиги, яъни рақибининг янгиликларини, «ноу-хау» лари ва бошқа сирларини ўғирлаш; рақибни хом-ашё бозорларидан, транспортдан маҳрум этиш, рақиб фирмасида кўпуровчиликни уюштириш, оммавий ахборот воситаларида рақибни товарларининг обрўсини тушириш учун фойдаланиш, рекетни ишга солиш, жосуслик, тўхмат, товар белгисини ўғирлаш, қотиллик каби усуллар қўлланилиб, рақибни обрўсизлантириш чоралари кўрилади.

Бу усуллар албатта маданийлашган бозор иқтисодиётига хос эмаслиги туфайли ман этилади ва уни қўллаганлар ўз обрўсини (имиджини) йўқотадилар ва улар қонун олдида ўз қилмишлари учун жавоб берадилар, жазоланадилар.

Бозордаги вазият: фирмалар сони, маҳсулот турлари, нархлар назорати, турли соҳаларнинг монополлашув даражаси, нархнинг шаклланиши, ахборот олиш имкониятига қараб бозор 4 моделга бўлинади. 1) эркин рақобатга асосланган бозор; 2) монополистик рақобатга асосланган бозор; 3) олигополистик бозор; 4) соф монополияга асосланган бозор.

Бозор таркиби рақобат эркинлиги ва чекланишига қараб икки гуруҳга: мукамал (такомиллашган) ва номукамал (такомиллашмаган) рақобатга бўлинади.

Мукамал рақобат бу эркин рақобатга асосланган.

Мукамал ёки эркин рақобатда кўпчилик қатнашади, эркин рақобатли бозорда сотувчилар ҳам харидорлар ҳам кўп бўлади, уларнинг ҳеч бири бозорда ҳукмрон мавқега эга бўлмайди ва бозорда ўз измини ўткази олмайди. Эркин рақобатли бозорда ишлаб чиқарувчи ҳам сотувчи ҳам, харидор ҳам чекланмаган. Масалан: деҳқон бозорида қишлоқ хўжалик товарлари билан савдо қилувчиларнинг ҳам, харидорларнинг ҳам сон-саногини йўқ. Тармоққа кириб келиш ҳам, чиқиб кетиш ҳам эркин ва осон.

Номукамал рақобат - бу монополиялар бозорида озчиликдан иборат сотувчилар ва харидорларнинг чекланган тарзда турли хил усуллар, воситалар билан амалга ошириладиган рақобат.

Номукаммал рақобат - монополистик рақобат, олигополия, соф монополия ва моносония шароитидаги рақобатларга бўлинади.

Монополистик рақобатда йирик бўлмаган, аммо бир хил бўлмасида, ўхшаш товарларни харидорларга таклиф этувчи фирмалар рақобатлашади. Бу ерда эркин рақобатга қарши ўлароқ ишлаб чиқарувчилар унча кўп бўлмайди. Монопол рақобатли бозорда фирмалар таклиф этган товарлар ўзининг сифати, сотилиши юзасидан кўрсатиладиган хизматлар, сотиш шарт-шароитлари жиҳатидан фарқланади. Шунинг учун харидор сотувчини танлаш имконига эга. Бу эса фирмаларни харидор пулини олиш учун курашга олиб келади.

Монополистик рақобат шароитида нархни ўзгартириш билан бирга товарлар сифати, реклама ва товарларни сотиш билан боғлиқ хизматлар кўрсатишдан фойдаланган ҳолда рақобат қилинади.

Монопол рақобатли бозор очиқ бўлганлиги туфайли бозорга янги фирмалар, янги товарлар кириб келади. Бунинг орқасида рақобат кенгаяди. Шу билан бирга монополияларни мавжудлиги туфайли ишлаб чиқаришни кўпайтирмасдан ҳам нархни ошириш ҳисобидан ҳам фойда олиш имконини беради. Бунинг натижасида ишлаб чиқариш олдида тўсиқ пайдо бўлади, чунки рақобат чекланади.

Номукаммал рақобатнинг яна бир тури **олигополия** бўлиб, унда рақобат билан монополия ўзига хос равишда бирлашиб қўшилиб кетади. **Олигополия** (юнонча-озчилик сотаман деган маънони англатади) шароитида ишлаб чиқаришда ҳам, бозорда ҳам унча кўп бўлмаган фирмалар қатнашиб, нарх устидан назорат ўрнатишга эришадилар.

Олигополия шароитида фирмалар ҳукмрон тармоқларда бир хил ёки ўринбосар, стандартлашган (пўлат, руҳ, чўян, мис, алюминий, цемент ва бошқалар) ва табақалашган товарлар (турли маркали автомобиллар, кир ювиш машиналари, аппаратлар, соатлар, радио-телеаппаратуралар, электр асбоблари) ишлаб чиқарилади. Олигополия тармоқлари бозорида жуда озчилик аммо йирик тўрт-бешта фирмалар қатнашиб, товар ишлаб чиқаришнинг асосий қисмини назорат қилади ва рақобат тор доирада юз беради. Бунга жаҳон автомобил бозоридаги рақобат мисол бўла олади. Масалан, АҚШ автомобил-созлигида катта учлик «**Женерал Моторз**», «**Форд**», «**Крейс-**

лер», Японияда ҳам учта «Тайота», «Хонда», «Ниссан», Германияда «Мерседес-Бенс», «БМВ», «Фолсвагин», «Опель», Франциянинг «Пижо», Италиянинг «Фиат» компаниялари қатнашиб жаҳонда ишлаб чиқарилаётган автомобилларнинг 80-85 фоизини етиштириб бермоқдалар.

Олигополия шароитида зўрлар зўрлар билан рақобатлашади, чунки бу ерга бошқаларнинг кириб келиши жуда қийин. Бунга кириш учун 1) жуда катта капитал зарур, аммо бу эса кўпчиликда бўлмайди; 2) табиий ресурслар айрим компанияларнинг мулки сифатида бўлганлиги туфайли бошқалар ундан фойдалана олмайдилар; 3) илмий-техникавий янгиликлар ҳам айрим компаниялар монополиясига айланиб қолиши сабабли бошқаларнинг улардан фойдаланиши қийинлашади. Масалан: электроника, автомобил ва бошқа компаниялар ўз техник янгиликларини сир сақлаб, шу турдаги бошқа компанияларга бермайдилар. Шу каби рақиб қўйган тўсиқларни енгиб ўта олган фирмаларгина тармоққа кириб келиши мумкин.

Номукамал рақобатнинг яна бир тури соф монополия ҳисобланади.

Соф монополия - ишлаб чиқариш ва товарлар таклифи ягона, ҳеч бир рақибни йўқ компания қўлида бўлишини билдиради.

Бу ерда ишлаб чиқариш битта компаниядан иборат бўлиб, у ишлаб чиқарган маҳсулот жуда ноёб бўлиб, унинг ўринбосарлари бўлмайди, харидор товарни монополист белгилаган нархда харид қилишга мажбур бўлади.

Соф монополия чоғида бир тармоққа бошқа фирмаларнинг кириб келиши тўсилади, ўзи чиқарадиган товар бозорида рақобатга йўл бермайди. Аммо у ҳам моддий ресурсларни қулай нархда харид қилиш, малакали ишчи кучини ёллаш, техник янгиликларни киритиш учун бошқалар билан рақобатлашади.

Соф монополия бор жойда уларнинг бозор устидан ҳокимияти ўрнатилади, улар бозор нархини ўзлари белгилайдилар, нарх рақобат воситаси бўлмай қолади. Монопол ҳокимият бор ерда рақобат чекланади. (Соф монополияга Ўзбекистон бозоридаги Тошкент авиация бирлашмасини, «Ўзбекистон ҳаво йуллари» компаниясини, Тошкент трактор заводи, Республика электро-энергетика тармоқларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин).

Соф монополия даврида муайян товар ва хизматлар бозорида ягона харидор бўлганлиги туфайли монополия келиб чиқади ва ишлаб чиқарувчилар унинг пулини олиш учун рақобатлашади, чунки улар олдида харидор танлаш имконияти бўлмайди. Монополияга мисол қилиб Жанубий Африка республикасининг олмос қазиб олувчи «Де Бирс» компаниясини кўрсатиш мумкин. Бу компания дунёда қазиб олинаётган олмоснинг жуда катта қисмини қайта ишлаб бриллиантга айлантиради ва сотади. Жаҳондаги барча олмос конларининг эгалари «Де Бирс» пулини олиш учун рақобатлашади.

Рақобат бир соҳанинг ўзида ҳар хил бўладиган бир вақтнинг ўзида мукамал ёки номукамал рақобат талабларига тўла жавоб берадиган бозорларни учратиш қийин. Аммо шундай бозорлар ҳам борки, улар мукамал рақобат талабларига бошқалардан кўра кўпроқ мос келади. Масалан, кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори бу эркин рақобат бозорда сотувчи ҳам, харидор ҳам кўп, нарх талаб билан тақлиф натижасида доимо ўзгариб туради.

Соф монополияга мос бозор ҳам доимий абадий бўлмайди, чунки ўз бозорида етакчи бўлиб келган фирмаларнинг ҳам доимо бир иккита майда рақобатчиси албатта бўлади. Соф монополия маълумки, ноёб товарларга эга бўлиш билан боглиқ, аммо у абадий эмас, чунки унинг ҳам ўринбосари, ундан ноёброғи яратилиб турадики, бу ўз навбатида монополия ҳолатига путур етказиши ва рақобат юз беради. Масалан АҚШда анча вақтлар узоқ масофали телефон алоқаси соф монополия ҳолатида эди. Аммо, «ЭТСиАЙ» ва бошқа фирмаларнинг бу тармоққа кириб келиши, экспресс почта, «интернет» ва сунъий йўлдош алоқаларидан фойдаланиш бу бозорни олигополияга айлантирди, чекланган бўлсада рақобатни келтириб чиқарди.

Бозор бу рақобатчиликка асосланган иқтисодий бўлганлиги туфайли, унинг ҳар бир иштирокчиси ўз рақиби нима қилишини билиши ва бунга қарши чора кўришига шай бўлиши керак. Бу ҳар бир фирманинг **рақобат стратегиясида** ўз аксини топади. Рақобатлашувчи фирма бозорга қандай миқдорда ва қайси вақтда, қанча товар чиқаришни аниқлаб олади. Шу билан бирга, у ўз рақиби қанча миқдорда ишлаб чиқаришини ҳам чамалаб кўриб, ўз фойдасини максималлаштирадиган даражада товар ишлаб чиқаришга ҳаракат қилади.

Фирмалар ўзаро курашда голиб бўлиш учун улар рақобатбардош бўлиши керак.

Рақобатбардошлик - бу рақобатга чидамли бўлиш, рақибидан голиб бўлиш демакдир.

Рақобатбардошлик: ишлаб чиқарилган товар ва хизматларнинг рақобатбардошлиги; фирманинг рақобатбардошлиги, миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги билан белгиланади.

Товарларнинг рақобатга чидамли бўлиши фирма галабасининг асосий шarti бўлиб, рақобатбардошлик унинг товарининг сифати ва нархи жиҳатидан бозорда харидоргир бўлишини белгилайди. Шунинг учун фирма стратегиясида рақобатбардош товарларни кўплаб чиқариб бозорни эгаллашга ҳаракат қилади.

Рақобатбардош товар - ўз сифати, нархи ва сотилиш шарт-шароитига қараб харидорга маъқул бўлган, бозор кўтарадиган товар.

Рақобатбардошликда товар қадр-қийматининг юқори бўлиши, нархи билан сифатининг мослиги талаб қилинади. Чунки шу мослик мавжуд бўлганда харидор товарни афзал кўради ва у тез сотилади. Бу ўз навбатида шундай товарларни ишлаб чиқарувчилар рақобатда ютиб чиқадилар.

Рақобатбардошлик **миллий бозордаги ва жаҳон бозоридаги** рақобатбардошликдан иборат бўлади. Жаҳон бозорида дунёнинг сараланган фирмалари рақобатлашганлиги туфайли бу ерда товарнинг рақобатбардошлик талаблари миллий бозордагидан юқори бўлади.

Фирманинг рақобат стратегиясида рақобатлашувнинг нарх билан, сифат билан, сервис хизмати билан, реклама каби усуллардан фойдаланилади.

Рақобат иқтисодиётни ҳаракатга келтириб, унинг ривожланишини таъминлаши учун етарли даражада рақобатчилик муҳити яратилиши керак.

Рақобатчилик муҳити - рақобат узлуксиз ва чекланмаган гарзда бўлиши учун зарур - шарт-шароитлар мавжуд бўлишидир. Бу муҳит мукамал рақобатли бозорга хос бўлиб, улар: мулкий эркинликнинг мавжудлиги, айниқса;

- хусусий мулкка эркинлик бериш;
- нарх эркинлиги;
- иқтисодий танлов эркинлиги;

-иқтисодий беллашув усулларининг эркин танлов имкониятининг мавжудлигига боғлиқдир.

Рақобатчилик муҳити иқтисодий эркинлик шароитига боғлиқ бўлади. Иқтисодиёт қанча эркин бўлса, кўп мулкчилик шароити бўлса, рақобатчилик муҳити шунча кенг бўлади.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда иқтисодий ислохатларнинг бугунги даврида «Иқтисодиётни эркинлаштириш ҳақиқий рақобат муҳитини яратиш билан узвий боғлиқдир»¹ деб бежиз айтилмаган.

Ҳақиқий рақобат муҳитини шакллантиришда давлатнинг роли катта бўлади: **Рақобатлашувчи фирмалар сонининг кўпайишига шароит яратиш; янги фирмаларнинг бозорга кириб келишига кенг йўл очиб бериш; фирмаларнинг иқтисодий мустақиллигини қонун билан кафолатлаш; антимонопол (монополияга қарши) сиёсат олиб бориш.** Яъни давлат антимонопол чора-тадбирларини қўллайди. Бу чора тадбирлар энг авалло қабул қилинган антимонопол қонунларда ўз аксини топади. Бундай қонунлар биринчи бор АҚШ да қабул қилинган:

1) 1890 йили қабул қилинган **Шерман қонуни**. Бу қонунда ишлаб чиқариш ва савдони чеклаш мақсадида тузилган битимлар қонунга хилоф, деб эълон қилинади, монополлаштиришга эришган шахс жиноят қилган ҳисобланади, дейилган.

2) 1914 йилда қабул қилинган **Клейтон қонуни** - истеъмоличиларни нарх орқали камситиш, мажбурий шартномалар тузиш, рақобатчи фирмаларнинг заифлашувига олиб келувчи акцияларни сотиб олишни тақиқлайди. Шу билан бирга, рақобатчи фирма директорларининг чирмашиб кетиши, бир фирма раҳбари бошқа фирмага аъзо бўлишини тақиқлайди.

3) **Робинсон - Пэтмен қонуни** 1936 йилда қабул қилинган. Бу қонун савдо соҳасидаги чекловчи фаолиятлар «нархлар қайчиси», нарх бўйича камситишларни тақиқлайди.

4) **Селлер - КефOVER қонуни** (1950). Бу қонунда Клейтон қонунига ўзгартиришлар киритилган. Бунда рақобатчи фирманинг заифлашувига олиб келувчи акцияларнигина эмас, ишлаб чиқариш фондлари (асбоб - ускуна, бошқа моддий ашёлар) ни сотиб олиш тақиқланди.

Давлатнинг рақобатчилик муҳитини яратиш, антимонопол сиёсати ривожланган, бозор иқтисодиёти шаклланган мам-

¹И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. «Ўзбекистон» 1999 йил, 34-бет.

лакатларда рақобат муҳитини сақлаш, янада чуқурлаштириш ва такомиллаштиришга қаратилса, бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда рақобатни янгидан яратиш ва уни кенгайтиришдан иборат. Бунинг учун хусусий мулкчиликка ва тадбиркорликка қонун йўли билан рухсат берилади, тадбиркорлик ҳар томонлама қўллаб қувватланади, рақобатлашувчиларни кўпайтириш учун давлат мулки хусусийлаштирилади, хусусий мулк қилиб сотилади, одамлар ўз топган маблағи ҳисобидан хусусий фирмалар очишга рухсат берилади.

Республикамизда иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичидаёқ кўп миқдордаги давлат корхоналари хусусий мулк тариқасида одамларга сотилди, айримлари акциядорлик (ҳиссадорлик) жамиятларга айлантирилди, янгидан хусусий корхоналар очишга рухсат берилди. Қишлоқда хусусий деҳқон, фермер хўжаликлари ташкил этилмоқда. Бу ўз навбатида рақобатчилар сонини кўпайтирди. 2008 йил бошларига келиб Ўзбекистонда 468,8 мингдан ортиқ корхона фаолият кўрсатган бўлса, уларнинг 21 фоизи хусусий корхоналар бўлган. Рақобатчилик муҳитини яратиш мақсадида, 1995 йилдан бошлаб қатъий монопол давлат нархларидан эркин бозор нархларга ўтилиши туфайли нархдан рақобатлашув воситаси сифатида фойдаланишга шароит яратилди.

Ўзбекистонда ҳам давлатнинг иқтисодий монополизмини чеклаш, рақобатчилик муҳитини яратиш билан боғлиқ меъёрий ҳуқуқий асос яратилди. 1992 йили Ўзбекистон Республикасининг «**Монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида**»ги қонуни қабул қилинди. Республикада - монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат кўмитаси тузилди.

Ўзбекистонда олиб борилаётган антимонопол сиёсат, монополия мавқеидаги корхоналар фаолиятини тартибга солиш мақсадида монопол корхоналар реестри-рўйхати жорий этилган, бунга киритилган корхоналар белгилайдиган нарх чегараланди. Уларнинг нархни ошириш ҳисобига олган устама фойдаси давлат ихтиёрига олинади. Монопол корхоналар устидан давлат назорати ўрнатилади.

Республикада соғлом рақобат муҳитини яратиш, фирром рақобатчиларни бозорда ҳукмрон бўлиб олишига қаратилган ҳаракатларига чек қўйиш учун зарур чора тадбирлар олиб борилмоқда.

Хулоса, иқтисодиётда рақобатчилик муҳитини кенгайтирмасдан, умуман иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширмасдан туриб самарали инновациялар, паст харажатлар ва нархларга, маҳсулотнинг юқори сифатига эришиб бўлмайди.

Асосий таянч хулосалар

Тадбиркорлик фаолияти - максимал фойда олиш мақсадида таваккалчилик (таҳлика) асосида, мулкий жавобгарликни бўйнига олиб, амалдаги қонунлар доирасида ташаббус билан амалга ошириладиган иқтисодий фаолият.

Ҳиссадорлик жамияти (акционерлик жамияти) - кўпроқ фойда олиш мақсадида қимматли қоғозлар-акциялар чиқариш йўли билан меҳнат, меҳнат қуроллари ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари ҳамда пул ресурсларини (капитал) бирлаштириш, товар ва хизматлар ишлаб чиқарувчи уюшма, бирлашма.

Агробизнес - қишлоқ хўжалигига техникавий, таъмирлаш, хизмат кўрсатиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, истеъмолчиларга етказиб бериш билан боғлиқ бўлган тадбиркорлик фаолият.

Фермер-хўжалиги - қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг асосий шакли бўлиб, ўзи, оила аъзолари, баъзан ёлланма меҳнатдан фойдаланиб қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етказиш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериб фойда олувчи агробизнесни бир тури.

Рента - ер ресурсларини ишлатиш натижасида топилган фойданинг бир қисми.

Акция - бу унинг эгасига ҳиссадорлик жамияти капиталига маълум миқдорда ўз капитали билан қўшган ҳиссаси учун ҳиссадорлик жамияти фойдасидан дивидент тариқасида даромад олиш ҳуқуқини берувчи қимматли қоғоз.

Акция курси - қимматли қоғозлар бозорида акцияларнинг сотиладиган нархи.

Дивидент - акция эгасига ўз қўлидаги акцияси миқдорига қараб тегадиган даромад.

Тадбиркорлик капитали - тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган барча моддий воситалар, товарлар ва пул маблағлари.

Асосий капитал - унумли капиталнинг ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) жараёнида бир неча доиравий айланишда қатнашиб ўз қийматини янгидан ҳосил қилинган маҳсулот (хизмат) га бирданига эмас, балки қисман ўтказиб борадиган ва ашёвий буюм шаклини сақлаб қоладиган меҳнат қуроллари.

Айланма капитал - унумли капиталнинг бир доиравий айланиш давомида ишлаб чиқариш жараёнида тўла истеъмол қилинадиган ва ўз қийматини янги маҳсулотга тўлиқ ҳолда ўтказиб, ўзининг ашёвий буюм шаклини ҳам йўқотадиган меҳнат воситалари.

Амортизация - асосий капиталнинг эскиришига қараб унинг қийматини аста-секин ишлаб чиқарилган маҳсулотга ўтказиш ва кейинчалик уни қайта тиклаш учун маҳсулотнинг амортизация миқдорига тенг қисмини жамғариш жараёни.

Амортизация нормаси - амортизация ажратмалари йиллик суммасининг асосий капитал қийматига нисбатининг фоиздаги улуши.

Ишлаб чиқариш харажатлари - фирманинг товар ва хизматлар ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб бериш учун қилинган барча сарфлари.

Ички харажатлар - фирманинг ўз ресурсларидан фойдаланиш натижасида вужудга келган харажатлар.

Ташқи харажатлар - четдан жалб қилинган ресурслар учун тўловларни амалга оширишга сарфланган харажатлар.

Доимий харажат - ишлаб чиқариш ҳажмига бевосита таъсир этмайдиган, миқдорини ўзгартирмайдиган харажатлар.

Ўзгарувчи харажат - ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши билан ўзгарувчи, кўпайиб борувчи харажатлар.

Ўргача харажатлар - ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлигига тўғри келадиган харажатлар.

Даромад - фирманинг товар ва хизматларни сотилгандан келган маблағлари, пул тушуми.

Иқтисодий фойда - фирманинг товар ва хизматларни сотгандан тушган ялпи пул тушумидан ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатлар чиқариб ташлангандан қолган қисми.

Иқтисодий соф фойда - фирманинг умумий фойдасидан бюджетга (солиқ тўловлари) банкларга (ссуда учун фоиз) тўловлар ва бошқа мажбуриятлари (рента, ижара ҳақи) чиқариб ташлангандан қолган қисми.

Фойда нормаси - фойда массасининг ишлаб чиқариш харажатларига нисбати ва унинг фоизда ифодаланиши.

Рентабеллик - (даромадлилик)-фирма эришган якуний натижаларини, уларга қилинган сарф-харажатларга қиёслаб баҳолаш.

Банкротлик - (иқтисодий ночорлик) фирманинг ихтиёридаги ўзининг моддий ва пул маблағлари унинг бошқалар олдидаги тўлов мажбуриятларини қайтаришга қодир эмаслиги.

Менежмент - фирма фаолиятини бошқалар фаолияти билан ҳамда бозордаги вазиятга мувофиқлаштириш асосида бошқариш санъати ва маҳорати.

Маркетинг - бозор шароитида фирма фаолиятини бозор талабларига мослаштириши, унинг бозор алоқаларини ташкил этиш тизими.

Иш ҳақи - ишчи ва хизматчиларнинг меҳнатининг миқдори, сифати ва унумдорлигига қараб миллий маҳсулотдан пул шаклида оладиган улуши.

Вақтбай иш ҳақи - ходимнинг ишлаган вақти (соат, кун, ҳафта, ой) ҳисобга олиниб тўланадиган ҳақ.

Ишбай иш ҳақи - ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорига ёки бажарган иш натижасига қараб тўланадиган ҳақ.

Номинал иш ҳақи - ходимнинг маълум бир даврда пул шаклида олган суммасининг миқдори.

Реал иш ҳақи - номинал иш ҳақи суммасига қанча миқдорда қанча товар ва хизматлар сотиб олиши ёки номинал иш ҳақининг харид лаёқатлилиги (харид қобилияти).

Таъриф тизими - ходимнинг иш ҳақи даражасини тармоқлар ва мамлакат минтақалари бўйича улар ичида ишлаб чиқариш турлари, турли тоифадаги ходимлар малакаси ва меҳнат шароитларини ҳисобга олиб иш ҳақини тартибга солувчи меъёрлар тизими.

Таъриф малака маълумотномалари - айрим касблар ва меҳнат турларини тўла таърифи бўлиб, ходимларнинг билим ва кўникмаларига қўйилган талаблар, турли тавсифдаги ишларни таърифлаш учун белгиланадиган разрядлар йиғиндиси.

Таъриф сеткаси - турли разрядлар ва таъриф коэффициентлари йиғиндиси бўлиб, унда биринчи разрядли ходимга ҳақ тўлаш билан кейинги разрядли ходим меҳнатига ҳақ тўлашнинг ўзаро нисбатини белгилайдиган кўрсаткич (биринчи разряднинг таъриф коэффициенти ҳар доим 1 га тенг белгиланади).

Таъриф ставкалари - тегишли равишда белгиланган турли разрядга эга бўлган ходимнинг меҳнатига тўланадиган ҳақ миқдори йиғиндиси.

Рақобат - иқтисодий фаолият олиб борувчи субъектларнинг ҳар бирининг ўз манфаати йўлида юқори даромад (фойда) олиш учун, бозорда нуфузга, имиджга, обрўга эга бўлиш учун бошқалар билан курашиши, беллашуви.

Мукамал рақобат - эркин рақобат бўлиб, кўпчилик қатнашади, унда сотувчи ҳам, харидорлар ҳам кўп бўлади, уларнинг ҳеч бири бозорда ҳукмрон бўла олмайди.

Номукамал рақобат - бозорда озчиликдан иборат фирмалар турли хил усуллар, воситалар билан амалга ошириладиган рақобат.

Рақобатбардошлик - рақобатга чидамли бўлиш, рақиб усгидан голиб бўлиш.

Такрорлаш учун саволлар

1. Тадбиркорлик фаолиятига таъриф беринг.
2. Тадбиркорнинг хислатларини санаб беринг.
3. Тадбиркорликнинг шаклларини ва уларнинг хусусиятларини кўрсатинг.
4. Аграр соҳадаги тадбиркорлик турларини аниқланг.
5. Тадбиркорлик капитали нима? Унинг таркибий тузилишини аниқланг.
6. Асосий ва айланма капитал нима? Уларнинг бир-биридан фарқини изоҳлаб беринг.
7. Амортизация нима? Унинг нормаси қандай аниқланади?
8. Асосий капиталдан фойдаланиш самарадорлиги қандай аниқланади? Тушунтириб беринг.
9. Рентабеллик нима ва у қандай аниқланади? Мисоллар билан изоҳлаб беринг.
10. Банкротлик деганда нимани тушунасиш? Изоҳлаб беринг.
11. Ишлаб чиқариш сарф-харажатларининг моҳиятини ва таркибини изоҳланг.
12. Ички ва ташқи, доимий ва ўзгарувчи харажатлар нима? Улар ўртасидаги фарқ қандай? Мисоллар билан тушунтириб беринг.
13. Сарфларнинг куйидаги турлари харажатларнинг қайси туркумига тегишли эканлигини аниқланг. Рекламага сарфлар;

фоиз тўловлар; солиқлари; хом-ашёга сарфлар; рента; бошқарув ходимлари иш ҳақи; ишчиларга иш ҳақи тўловлари; амортизация ажратмаси

14. Фойданинг мазмуни ва манбасини изоҳланг. Фойданинг қандай турларини биласиз?

15. Қуйидаги мисолдан фойдаланиб, фойда нормасини икки усулда ҳисоблаб беринг?

Фойда массаси - умумий фойда 300 минг сўм. Ишлаб чиқариш харажатлари - 1500 минг сўм. Авансланган асосий ва айланма капитал 3 млн. сўм. Натижаларни ҳисоблаб, таққослаб изоҳлаб беринг.

16. Менежмент ва маркетинг нима? Уларга таъриф беринг.

17. Иш ҳақи нима? Унинг қандай шаклларини биласиз?

18. Номинал ва реал иш ҳақи нима ва улар қандай омиллар таъсирида ўзгаради?

19. Иш ҳақи тўлашнинг тариф системаси нима ва ўз ичига қандай кўрсаткичларни олади?

20. Рақобат нима. Унинг моҳияти ва мақсадини изоҳлаб беринг.

21. Рақобат шаклларига тушунча беринг ва уларнинг ҳар бирига хос белгиларни кўрсатинг.

22. Рақобатбардошлик нима? Изоҳлаб, мисоллар билан тушунтириб беринг.

IV БЎЛИМ

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ ВА УНИНГ МАКРОИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Бу бўлим ўз ичига иқтисодий муносабатларнинг макроиқтисодий таҳлили, миллий иқтисодиёт ва унинг макроиқтисодий кўрсаткичлари - жами ижтимоий маҳсулот, ялпи миллий маҳсулот, ялпи ички миллий маҳсулот, уларнинг таркибий қисмлари ва ҳаракат шакллариининг иқтисодий мазмуни, миллий ҳисоблар тизими ва унинг кўрсаткичларини ҳисоблаш усулларини ўз ичига олади.

Шу бўлимда миллий даромад унинг таркибий қисмлари - истеъмол ва ишлаб чиқаришни кенгайтиришга сарфланадиган қисми, жамғаришнинг мазмуни, жамғариш даражасини аниқловчи омиллар, ишлаб чиқаришга инвестициялар солиш, инвестицион фаолият, унинг самарадорлигини ошириш муаммолари баён этилади.

Шунингдек ушбу бўлимда иқтисодий ўсиш унинг моҳияти, иқтисодий ўсиш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар, иқтисодий ўсишнинг турлари, омиллари, миллий бойлик ва унинг таркибий тузилиши мазмунини очиб беришга ҳаракат қилинади.

Миллий иқтисодиётнинг нисбатлари, мувозанати ва иқтисодий беқарорлик - циклик хусусиятлари, цикл фазалари ва даврий тебраниш сабаблари қараб чиқилади.

Иқтисодиётнинг барча соҳаларида, ишлаб чиқаришнинг ҳамма фазаларида иш кучи энг кучли омил ҳисобланади. Ишсизлик, унинг турлари ва унинг даражаси, ишсизларни ижтимоий ҳимоя қилиш каби муаммоларга эътибор қаратилади.

Ялпи миллий маҳсулотни яратиш, тақсимлаш ва ундан фойдаланишда молиянинг ўрни ва вазифалари, кредит тизими, банklar ва уларнинг бозор иқтисодиётидаги роли тавсифланади.

Бўлимнинг сўнгги қисмида давлатнинг миллий иқтисодиётдаги ўрни, унинг иқтисодий вазифалари, давлатнинг иқтисодиётга таъсир қилиш усуллари, давлатнинг ижтимоий сиёсати, аҳоли даромадлари унинг мазмуни, турлари, даромадлар тенгсизлиги, уларнинг сабаблари, камбағаллик муаммоси, аҳоли даромадларини етарли даражада таъминлаш бўйича давлат бажарадиган вазифалар ёритиб берилди.

IV.1. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА МАКРОИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Ўзбекистон қадимги давлат бўлиб, ўзининг миллий чегаралари, миллий бойлигига, анъаналарига, миллий урф-одатларига, катта маданий меросга, дунёга танилган кўплаб буюк алломалари, саркардалари билан, жаҳонни хайратда қолдирган тарихий-маданий обидалари билан машҳур бўлган мамлакат.

Аммо собиқ шўролар даврида Ўзбекистоннинг барча имкониятлари чегараланиб, у ўз миллий иқтисодига эга эмас, балки собиқ иттифоқ иқтисодиётининг таркибий қисми ҳисобланиб, «Ялпи халқ хўжалиги комплекси» деб аталмиш яхлит иқтисодиётда Ўзбекистонга хом-ашё етказиб бериш ёки бир ёқлама ривожланган пахта якка ҳокимлигига, хом-ашё ишлаб чиқаришга ва бой минерал хом-ашё ресурсларидан назоратсиз, аёвсиз фойдаланиш асосига қурилган, ёнилги, ғалла ва бошқа кўплаб ишлаб чиқариш ресурслари ҳамда истеъмол товарларининг таъминланиши бўйича марказга қарам бўлган иқтисодиётдан иборат эди.

Маълумки, Ўзбекистон собиқ СССР ва социалистик лагерга мансуб мамлакатлар учун асосан, пахта хом-ашёси етказиб берар, ғалла ва ун маҳсулотларига эҳтиёжининг 80 фоизидан ортиғи эса четдан келтирилган маҳсулотлар ҳисобидан қондирилар эди.

Ўша йилларда етиштирилган пахта хом-ашёсининг атиги 7 фоизигина мамлакатимиз ўзида қайта ишланар, қолган қисми сув текин нархда четга чиқарилар эди.

Ўтган асрнинг 90-йилларида Республикада пахтани дастлабки ишлаш, ёки пахтани чигитдан ажратиб, тола оладиган 140 га яқин пахтани дастлабки ишловчи заводлар бўлгани ҳолда атиги 4 та тўқимачилик корхонаси (Тошкент, Фарғона, Андижон, Бухоро тўқимачилик камбинатлари) фаолият кўрсатган. 1990 йили Ўзбекистон собиқ СССРда етиштирилган пахта толасининг 63 фоизидан ортиғини етказиб берган бўлсада, ишлаб чиқарилган ип газламанинг фақат 5,7 фоизини ишлаб чиқарган холос. Бир килограмм ҳам пахта толаси етказмаган Россия федерацияси собиқ СССР да ишлаб чиқарилган ип газламанинг 71 фоизини берган. (Россиянинг Иваново ва бошқа шаҳарларида 40 дан ортиқ тўқимачилик кор-

хоналари ўзбек пахтаси ҳисобиға фаолият юритган).

«Ўзбекистонда пахта яъка ҳокимлиги шу қадар авжига чиққан эдики, - дейди Президент, - масалан Андижон вилоятидек аҳоли зич яшайдиган ҳудудда экин майдонларининг 88 фоизини ғўза эгаллаб олган эди. Фақат ҳовлиларға, томларимизға пахта экмас эдик, холос¹».

Ўша вақтларда Ўзбекистонни «СССРнинг валюта цеҳи» ҳам деб аташган. Чунки ўтган асрнинг 80-90 йилларида республикада йилиға ўрта ҳисобда 70 тоннаға яқин олтин қазиб олинган, аммо унинг бир грами ҳам республикада қолдирилмасдан марказға ташиб кетилган.

«Ачинарли, бизнинг нафсониятимизға тегадиган томони шу эдики, - дейди И.А.Каримов - Ўзбекистон бутун социалистик лагерға кирадиган давлатларни пахта толаси билан таъминлайдиган бир ҳолатда, собиқ иттифоқ тарқибида ўзини ўзи боқа олмайдиган, энг қолоқ республикалар қаториға тушиб қолган эди²».

Аҳолини озик-овқат товарлари, жумладан ғўшт ва сут, юз фоиз четдан келтириладиган шакар маҳсулотлари билан таъминланар эди. Айниқса аҳолини ҳатто картошка билан таъминлаш учун Республикаға ҳар йили Россия, Белоруссия, Польша ва бошқа мамлакатлардан қарийиб 1 миллион тонна картошка келтирилар эди.

Ўтган асрнинг 80-йилларининг охири 90-йилларнинг бошида иқтисодий ва ижтимоий соҳаларни ривожлантириш бўйича Ўзбекистон собиқ совет республикалардан анча орқанда турар эди.

Ўзбекистонда жуда бой хом ашё базалари мавжуд бўлиб, унинг умумий қиймати 3 триллион доллардан ортиқ бўлсада, жуда кўплаб зарур стратегик товарларнинг ва шу жумладан истеъмол товарларининг қатта қисми четдан ташиб келинар эди. Энг ачинарлиси шундаки, республикаға олиб келинаётган товарларнинг 50 фоизидан ортиғи республикамиздан олиб кетилган хом-ашёдан тайёрланган товарлар ташкил этар эди.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришдаги номутано-

¹ И.А.Каримов. «Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли» Т. «Ўзбекистон» 2007 й. 15-бет.

² И.А.Каримов. «Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли» Т. «Ўзбекистон» 2007 й. 16-бет.

сиблик натижасида республикада жуда қийин ижтимоий демографик ҳолат юзага келган бўлиб, деярли барча ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар бўйича Ўзбекистон собиқ иттифоқда охириги ўринлардан бирида эди. Айниқса аҳоли жон бошига гўғри келадиган реал даромадларда жуда катта тафовут бор эди. Ўзбекистонда оилада ўртача 5-6 киши бўлиб, унинг ҳам 3-4 таси боқиманда бўлган. Республикада 80-йилларда оиланинг ўртача даромади 75 рублдан ошмаган ёки ўртача иттифоқ даражасининг 12 фоизини ташкил этган, холос.

90-йиллар бошида 62 фоиздан ортиқ Ўзбекистон аҳолиси ҳаёт кечирिशнинг минимал даражасидан паст даромадга эга бўлган, улардан 19,7 фоизи энг кам даромадли, муҳтож оилалар ҳисобланган.

Ўзбекистон аҳолисининг эҳтиёжларини қондириш 1990 йилда умумиттифоқ даражасига кўра, уй-жой билан таъминлашда 65 фоизни, гўшт билан таъминлашда 50 фоизни, сут билан таъминлашда 53 фоизни, тухум 41 фоизни, мева-сабзавот билан таъминлашда 61 фоизни, чакана савдо айланмаси бўйича 50 фоизни, пулли хизмат кўрсатиш 50 фоизни ташкил этган холос. Аҳолининг ярмига яқини камбағаллик даражасида кун кечирган.

Хулоса шуки, Республика Президенти айтганидек «Ўзбекистон бир ёқлама иқтисодиётга - марказга бутунлай қарам, издан чиққан иқтисодиётга эга бўлган» мамлакат бўлиб қолган эди.

Жаҳон тажрибасидан маълумки, аҳолини доимий равишда узлуксиз ун, нон маҳсулотига бўлган талаб-эҳтиёжини қондириш учун мамлакатда аҳоли жон бошига бир йилда энг камида 200 килограмдан дон етказилиши керак.

Ваҳоланки, 1970 йилда Республикада аҳоли жон бошига 31,9 килограмм дон етказилган холос, 1989 йилда 35,1 килограмми ташкил этган. Мустақиллик йилларида 1995 йилда 139,8 килограммга етган ва 1998 йилдаёқ галла мустақиллигига эришилди. 2005 йилда 225,3 килограмм 2006 йилда 230,6 килограмм дон етиштирилди. 2008 йилда эса Республикада 6 млн 330 минг тоннадан ортиқ дон етиштирилди ва жон бошига 238 килограмми ташкил этди.

Галла мустақиллигининг қўлга киритилиши туфайли мамлакатимиз аҳолисини нафақат ун ва нон маҳсулотлари билан таъминлаш, шу билан бирга унинг гўшт ва сут маҳсулотлари-

га бўлган эҳтиёжини барқарор равишда ўз ҳисобимиздан қондириш масаласи ҳал бўлди. Ўзбекистон бугун ўзининг галлага бўлган эҳтиёжини қоплабгина қолмасдан Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги таркибидаги қўшни мамлакатларга, Афғонистон, Эрон ва бошқа давлатларга ғалла ва ун маҳсулотларини экспорт қилмоқда.

Мустақилликнинг ўтган қисқа даврида иқтисодий мустақилликни мустаҳкамлаб, мамлакат ҳудудидаги барча табиий, минерал хом ашё бойликларидан, барча иқтисодий ресурслар ва қувватлардан ўз халқи ва унинг келажаги манфаатлари йўлида фойдаланиш имкониятига эга бўлинди.

Мустақиллик йилларида янги нефть-газ конлари, нефть ва табиий газ қазиб олиш кўпайди. Бухорода нефтьни қайта ишлайдиган янги замонавий завод барпо этилди, Фарғона ва Олтиариқдаги нефтьни қайта ишлаш, суюлтирилган газ, турли маркадаги полиэтилен каби маҳсулот ишлаб чиқарадиган заводлар модернизация ва реконструкция қилинди. Ўзининг ишлаб чиқариш ва иқтисодий салоҳиятига кўра ўхшаши бўлмаган Шўртан-Газ кимё мажмуаси барпо этилди.

Мустақиллик йилларида барпо этилган бундай катта иншоотларнинг қурилиши, реконструкция қилиниши туфайли мамлакатимизда нефть маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 1990 йилга нисбатан 3 баробар ортди ва 1995 йилда ёқилғи-энергия мустақиллигига эришилди. Натижада мамлакатнинг ва аҳолининг ўсиб бораётган эҳтиёжларини тўла таъминлабгина қолмай, экспорт қилинмоқда ва йилдан-йилга унинг ҳажми кўпаймоқда.

Асака ва Самарқанд шаҳарларида автомобил заводларининг ишга туширилиши туфайли мустақиллик йилларида автомобиллар сони кескин кўпайди ва ҳар 100 оиланинг автомобил билан таъминланиш даражаси 6 баробар ўсди. Шунга мос равишда республикада бензин ва ёқилғи мойлаш маҳсулотларига бўлган талаб ҳам ортиб бормоқда.

Юқорида келтирилган мислсиз ўзгаришлар туфайли янги энергетика, машинасозлик, автомобилсозлик, нефтьни қайта ишлаш ва саноатнинг бошқа янги тармоқларининг вужудга келиши, кўплаб йирик иншоотлар, корхоналар, завод ва фабрикалар барпо этилганлиги, ёнилғи ва ғалла мустақиллигига эришилганлиги иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар, унинг изчил ўсиш суръатлари миллий мустақил иқтисодиётни мустаҳкамлаш

учун олиб борилган сайи-ҳаракатлар натижасида юз берди.

Мустақиллик йилларида аввал Ўзбекистон иқтисодиётни ривожлантиришдаги марказдан режалаштириш ва тақсимлаш тизими самарали меҳнат, сифатли ва рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш, ташаббускорлик ва гадбиркорлик йўлида асосий ғов-тўсиқ бўлган, мутлақо ўзининг яроқсизлигини исботлаган тизимнинг барча иллатларидан холи бўлиб, иқтисодиётни юксалтириш локомативи бўлган бозор иқтисодиётига асосланган янги, мустақил ривожланаётган, ўз халқи, манфаатларига хизмат қиладиган миллий иқтисодиёт шаклланмоқда.

Миллий иқтисодиёт, барча тармоқлар ва соҳаларни, микро ва макро иқтисодиётларни, функционал иқтисодиётни ва кўплаб инфратузилмаларни ўз ичига олган яхлит иқтисодиётдир.

Миллий иқтисодиёт доимо фаолият қилиши ва барқарор ўсиши учун барча тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳаларининг ўзаро боғлиқлиги ва мувозанатли ривожланиши талаб этилади.

Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ҳажми ва уларнинг ўсиши қатор кўрсаткичлар орқали микро ва макроиқтисодий даражада аниқланиб таҳлил қилинади.

Макроиқтисодиёт - бу мамлакат ҳудудида моддий ишлаб чиқариш ва номоддий соҳаларни яхлит ҳолатда бирлаштирган миллий ва жаҳон ҳўжалиги даражасидаги иқтисодиёт ҳисобланади.

Миллий иқтисодиётнинг ҳолатини белгилловчи асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) ички миллий маҳсулот (ИММ), соф миллий маҳсулот (СММ) миллий даромад (МД) ишчи кучи бандлиги, ишсизлик, инфляция каби кўрсаткичлар бўлиб, улар моддий ва номоддий ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш соҳаларидаги барча ҳўжаликлар иқтисодий фаолиятининг умумий ва пировард натижаларини қамраб олади.

Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш натижасида мамлакат миқёсида миллий маҳсулот яратилади. У барча моддий ва номоддий неъматлар ва хизматлардан ташкил топади ва ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) деб юритилади. Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) - бу шу мамлакат ёки чет элда жойлашувидан қатъий назар, миллий корхоналар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар умумий ҳажмининг қиймати.

ЯММ кўрсаткичига соф экспорт (экспорт билан импорт ўртасидаги тафовут) киради. Аммо турли мамлакатларда ташқи савдонинг салмоғи кескин фарқланганлиги туфайли мил-

лий иқтисодиёт ривожланиши даражасини таққослаш учун кейинги вақтларда ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) кўрсаткичидан фойдаланилмоқда.

Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) - бу маълум бир даврда (йил, чорак, ой) ишлаб чиқарилган ва бевосита истеъмолчиларга етказиб берилиши мумкин бўлган барча тайёр маҳсулот ва кўрсатилган хизматларнинг бозор нархидаги қийматидан ташкил топади.

Ялпи ички маҳсулот умумлаштирувчи иқтисодий кўрсаткич бўлиб, у фақат шу мамлакат ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиб мамлакат ҳудудида яратилган товар, хизматлар жами қийматининг бозор нархидаги ифодаси бўлиб, у барча ишлаб чиқарувчилар томонидан қўшилган қиймат йиғиндиси сифатида намоён бўлади.

Ялпи ички маҳсулот, ялпи миллий маҳсулот каби ҳисобланади, аммо ундан чет эл мамлакатлари билан ҳисоб-китоблар қолдигига тенг бўлган миқдор билан фарқланади. Яъни ялпи ички маҳсулот кўрсаткичига мазкур мамлакатнинг чет эллардаги ишлаб чиқариш омилларидан келувчи тушумлари (омиллар бўйича даромадлари) ҳамда, ушбу мамлакатда хорижий инвесторлар томонидан олинган омиллар бўйича даромад ўртасидаги фарқ қўшилса, ялпи миллий маҳсулот кўрсаткичи ҳосил бўлади. ЯИМ ва ЯИМ ҳисобланганда улар ўртасидаги фарқ жуда катта бўлмасдан ривожланган мамлакатларда бу фарқ 1 фоизни ташкил этади холос.

Бугунги кунда кўпгина ривожланган мамлакатлар қатори Ўзбекистонда ҳам ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи бўйича ҳисоблаш жорий этилган.

Миллий ишлаб чиқаришнинг ялпи ҳажмини тўғри ҳисоблаш учун шу йилда ишлаб чиқарилган барча товар ва хизматлар бир марта ҳисобга олиниши керак. ЯИМ ҳажмини топишда ва қайта сотилган маҳсулотларни кўп марта ҳисобга олинишини бартараф этиш учун иқтисодиётнинг барча тармоқларида яратилган қўшилган қийматлар йиғиндиси олинади.

Қўшилган қиймат - бу корхона, фирма томонидан ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулотнинг бозор нархидан (амортизация ажратмасидан ташқари) жорий моддий харажатлар чиқариб ташланган миқдорига тенг.

ЯИМ маълум бир даврда ишлаб чиқарилган барча пировард товарлар ва хизматларнинг ўзи, уни нафлиги кўпайма-

ган ҳолда нархлар ошиши билан унинг ҳажми ошиши мумкин. Нарх ишлаб чиқариш умумий ҳажмининг ҳар хил элементларини ягона умумий асосга келтиришнинг энг кенг тарқалган кўрсаткичи бўлганлиги учун ялпи миллий маҳсулотни аниқлашда номинал ва реал миллий маҳсулот кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Номинал миллий маҳсулот - жорий бозор нархларида ҳисобга олинади, реал миллий маҳсулот эса ўзгармас қиёсий нархларда ҳисобланади. Турли йилларда ишлаб чиқарилган ЯИМ қийматини фақат нарх ўзгармаган тақдирда ўзаро таққослаш мумкин бўлади. Бундан ташқари нарх даражаси иқтисодиётда инфляция (нарх даражасининг кўтарилиши - ошиши) ёки дефляция (нарх даражасининг пасайиши - камайиши) ўрин тутганлигини ва унинг миқёси қандайлигини билдиради.

Нарх даражаси нарх индекси шаклида ифодаланади.

Нарх индекси - жорий йилдаги маълум гуруҳ товарлар ва хизматлар миқдорининг базис давридаги нархлар суммасига таққослаш орқали ҳисобланади.

Таққослашнинг бошланғич даври «базис йил» деб юритилади уни қуйидаги формулада ифодалаш мумкин.

$$\text{Нарх индекси} = \frac{\text{жорий йилдаги истеъмол товарлари нархи}}{\text{базис йилдаги истеъмол товарлари нархи}} \cdot 100\%$$

Кундалик ҳаётда қатор ҳар хил товар ва хизматлар тўплами ёки аҳоли истеъмол саватининг истеъмол нархлар индекси ёрдамида типик шаҳар аҳолиси харид қиладиган истеъмол товар ва хизматларининг 300 турини ўз ичига олувчи бозор истеъмол саватининг қайд этилган нархлари асосида ҳисобланади. Аммо нархнинг умумий даражасини ҳисоблаш учун ЯИМ нарх индексидан фойдаланилади. ЯИМ нарх индекси номинал ЯИМ ни реал ЯИМ га айлантириб ҳисоблаш имкониятини беради.

Номинал ЯИМ шу маҳсулот ишлаб чиқарилган даврда амалда бўлган нархларда ифодаланган ишлаб чиқариш ҳажмини билдиради.

Жорий йилдаги номинал ЯИМ ни реал ЯИМ га айлантиришнинг энг оддий ва тўғри усули номинал ЯИМ ни нарх индекси (НИ) га бўлиш орқали аниқлаш мумкин.

$$\text{Бу Реал ЯИМ} = \frac{\text{Номинал ЯИМ}}{\text{НИ}}$$

Мамлакат иқтисодиётининг маълум бир вақтидаги ишлаб чиқариш ҳажмини аниқлаш учун ЯИМ билан бирга унинг гаркибий қисмлари бўлган соф миллий маҳсулот, миллий даромад, шахсий даромад каби ўзаро боғлиқ кўрсаткичлардан ҳам фойдаланиладики, улар миллий иқтисодиётнинг турли томонларини тавсифлаб беради.

ЯММ ва ЯИМ ишлаб чиқариш ҳажмини кўрсаткичи тариқасида мазкур йилда ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилган асосий капитал (асосий фондлар) нинг ўрни қоплаш учун зарур бўлган қийматни ҳам оладики, бу уларнинг камчилиги ҳисобланади.

Шунинг учун соф миллий маҳсулот кўрсаткичидан фойдаланилади.

Соф миллий маҳсулот - ЯММ дан жорий йилда ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган асосий капитал қиймати ёки йиллик амортизация суммаси чегириб ташлангандан кейин қолган қиймати

ЯММ - йиллик амортизация суммаси = СММ.

СММ қийматида давлат томонидан белгиланган (қўшилган қиймат солиғи) ва корхона томонидан белгиланган нархга қўшимча тариқасида қўйилган эгри солиқлар суммаси киради ва бу солиқларни истеъмолчи тўлайди ва шунинг ҳисобидан истеъмолчилар ўз даромадларининг бир қисмини йўқотадилар. Шунинг учун СММ дан эгри солиқлар чегирилиб ташланса, миллий даромад (МД) кўрсаткичи ҳосил бўлади.

СММ - бизнесга эгри солиқ = миллий даромад

Амалий ҳаётда ишлаб чиқарилган ва фойдаланилган миллий даромад бир-биридан фарқ қилади. Ҳосил қилинган миллий даромад бу маълум бир даврда янгидан зарур ва қўшимча меҳнат билан яратилган қийматнинг жамидан иборат бўлади. Фойдаланилган миллий даромад - бу ишлаб чиқарилган миллий даромаддан йўқотишлар (табiiй офатлар, маҳсулотларни захирада сақлашдаги йўқотишлар ва бошқалар) ва ташқи савдо қолдиғи чиқариб ташлангандан қолган қисмига тенг бўлади.

Амалиётда миллий даромад истеъмол ва жамғариш фондида бўлинади:

Истеъмол фонди - бу миллий даромаднинг жамият аъзоларининг моддий маданий - маънавий эҳтиёжларини ҳамда бутун жамият эҳтиёжларини - таълим тарбия, мудофаа, давлатни бошқариш учун сарфлари.

Жамғариш фонди - миллий даромаднинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларини кенгайтиришга, суғурта захираларини кўпайтиришга сарфланадиган қисми.

Шахсий даромад - миллий даромаддан ижтимоий суғурта ажратмаси, корхона фойдасига солиқлар, корхонанинг тақсимланмайдиган фойдаси, ижтимоий тўловлар чиқариб ташлангандан қолган қисми.

Шахсий даромаддан солиқлар тўлангач, аҳоли тасарруфида қоладиган даромад шаклланади. Бу даромад энг охириги даромад бўлиб, алоҳида шахс ва оилаларнинг ўз тасарруфида қолади ва унинг бир қисми истеъмол учун бир қисми жамғаришга сарфланади.

Миллий маҳсулот ҳажмини аниқлашда «**пинҳоний**», **ноқонуний** иқтисодиёт ўз таъсирини кўрсатади. «**Пинҳоний**» **иқтисодиёт** - бу товар моддий бойликлар ва хизматларнинг жамият томонидан назорат қилинмайдиган ҳаракати, яъни давлат назорат органларидан яширин ҳолда **айрим шахслар** ва **ижтимоий гуруҳлар ўртасида** давлат қонунларига зид равишда амалга ошириладиган иқтисодий фаолият. Бу фаолият ўз ичига барча ҳисобга олинмаган тартибга солинмаган турларини олади.

«Пинҳоний иқтисодиёт» таркибига қуйидагилар киради:

а) жиноятга алоқадор иқтисодиёт - бойликларни ўғирлаш, галон-тарож қилиш, давлат назоратидан яширинган ҳолдаги иқтисодий фаолият - наркобизнес, қиморбозлик, фоҳишабозлик, босқинчилик билан шахсий мулкни тортиб олиш, ўғирлик, контрабанда;

б) сохта иқтисодиёт - қўшиб ёзишлар, бажарилмаган ишларни бажарилди деб сохта ҳужжатлар билан расмийлаштириш;

в) норасмий иқтисодиёт - иқтисодий субъектлар ўртасидаги норасмий алоқалар тизими бўлиб, у шу субъектлар ўртасидаги шахсий муносабатлар ва бевосита алоқаларга асосланади. (Хурматли талаба, шу масалаларни чуқурроқ англаш учун ёзувчи Тилаволди Жўраевнинг «Бозор дунё» романини ўқинг! «Шарқ» нашриёти Т.2008 й.)

г) яширин иккиламчи иқтисодиёт - якка тартибдаги ва тadbиркорлик фаолиятининг назоратдан яширинган, яъни қонун тақиқлаган ёки белгиланган қоидага асосан, рўйхатдан ўтмаган фаолият тури.

Ялпи ички маҳсулотни ҳисоблашда миллий ҳисоблар тизими қўлланилади.

Миллий ҳисоблар - бу ЯИМ ишлаб чиқариш, миллий даромадни ҳисоблаш, тақсимлаш ва улардан фойдаланишни характерлайдиган ўзаро боғлиқ макроиқтисодий кўрсаткич гизими бўлиб, мамлакатдаги ҳўжалик юритувчи субъектларда сарфланадиган харажатларни ва ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматларни ҳисоблаш мажмуи.

Бундай ҳисоблар халқаро статистикада стандарт тизими сифатида 1953 йилдан бошлаб қўлланила бошланди. Ўзбекистонда ҳам ЯИМ ҳисоблашда шу тизимдан кенг равишда қўлланилмоқда.

Миллий ҳисоблар асосини йигма баланслар ташкил этади.

ЯИМ уч хил усул билан ҳисобланади:

- **биринчи усул** - бу ЯИМ ни қўшилган қийматлар бўйича,
- **иккинчи усул** - бу ЯИМ ни сарф-харажатлар бўйича,
- **учинчи усул** - ЯИМ ни даромадлар бўйича ҳисоблаш мумкин.

IV.2. ИСТЕЪМОЛ, ЖАМҒАРИШ ВА ИНВЕСТИЦИЯЛАР

Маълумки, мамлакатда янгидан яратилган қиймат - миллий даромад истеъмол ва жамғариш учун сарфланади. Истеъмол жамият иқтисодий эҳтиёжларини қондиришда ишлаб чиқарилган товар ва хизматлардан фойдаланиш бўлиб, унумли ва шахсий истеъмолга бўлинади.

Унумли истеъмол ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлиб, ишлаб чиқариш воситалари, ишчи кучининг истеъмол қилинишини, яъни улардан ишлаб чиқариш учун фойдаланишни билдиради.

Шахсий истеъмол ишлаб чиқаришдан ташқари юз беради ва бунда истеъмол буюмлардан бевосита фойдаланилади, ёки улар тўлиқ истеъмол қилинади.

Истеъмол жараёнида турли хил моддий ва номоддий неъматлардан фойдаланилади. Истеъмол қилинадиган неъмат турига қараб моддий неъматларни ва хизматларни истеъмол қилишга ажратилади. Индивидуал (якка) ёки жамоа бўлиб истеъмол қилиш ҳам фарқланади. Алоҳида шахснинг ўз ихтиёрида бўлган неъматларни истеъмол қилиши якка тартибдаги истеъмолга, жамият аъзолари турли тоифаларининг неъматлардан бирга-ликда фойдаланиши жамоа бўлиб истеъмол қилишга киради.

Миллий даромаднинг жамият аъзоларинг моддий ва маънавий эҳтиёжларни қондиришга сарфлайдиган қисми истеъмол фонди дейилади. Истеъмол фонди барча аҳолининг шахсий истеъмолини, аҳолига ижтимоий хизмат қиладиган муассасалардаги ва шунингдек илмий ташкилотлар, бошқариш, мудофага кетадиган барча сарфлардан иборат бўлади. Истеъмол фондининг шахсий даромад шаклида аҳоли қўлига келиб тушадиган қисми истеъмол сарфлари учун ишлатилади.

Истеъмол сарфлари - бу аҳоли жорий даромадларининг тирикчилик неъматлари ва хизматлари учун сарфланадиган қисми.

Жамғарма - бу мамлакат ёки фирма (корхона) ва аҳоли даромадлари бир қисмининг келажакдаги эҳтиёжларни қондириш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва даромад олиш мақсадларида тўпланиб бориши. Жамғарма ҳажмини барча ҳўжаликлар даромадидан истеъмол сарфларини чиқариб ташлаш йўли билан аниқланади. Даромад таркибида истеъмол сарфлари улуши қанча юқори бўлса, жамғарма ҳажми шунча кам бўлади. Жамғарманинг ўсиши эса, иқтисодий маънода маблағларнинг истеъмол буюмлари харид қилишдан инвестицион товарлар харид қилишга йўналтирилганлигини англатади.

Жамғарма - бу муддат жиҳатдан кечиктирилган истеъмолни англатади. Шу билан бирга жорий даврда амалга оширилган жамғарма жорий истеъмолнинг чегирилган қисми бўлиб, у аҳоли ва ҳўжалик субъектлари (корхоналар, фирмалар) ихтиёридаги даромаднинг истеъмолга сарфланмаган қисми ҳисобланади:

$$V = C + S$$

V - барча ҳўжаликлар ихтиёридаги даромад

C - истеъмол миқдори

S - жамғарма миқдори¹

Истеъмол ва жамғарма даражасини аниқловчи асосий омил миллий даромад ҳисобланади. Аммо миллий даромад таркибида тўғри солиқлар мавжуд бўлганлиги сабабли солиқлар тўлангач аҳоли қўлида қоладиган даромад истеъмол сарфлари ва шахсий жамғарма йиғиндисига тенг бўлади. Солиқлар тўлангандан сўнг, қолган даромад истеъмол ва шахсий жамғарма-

¹ Ш.Шодмонов, У. Ғофуров. «Иқтисодиёт назарияси» маъруза матнлари ТДИУ Т. 2007й. 193-бет.

нинг даражасини аниқлайди. Бу эса аҳоли ихтиёридаги соф даромад деб айтилади ва бу даромад ҳам истеъмолнинг, ҳам жамғарманинг асосий омили ҳисобланади.

Аҳоли даромадларининг истеъмолга сарфланадиган улуши истеъмолга ўртача мойиллик (ИЎМ) дейилади.

$$\text{Ўки ИЎМ} = \frac{\text{истеъмол хажми}}{\text{даромад хажми}} 100 \%$$

Аҳоли даромадининг жамғармага сарфланадиган улуши жамғармага ўртача мойиллик (ЖЎМ) дейилади

$$\text{Ўки ЖЎМ} = \frac{\text{истеъмол хажми}}{\text{даромад хажми}} 100 \%$$

2006 йилда Ўзбекистонда аҳолининг йиллик даромадларида истеъмолга сарфланган улуши ўки истеъмолга ўртача мойиллик (ИЎМ) қуйидагича бўлган.

$$\text{ИЎМ} = \frac{\text{истеъмол хажми } 12409,8 \text{ млрд сўм}}{\text{даромад хажми } 16872,7 \text{ млрд сўм}} = 73,5\%$$

$$\text{ЖЎМ} = \frac{\text{жамғарма хажми } 4163 \text{ млрд сўм}}{\text{даромад хажми } 16872,7 \text{ млрд сўм}} = 24,7\%$$

Бундан шундай хулоса қилиш керакки, аҳоли даромадининг 3/4 қисми истеъмолга ва бир қисми жамғаришга сарфланмоқда бошқача айтганда ИЎМ=0,735 ни ЖЎМ 0,247 ни гашкил этмоқда. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, даромад кўпайиб бориши билан ИЎМ пасаяди ва ЖЎМ эса ўсади. Чунки солиқлар тўлангандан сўнг ихтиёрда қолган даромад истеъмолга ўки жамғаришга сарфланади. Шу сабабли даромаднинг истеъмолга сарфланадиган ва жамғармага сарфланадиган қисмлари даромад даражасининг бутун миқдорини қамраб олади, ўки ИЎМ+ЖЎМ=1,0 ўки 100% бўлади.

Жамғариш - миллий даромаднинг бир қисми бўлиб, асосий ва айланма капитални ва эҳтиёт заҳираларни кўпайтириш учун сарфланиши.

Жамғариш икки хил: ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш жамғаришига бўлинади. Моддий ишлаб чиқариш соҳасининг асосий ва айланма капиталларини кенгайтириш учун кетадиган қисми ишлаб чиқариш соҳасидаги жамғариш суммасини ташкил этади ва у иқтисодий ўсишнинг муҳим асосий омили бўлади.

Ноишлаб чиқариш соҳасига сарфланадиган жамғариш ижтимоий маданий соҳадаги жамғариш бўлиб, уй-жой фондиди

кенгайтириш, даволаш, соглиқни сақлаш, ўқув, маданият, спорт муассасалари тармоқларини янгилаш, кенгайтириш, реконструкция қилишга сарфланади ва ноишлаб чиқариш соҳасини кенгайтириш ҳам моддий ишлаб чиқаришнинг ривожлантиришнинг муҳим зарур шарти ҳисобланади.

Жамғариш суммаси, ҳажми ва жамғариш нормасини аниқ билиш зарур.

Жамғариш суммаси, ҳажми ва таркиби такрор ишлаб чиқариш суръатларини белгилаб берувчи омил бўлса, жамғариш нормаси жамғариш суммасининг миллий даромад ҳажмига нисбати билан аниқланади ва фоиз билан белгиланади.

$$\text{ЖН} = \frac{\text{ЖС} = \text{жамғариш суммаси}}{\text{МД} = \text{Миллий даромад ҳажми}} \cdot 100\%$$

Жамғариш нормасининг ҳам чегараси бўлиб, уни асоссиз ошириш иқтисодий жиҳатдан самарасиз ва салбий оқибатларни ортиши натижасида инвестицион сарфлар самарадорлиги пасайиб кетишига олиб келади, чунки капитал маблағлар ҳажми билан қурилиш ташкилотларнинг ишлаб чиқариш қувватлари етарли даражада бўлмаслиги, материал ва ускуналарни ўз вақтида етказиб бермаслик, инфратузилманинг ривожланмаганлиги натижасида қурилишларнинг чўзилиб кетиши, лойиҳа муддатида ишга туширилмаслиги, иқтисодий ўсишнинг пасайишига олиб келиши мумкин.

Шунинг учун жамғариш ҳажми иқтисодий ўсиш суръатлари ва сифатига фақат ўзининг миқдори билангина таъсир этиб қолмайди, балки ҳозирги замонда фан-техника тараққиёти шароитида улардан самарали, оқилона фойдаланиш самарадорлиги муҳим ўрин тутаети.

Жамғариш миқдори миллий даромаднинг бир қисми бўлганлиги сабабли, миллий даромад ҳажмини кўпайтирадиган омиллар жамғариш миқдорини ҳам белгилаб беради. Бу омиллардан энг асосийлари ишлаб чиқариш жараёнида ишлатиладиган ресурслар ҳажми ва уларнинг унумдорлиги билан ишлаб чиқаришда ишлатилаётган хом ашё, материаллар, ёнилғи-энергияни тежаб-тергаб сарфлашга ҳам боғлиқ. Маҳсулот бирлиги учун уларни сарфлашни камайтириш моддий воситаларнинг ўша миқдорида маҳсулотларни кўпроқ ишлаб чиқаришга имкон яратади.

Инвестициялар - асосий ва айланма капитални қайта тик-

лаш ва ишлаб чиқариш қувватларини оширишга сарфланган пул. Инвестиция пул маблағлари, банк кредитлари, акция ва бошқа қимматли қоғозлар шаклида бўлиб, пул маблағлари кўринишидаги инвестиция **номинал инвестиция** шу пул маблағларига харид этилиши мумкин бўлган инвестицион ресурслар **реал инвестиция** деб юритилади.

Инвестицияларни амалга ошириш бўйича бўладиган ҳаракатлар инвестицион фаолият, уни амалга оширувчилар инвесторлар дейилади.

Инвестицияларнинг манбалари, иқтисодиётда фаолият юритувчи хўжалик субъектлари саноат, қишлоқ хўжалик корхоналари, тадбиркорлар, аҳоли жамғармаларидан иборат бўлади.

Инвестиция қатор манбалар ҳисобига амалга оширилиши мумкин:

а) Инвесторларнинг ўз молиявий ресурслари - фойда, амортизация ажратмалари, пул жамғармалари ва бошқалар.

б) қарз олинган молиявий маблағлар - банк кредитлари, облигациялар.

в) жалб қилинган молиявий маблағлар (акцияларни соғишдан тушадиган маблағлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг пай ва бошқа тўловлари)

г) давлат бюджети маблағлари

д) чет элликлар маблағлари

е) аҳоли маблағлари.

**ЎЗБЕКИСТОНДА АСОСИЙ КАПИТАЛГА ИНВЕСТИЦИЯЛАР ВА
УЛАРНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ МАНБАЛАРИ БЎЙИЧА
ТАРКИБИ¹**

Асосий кўрсаткичлар	Йиллар				
	2000	2002	2004	2006	2008
Асосий капиталга инвестициялар жами млн. сўм.	744,5	1442,4	2473,2	3838,3	8483,7
Жами фоизда	100	100	100	100	100
Давлат бюджети маблағлари	29,2	25,0	14,9	10,7	9
Корхоналар маблағи	27,1	40,0	43,2	48,3	44,1
Аҳоли маблағлари	12,0	12,0	12,4	11,7	9,8
Хукумат томонидан кафолатланган хорижий инвестициялар	19,8	15,7	14,5	4,9	5,0
Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар	3,4	4,7	10,0	14,1	20,8
Банкнинг марказлаштирилган кредитлари	5,2	0,1	0,0	0,0	0,0
Тижорат банклари кредитлари бошқа қарз маблағлари	1,7	1,5	2,3	3,4	5
Бюджетдан ташқари фондлар маблағлари	1,2	0,3	2,4	6,9	6,3

Жадвал маълумотларидан шу нарса аниқ кўринмоқдаки, сўнгги йилларда Республикада асосий капиталга инвестициялар ҳажми ошиши билан бирга уларни молиялаштириш манбалари ҳам такомиллашмоқда. Инвестициялар таркибида давлат бюджети маблағлари деярли 3 баробар, Хукумат томонидан кафолатланган хорижий инвестициялар деярлик 4 баробар қисқаргани ҳолда, корхоналар маблағи ҳисобидан инвестициялар жалб этиш - 2 баробарга яқин, бюджетдан ташқари фондлар маблағи - 6 баробарга яқин тижорат банклари кредитлари ҳисобидан - 2 баробарга, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар - 5 баробардан зиёд орган.

Мамлакатда хорижий ва маҳаллий сармоядорлар учун

¹ «Ўзбекистон иқтисодиёти». Ахборот ва таҳлилий шарҳ. Т.Ўзбекистон 2006 й., 26-бет.

Ўзбекистон Республикасининг 2006 йилги статистик ахборотномаси. 2007 йил 31-бет. 24-бет

Ўзбекистон Республикасининг 2007 йилги статистик ахборотномаси. Т., 2008 й., 27-бет.

кулай, ҳар томонлама имтиёзли инвестиция муҳити яратилган. Бунинг натижасида мустақил тараққиёт йилларида мамлакатимиз иқтисодиётига 100 миллиард доллардан ортиқ инвестиция жалб қилинди. Бунинг 25 миллиард долларидан зиёددоғини хорижий сармоядорларнинг маблағлари ташкил этади.

Бу сармоялар ҳисобига Асака ва Самарқанд автомобил заводлари, Қўнғирот сода заводи, Тўпаланг ГЭСИ ишга туширилди. Газли - Саримой газ қузури қурилди, тўқимачилик соҳасида ўнлаб корхоналар барпо этилди.

Умумий узунлиги 633 километрли Навоий-Нукус, 223 километрли Тошгузар-Бойсун-Кумқўрғон темир йўл магистраллари, Қамчиқ довони орқали ўтадиган тезкор автомобил йўли қурилиб ишга туширилди. Арис-Ўзбекистон темир йўли тармоғи электрлаштирилди. Кўплаб корхоналар реконструкция, модернизация қилинди, маданий-маиший объектлар ишга туширилди, тарихий ёдгорликлар таъмирланди.

2008 йилда иқтисодиётга киритилган инвестицияларнинг умумий ҳажми 28,3 фоизга ортди ва 6,4 миллиард доллардан зиёд миқдордаги маблағни ташкил этди. Ялпи ички маҳсулотга нисбатан инвестициялар ҳажми 23 фоизни ташкил этади. Жами инвестицияларнинг 70 фоиздан ортиғи ишлаб чиқариш объеклари қурилишига, салкам 50 фоизи корхоналарни техник ва технологик модернизация қилишга йўналтирилмоқда. Жалб этилган инвестицияларнинг умумий ҳажмида чет эл инвестициялари, айниқса тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар салмоқли ўрин эгаллайди. 2008 йилда ўзлаштирилган хорижий инвестициялар ҳажми 46 фоизга ортиб, 1 миллиард 700 млн долларни ташкил этди. Уларнинг 74 фоизини тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ташкил этди. Фақат 2008 йилда инвестиция дастурига киритилган 300 дан ортиқ йирик инвестиция лойиҳалари охирига етказилди.

Инвестицияларга сарфлар даражасини иккити асосий омил белгилаб беради; тадбиркорларнинг инвестицияларга сарфланган маблағидан оладиган соф фойда нормаси ва фоиз ставкаси.

Маълумки, инвестиция киритишдан кўзланган мақсад фойда бўлиб, тадбиркор фойда олаолгандагина ишлаб чиқариш воситаларини харид қилиб, ишлаб чиқаришни олиб боради.

Инвестиция даражасини белгилайдиган иккинчи омил кре-

дит, қарз учун **фоизнинг реал ставкаси** бўлиб, бу - реал ставка асосий капитални харид қилиш учун зарур бўлган қарз олинган пул капиталига тадбиркор тўлайдиган пул миқдори. Агар кутилаётган соф фойда нормаси (10-12%), фоиз ставкаси (7-8%) дан ортиқ бўлмаса инвестицияни амалга ошириш самарали бўлади. Аксинча, фоиз ставкаси (10-12%), кутилаётган соф фойда нормаси (7-8%) бўлса, инвестиция солиш мақсадга мувофиқ бўлмайди, самарасиз бўлади.

Инвестиция даражасида кутилаётган соф фойда нормаси ва фоиз ставкаларидан ташқари қатор омиллар таъсир кўрсатади. Улар машина ва ускуналарни сотиб олиш, ишлатиш ва уларга хизмат кўрсатиш сарф-харажатлари; тадбиркорларга солинадиган солиқ миқдори ва технологик ўзгаришлар.

IV.3. ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ВА МИЛЛИЙ БОЙЛИК

Маълумки, иқтисодиётда эҳтиёжларни тез тўхтовсиз ошиб, ўзгариб бориш масаласи мавжудки, ана шу ўсиб бораётган эҳтиёжларни қондириш ва фаровон яшаш учун иқтисодиёт ўсиши ёки иқтисодий ўсиш юз бериши керак.

Иқтисодий ўсиш - иқтисодий равақ, иқтисодиётнинг динамик ҳолатда ривожланиши бўлиб, жамиятда яратилган товар ва хизматларнинг ортиб, кўпайиб боришини англатади.

Иқтисодий ўсиш икки даражада: микроиқтисодий ва макроиқтисодий ўсиш юз беради.

Микроиқтисодий ўсиш корхона, фирма, тармоқ миқёсидаги ўсишни ақс эттиради ва уларда ўсиш яратилган товар ва хизмат-ларнинг бозор нархига ҳисобланган ҳажмига қараб аниқланади. **Макроиқтисодий ўсиш** эса, миллий иқтисодиёт, яъни маълум бир мамлакат ҳудудида иқтисодий ривожланишни ифода этади ва ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) кўпайишида ақс этади. ЯИМ ҳажми иқтисодий ўсишнинг умумлашган пулдаги кўрсаткичи ҳисобланади. Шунини алоҳида қайд этиш зарурки, иқтисодий ўсиш доимо бир хил даражада ўсиб бормайди. У ўз ичига юксалиш ва инқироз даврларини, иқтисодиётдаги миқдор ва сифат ўзгаришларини, ижобий ва салбий томонларни олиб, нотекис боради.

Иқтисодий ўсиш иқтисодий ривожланишнинг таркибий қисми ҳисобланади. **Иқтисодий ўсиш ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) миқдорининг мутлоқ ва аҳоли жон бошига ва иқтисо-**

дий ресурс харажатлари бирлиги ҳисобига кўпайиши ҳамда сифатининг яхшиланишида ва таркибининг такомиллашувида ўз ифодасини топади.

Иқтисодий ўсиш йиллик ўсиш суръатларининг фоиздаги ўлчови билан белгиланади.

$$\text{Ўсиш йўли} = \frac{\text{ЯИМ жорий давр} \times 100 \%}{\text{ЯИМ базис давр}}$$

Бу ерда $\text{Ўсиш йўли} = \text{Иқтисодий ўсиш суръати фоизда};$
 ЯИМ - таққосланадиган йилдаги реал ЯИМ ҳажми
 ЯИМ - базис йилдаги реал ЯИМ

Республикамиз иқтисодиёти 1996 йилдан бошлаб, барқарор ўсиш йўлига ўтди. Фақат охириги беш йилда иқтисодиётнинг ўсиши 48 % ни, йилига эса ўртача 8 % дан зиёдни ташкил этди. 2008 йилда бу кўрсаткич 9 фоиз бўлди. Иқтисодиётнинг ўсиш суръатлари 1998 йилдан бошлаб аҳолининг ўсиш суръатларидан бир неча баробар юқори бўлмоқда. Буни қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин.

ЯЛПИ ИЧКИ МАҲСУЛОТНИ АҲОЛИ ЖОН БОШИГА ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ЎСИШИ¹

Йиллар	Кўрсаткичлар		
	Номинал ЯИМ (млрд сўм)	ЯИМ нинг ўсиш суръати %	ЯИМ нинг аҳоли жон бошига ўсиши %
2000	3255,6	4,0	2,5
2001	4868,4	4,2	3,1
2002	7469,3	4,2	3,2
2003	9664,1	4,4	3,2
2004	12189,5	7,7	6,5
2005	15923,4	7,0	6,6
2006	20759,3	7,3	6,8
2007	28186,2	9,5	8,8
2008	30722,9	9,0	8,5

Ўзбекистон 1990 йилга нисбатан ЯИМ ўсиши бўйича МДХ мамлакатлари ичида етакчи ўринлардан бирини эгаллаб келмоқда.

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумоти асосида гузилган.

**ЎЗБЕКИСТОНДА 1990-2008 ЙИЛЛАРДА ЯЛПИ ИЧКИ МИЛЛИЙ
МАҲСУЛОТНИ БОШҚА МДҲ МАМЛАКАТЛАР БИЛАН
ТАҚҚОСЛАНГАН КЎРСАТКИЧЛАРИ (1990=100%)¹**

	<i>1994</i>	<i>1998</i>	<i>2003</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>
Озарбайжон	47,5	48,9	73,6	162,6	192,8
Арманистон	49,4	62,0	96,1	156,0	171,6
Беларусия	72,9	80,2	103,3	142,5	152,7
Грузия	27,5	35,5	45,7	65,2	71,1
Козогистон	66,9	61,5	94,5	136,4	143,3
Қирғизистон	55,4	62,7	77,2	92,0	98,4
Латвия	57,6	66,4	91,7	135,9	140,9
Литва	56,1	69,6	89,8	121,8	129,7
Молдова	40,7	35,8	43,1	54,3	58,2
Россия	64,7	57,5	79,4	105,2	112,3
Тожикистон	43,4	33,9	50,5	129,4	138,5
Туркманистон	67,2	55,0	124,1	199,2	218,1
Ўзбекистан	81,8	88,1	107,7	145,8	157,5
Украина	54,7	41,1	54,6	72,2	76,3
Эстония	67,2	86,5	118,0	167,6	172,7

Жадвалдан шу нарса аниқ кўриниб турибдики, 1994 йилда Республикамизда ЯИМ даражаси 1990 йилга нисбатан 81,8 фоизни ташкил этган ёки 18,2 фоизга қисқарган бўлса, шу даврда Грузияда деярлик 4 баробар, Молдова, Тожикистонда 2,5 баробар, Озарбайжон, Арманистон, Қирғизистон, Латвия, Литва, Украинада 2 баробарга яқин қисқарган. Украина, Молдова, Қирғизистон, Грузиялар ҳали ҳам 1990 йил даражасига етган эмас. Ўзбекистонда эса ЯИМ 2008 йилда, 1990 йилга нисбатан деярли 1,6 марта ўсган.

Иқтисодий ўсиш мамлакат ишлаб чиқариш имкониятларининг кенгайиб боришини ҳам англатади.

Иқтисодий ўсишнинг экстенсив, интенсив турлари мавжуд бўлиб, у ижтимоий маҳсулотнинг ўсиш суръати билан ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг ўзгариши ўртасидаги нисбат билан белгиланади.

Экстенсив иқтисодий ўсиш - ишлаб чиқаришнинг мавжуд техникавий асоси сақланиб қолган ҳолда ишлаб чиқариш

¹ Источники: МВФ: органы национальной статистики. Вопросы экономики 2008, г. №10. стр.80

омилларининг кўпайтириш ҳисобига бўлади. Масалан, маҳсулот ишлаб чиқаришни икки марта кўпайтириш учун унинг ёнида худди шундай корхона қуриб, зарур асбоб-ускуналар ўрнатиш, биринчи корхонадаги сингари шунча ишловчилар билан иш юритади, ёки қишлоқ хўжалигида пахта ёки бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини маълум миқдорда кўпайтириш учун олдинги фойдаланилган ер, техникани шунча миқдорда кўпайтириш, чорвачилик маҳсулотларини кўпайтириш мол туғини кўпайтириш йўли билан эришилади. Экстенсив ривожланишда агар у соф ҳолда амалга оширилса, ишлаб чиқариш самарадорлиги ўзгармай қолади. Экстенсив ўсиш, бу ишлаб чиқаришни «қулоғидан чўзиб, бўйига ўстириш дегандек» маъно билдиради.

Иқтисодий ўсишнинг интенсив тури - маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтириш учун ишлаб чиқариш омилларини сифат жиҳатдан такомиллаштириш, янги техника ва технологияни қўллаш, ишчи кучи малакасини ошириш, мавжуд ишлаб чиқариш қувватидан самарали фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, ҳар бир ишлаб чиқариш ресурсидан тежаб-тергаб фойдаланиш, маҳсулот сифатини оширишда қишлоқ хўжалигида экинлар ҳосилдорлигини оширишда, ўз ифодасини топади. Бунда маҳсулот ишлаб чиқаришни икки баробар ошириш учун мавжуд корхонага тенг яна бир шундай корхона қуриш эмас, балки ишлаб турган корхонани реконструкция ва модернизациялаш, янги техника ва технологиялар билан қайта қуроллантириш, мавжуд ресурслардан унумли фойдаланиш ва тежаш ҳисобига эришиш мумкин.

Реал ҳаётда экстенсив ва интенсив ўсиш омиллари соф ҳолда, алоҳида-алоҳида мавжуд бўлмайди, балки муайян уйғунликда, бир-бири билан қўшилган тарзда юз беради. Шунинг учун кўпроқ устивор экстенсив ва кўпроқ устивор интенсив иқтисодий ўсиш турлари бўлади.

Иқтисодий ўсишнинг алоҳида томонларини аниқловчи кўрсаткичлар ҳам бор. Улар: асосий ишлаб чиқариш кучларнинг ривожланиш даражси, меҳнат унумдорлигининг ўсиши ва иш вақтини тежаш, миллий иқтисодиётнинг тармоқ тузилиш ва бошқалар.

Иқтисодий ўсишнинг жаҳон иқтисодиётида қўлланиладиган кўрсаткичларидан бири иқтисодиётнинг тармоқ тузили-

ши бўлиб, у тармоқлар бўйича ҳисоблаб чиқилган ЯИМ кўрсаткичи асосида таҳлил қилинади. Бунда иқтисодиётнинг йирик соҳалари, моддий ва номоддий ишлаб чиқариш тармоқлари ўртасидаги нисбат ўрганилади.165

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТДА ТАРМОҚЛАР БЎЙИЧА ЯИМ УЛУШИНИНГ ЎЗГАРИШИ (жорий нархларда ЯИМга % ҳисобида)¹

	Йиллар		
	2000	2005	2008
ЯИМ	100	100	100
Саноат	14,2	20,7	22,4
Қишлоқ хўжалиги	32,0	25,0	19,4
Қурилиш	6	4,9	5,6
Хизматлар	30,2	38,4	43,3
Соф солиқлар	12,5	11,0	9,3

2000-2008 йилларда саноат, қурилиш, коммуникация ва хизматлар соҳасининг тез суръатлар билан ривожланиши нагжасида ЯИМ таркибида саноатнинг улуши 2000 йилдаги 14,2 фоиздан 2008 йилда 22,4 фоизгача, хизмат кўрсатиш соҳасини улуши 30,2 фоиздан 43,4 фоизга кўтарилди.

Иқтисодий ўсиш омиллари: иқтисодий ўсишга таъсир этувчи омиллар тақлиф омиллари ва тақсимлаш омиллари бўлиб, уларни бир-бирдан фарқлаш керак.

Иқтисодий ўсишнинг тақлиф омиллари - бу иқтисодиётнинг ўсиш лаёқатини белгилаб беради:

- Булар: - табиий ресурсларнинг миқдори ва сифати;
- ишчи кучи ресурслари миқдори ва сифати;
- асосий капитал (асосий фондлар) нинг ҳажми;
- техника-технология ва фан-техника тараққиёти.

Бу омиллар ҳар бирининг ялпи маҳсулот ҳажмига таъсирини баҳолаш орқали иқтисодий ўсишни аниқлаш мумкин.

Иқтисодий ўсишнинг тақсимлаш омиллари бу - ишлаб чиқариш салоҳиятидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш учун нафақат ресурслар иқтисодий жараёнга тўлиқ жалб қилинган бўлиши, балки улар самарали ишлатилиши ҳам керак. Ресурсларнинг ўсиб боровчи ҳажмидан аниқ реал фойдаланиш ва уларни зарур, керакли маҳсулотнинг мутлоқ миқдорини оладиган қилиб тақсимлаш ҳам зарур бўлади.

¹ Ўзбекистон Республикасининг йиллик статистик ахборотномалари асосида тузилган.

Реал маҳсулот икки йўл билан кўпайтирилиши мумкин.

1). Ресурслар ҳажмини ишлаб чиқаришга кўпроқ жалб этилиши билан.

2). Ресурслардан юқори унум билан фойдаланиш йўли билан.

Иқтисодий ўсиш - мамлакатнинг иқтисодий қудрати, имконияти потенциали ёки миллий бойлигининг мавжудлигига ва унумли фойдаланишга ҳам боғлиқ.

Миллий бойлик - кишилик жамияти тараққиёти давомида аждодлар томонидан яратилган ва улар томонидан жамғарилган барча моддий, номоддий ва интеллектуал, ҳамда табиий бойликларнинг йиғиндисидан иборат.

Миллий бойлик инсонларнинг кўплаб авлоди меҳнатининг натижасидир.

Миллий бойликни шартли равишда учта йирик гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Моддий - буюмлашган бойликлар;

2. Номоддий бойликлар;

3. Табиий бойликлар.

Моддий буюмлашган бойлик умуман олганда ишлаб чиқаришдаги унумли меҳнатнинг натижаси бўлиб, у ишлаб чиқаришда яратилган маҳсулотларнинг жорий истеъмол қилишдан ортиқча қисмини жамғариш йўли билан вужудга келади ва ўсиб, кўпайиб беради.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, миллий бойликнинг бир қисми ҳар йили ишдан чиқиб, янгиланиб туради (ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол буюмлари). Шунинг учун ишлаб чиқариш воситаларининг ўрнини қоплаш билан бир вақтда, ялпи маҳсулотнинг фақат бир қисмигина моддий- буюмлашган бойлик тариқасида жамғарилиб боради ва қоплаш фонди ва моддий буюмлашган бойликнинг ўсиши ялпи миллий маҳсулот ҳисобига бўлади.

Миллий бойликнинг инсон меҳнати билан яратилган моддий қисми қиймат шаклига эга бўлиб қуйидагилардан ташкил топади.

- ишлаб чиқаришда иштирок этадиган асосий капитал (асосий фондлар)

- ноишлаб чиқаришда хизмат қиладиган асосий капитал (асосий фондлар) -уй-жой фонди, ижтимоий маданий хусу-

сиятга хос объектлар, мактаблар, ўқув юртлари, соғлиқни сақлаш объектлари, бошқарув бино объектлари, иншоотлар, маданият, санъат, тарихий обидалар.

-айланма капитал (айланма фондлар) - бу меҳнат предметлари

-тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг моддий буюмлашган қисми. Улар ишлаб чиқаришда меҳнат жараёни таъсири остида бўлиб, тайёр маҳсулотдан иборат бўлади.

-моддий заҳиралар ва эҳтиёжлар. Бу муомала босқичидаги тайёр маҳсулот. Корхоналар, фирмалар ва савдо тармоқларидаги моддий заҳиралар, давлат эҳтиёжлари ва резерв фондларидан ташкил топади. Моддий заҳиралар иқтисодиётда бўлиши мумкин бўлган, лекин олдиндан режалаштириб билиб бўлмайдиган, фавқулотда зилзила - ер қимирлаш, сув тошқинлари, тўфонлар, ёнғинлар юз берадиган ҳолатларни бартаф этиш мақсадида ушлаб турилади.

-аҳолининг қўлида жамғарилган мол-мулки, уй-жойи, томорқа ва ёрдамчи хўжалиқдан олинган маблағ, автомобиль, маданий-маиший буюмлар, мебель, уй-рўзғор анжомлари, кийим-кечак, уй ҳайвонлари ва шу кабилар.

Моддий буюмлашган бойликнинг таркибий қисми, салмоғи, фан-техника тараққиёти натижасида ўзгариб, янгиланиб кўпайиб боради.

Халқ хўжалиги тармоқларининг асосий капитали (фондлари) тез кўпаяди ва янгиланади, ноишлаб чиқариш соҳаларининг ҳам капитали таркибида илмий-назарий, ўқув, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларининг улуши ортиб боради, табиий ресурсларни иқтисодий фаолиятга жалб этиш имконияти ва суръатлари кенгайиб боради.

Моддий буюмлашган бойлик ўсишининг асосий омиллари қуйидагилардан ташкил топади:

- меҳнат унумдорлигининг ўсиши;
- ишлаб чиқариш самарадорлигини ортиши;
- миллий даромадда жамғариш нормасини ортиши.

Миллий бойлик фақат моддий ишлаб чиқариш соҳаларида яратилиб қолмасдан, номоддий соҳаларда ҳам яратилади ва мамлакатнинг номоддий бойлигини ташкил этади, улар ҳам моддий ишлаб чиқариш соҳаларининг фаолият юритиши ва ривожланиши учун, шунингдек бевосита аҳолининг турмуш

шароитини яхшилаш, унинг даражасини ошириб бориш учун зарур бўлади.

Номоддий бойликлар таълим, соғлиқни сақлаш, фан, маданият, санъат, спорт соҳаларида вужудга келтирилган номоддий қимматликлардан иборат бўлиб, унинг таркибида тарихий ёдгорликлар, архитектура обидалари, ноёб адабиёт ва санъат асарларининг ўрни беқиёс.

Мамлакатнинг номоддий бойликларида маданият ва санъатнинг ривожланган даражаси, жамият аъзоларининг тўплаган илмий билимлари, интеллектуал салоҳият, ишловчиларнинг ихтисослиги ва малакавий билим даражаси, соғлиқни сақлаш, таълим ва спортнинг ривожланиш даражаси ва улардан аҳолининг фойдаланиш даражасида ўз ифодасини топади.

Миллий бойликнинг бошқа бир қисми табиий бойликлар бўлиб, улар ишлаб чиқаришнинг шарт-шароитини, инсон меҳнати фаолиятининг ташқи муҳитини ташкил этади. Табиий бойликларнинг пайдо бўлиши жамият ривожланишининг маҳсули бўлмай, у табиат қонунлари асосида вужудга келади ва улардан фойдаланиш жамият ривожига боғлиқ бўлади. Фойдали қазилма бойликлар, ўрмонлар, сув ва ер ресурслари табиат инъоми бўлиб, ишлаб чиқаришда фаол қатнашиб, инсон, меҳнатининг таъсирида реал бойликка айланади. (Хурматли талаба Ўзбекистонимизнинг табиий бойликлари, уларнинг таркиби, миқдори, жойлашиши ҳақида кенгроқ билимга эга бўлиш учун юртбошимиз И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарини ўқишни тавсия этамиз. (Т. «Ўзбекистон», 1997 йил 227–260-бетлар).

Хулоса, миллий бойлик жамиятнинг моддий ва номоддий ҳамда табиий, инсон бойликларидан иборат.

IV.4. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ НИСБАТЛАРИ, МУВОЗАНАТИ ВА ЦИКЛИГИ

Иқтисодиёт бир маромда ривожланиши учун унинг турли гармоқлари ўртасида мувофиқлик, мутаносиблик бўлиши талаб қилинади ва буни улар ўртасидаги узвий алоқаларнинг мавжудлиги тақозо этади.

Иқтисодиётдаги мутаносиблик (нисбатлар) иқтисодиётнинг турли томонлари ва соҳалари ўртасида миқдор ва сифат жи-

ҳатдан маълум мослик демакдир. Бунда тенглик шарт бўлмай, улар мос келувчи нисбатларда (масалан 2:3, 3:3, 5:3) бўлиши ҳам мумкин.

Иқтисодиётда қатор мутаносибликлар мавжуд бўлиб, улар:

1). **Умумиқтисодий мутаносиблик.** Бу миллий даромаднинг истеъмол фонди билан жамғариш фонди ўртасидаги; мамлакатда ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар массаси билан пул массаси ўртасидаги, аҳолининг пул даромадлари билан харажатлари ўртасидаги мутаносибликлар.

2). **Тармоқлараро мутаносибликлар.** Мамлакат халқ хўжалиги жуда кўплаб тармоқ ва соҳалардан иборат бўлиб, уларнинг ривожланиши, тараққий этиши бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Чунки бир тармоқда яратилган маҳсулот бошқа тармоқда керак, истеъмол қилинади ёки тайёр маҳсулотга айлантирилиб ўз истеъмолчисига етказалади. Масалан қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг катта қисми (пахта, ғалла, пилла, гўшт, сут, мева-сабзавот) саноатнинг тегишли тармоқларида қайта ишланиб тайёр маҳсулотга айлантирилади ва истеъмол учун, сотиш учун бозорга чиқарилади. Ўз навбатида саноат томонидан ишлаб чиқарилган ишлаб чиқариш воситалар - машина ва асбоб ускуналар, технологиялар халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари - қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва бошқа соҳаларда ишлатиладики, бу уларнинг бир-бири билан боғлиқ ҳолда ривожланишини тақазо этади. Тармоқлараро мутаносибликка саноат билан қишлоқ хўжалиги ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари ўртасидаги мутаносибликни кўрсатиш мумкин.

3). **Тармоқ ичидаги мутаносибликлар.** Миллий ишлаб чиқариш даражасидаги мувозанатлик тармоқлараро ва тармоқлар ичидаги мутаносиблик билан таъминланади. Тармоқлар ичидаги мутаносиблик алоҳида олинган тармоқ таркибига кирувчи соҳа ва ишлаб чиқаришлар ўртасидаги боғлиқликларни ифодалайди. Масалан: саноатнинг ишлаб чиқариш воситалари (иқтисодиётда I бўлинма дейилади) ва истеъмол буюмлари (II бўлинма) ишлаб чиқариш соҳалари ўртасидаги, қишлоқ хўжалигининг деҳқончилик билан чорвачилик соҳалари ўртасидаги, шунингдек соҳаларнинг ўз ичидаги таркибий бўлинмалар ўртасида ҳам боғлиқлик бўлиши керак. Масалан, саноатнинг қазиб олиш билан қайта ишлаш тармоқлари, енгил

саноатнинг тўқимачилик билан тивувчилик соҳалари ўртасида, чорвачиликнинг сут ва гўшт ишлаб чиқариш соҳалари ўртасида ўзаро боғлиқлик бўлиши зарур.

4). **Худудий (территориал) мутаносибликлар.** Иқтисодий ривожланиш мамлакат айрим худудлари ўртасидаги боғлиқликни тақазо қилади. Чунки алоҳида худудлар, вилоят, туман, шаҳар ва бошқа худудий бирликларнинг бир-бирига иқтисодий ва ташкилий жиҳатдан боғлиқлиги, ихтисослашиш, ишлаб чиқариш кооперацияси ва коммуникация нуқтаи назаридан қаралганда худудлар ўртасидаги мутаносибликнинг, ўзаро боғлиқликнинг аҳамияти мамлакат иқтисодий тараққиётида муҳим роль ўйнайди.

5). **Давлатлараро мутаносиблик.** Бу икки ҳолат билан боғлиқ. **Биринчидан**, дунёнинг кўпчилиги мамлакатлари халқаро меҳнат тақсимоти орқали бир-бири билан боғланган. **Иккинчидан** шу боғлиқлик натижасида миллий ишлаб чиқаришнинг бир қисми чет элликлар томонидан сотиб олинади, ёки миллий ишлаб чиқарувчилар ўз истеъмолининг бир қисмини четдан келтирилган маҳсулотлар ҳисобига қондирадилар. Бу боғлиқлик қанча юқори бўлса, соф экспорт ҳажми орқали макроиқтисодий мувозанатликка шунчалик кучли таъсир кўрсатади.

Юқорида келтирилган мутаносибликларга эришиш йўли билан миллий ишлаб чиқаришнинг мувозанатли ривожланишини таъминлашда қуйидагиларнинг алоҳида ўрни бор:

-мамлакатдаги мавжуд иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланиб, жамият эҳтиёжларини тўлароқ қондириб бориш;

-тўла бандликка эришиш - меҳнатга лаёқатли ва ишлашни хоҳлаганларни тўлиқ иш билан таъминлаш;

-нарх-навонинг нисбий барқарорлигига эришиш ва уни инфляция таъсиридан холи этиш;

-иқтисодиётнинг бир меъёردа ўсиб боришини етарли даражада инвестиция билан таъминлаш ва муомаладаги пул массасига боғлаб бориш;

-экспорт ва импортни мувофиқлаштириш натижасида ташқи савдо балансининг фаоллигига эришиш.

Аммо бу кўрсатилган мақсадлар фақатгина интилиш бўлиб, бунга эришиш муқаррар деган маънони билдирмайди. Чунки бирон- бир мамлакатда унинг иқтисодий ривожига қандай даражада бўлишидан қатъий назар мутлоқ мувозанатга эришиш

мумкин эмас, у бузилиб ва қайтадан тикланиб туради ва иқтисодий ўсиш бирдай юқорилаб эмас, балки нотекис боради.

Иқтисодий барқарор ривожланиш учун иқтисодиётнинг турли томонлари ўртасида маълум мувофиқлик-мувозанат бўлиши талаб этилади.

Иқтисодий мувозанат - иқтисодий жараёнлар, ҳодисаларнинг икки ёки бир неча томонининг бир-бирига мувофиқ тенг келган ҳолати. Мувозанатнинг сифати ва миқдорий томонлари мавжуд. Сифат жиҳатдан мувозанат иқтисодиёт турли жиҳатларининг бир-бирига мос бўлиши бўлса, миқдорий жиҳатдан маълум кўрсаткичларга эга.

Булар асосида иқтисодиётнинг мувозанат ҳолати сақланган ёки бузилганлигини аниқлаш мумкин бўлади. Мувозанат эдатда икки даражада юз беради. **Биринчиси**, қуйи ёки микро даражада, яъни корхоналар, фирмалар, уй хўжалиги фаолиятига хос мувозанатлар. **Иккинчиси**, юқори ёки макро даражадаги мувозанатлар бўлиб, у миллий иқтисодиётга хос иқтисодий мувозанат бўлади.

Умумиқтисодий мувозанат - жамият барча эҳтиёжлари ва миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзаро ҳамоҳанг тенг бўлишини билдиради.

Умумиқтисодий мувозанатларнинг асосийлари - бозор шароитида энг аввало ялпи - жами талаб ва ялпи - жами таклифнинг тенг келиши, мувозанати, товар ва пул мувозанати, даромадлар ва харажатлар мувозанати, истеъмол ва жамғариш ўртасидаги мувозанатлардир.

Ялпи талаб ва ялпи таклиф мувозанати.

Ялпи талаб ва ялпи таклиф бу фақат истеъмол товарларига эмас, балки ишлаб чиқариш воситаларига, ишчи кучига ва барча иқтисодий фаолият натижаларига умумий талаб ва таклифнинг мос келишини англатади

Якка (индивидуал) талаблар бирлашиб бозор талабини ташкил этса, бозорлардаги турли талаблар йиғиндиси ялпи-жами талабни шакллантиради, бу бутун жамият аъзоларининг талаби бўлади. Бунга мос равишда ялпи таклиф юзаки келадикки, у барча товар ишлаб чиқарувчиларнинг бозорга чиқарган товар ва хизматларининг йиғиндиси. Унинг таркибига четдан импорт қилинган товарлар таклифи ҳам киради.

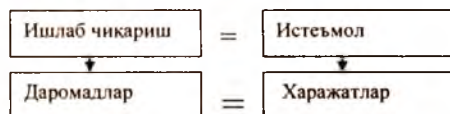
Ялпи талаб - бу барча истеъмолчилар: уй хўжаликлари,

фирма-корхоналар ва давлат идораларининг маълум нархда қандай миқдорда ҳамда турдаги товар ҳамда хизматларни харид қила билишлари.

Ялпи таклиф - миллий иқтисодиётдаги барча фирмалар, корхоналар, тадбиркорлар бозорга қанча миқдорда товар ва хизматларни етказиб бериши.

Талаб ва таклифнинг ҳажми товарлар миқдори ва уларнинг бозордаги нархига боғлиқ бўлади.

Даромадлар ва харажатлар мувозанати. Бу мувозанат маълум бир даврда (масалан бир йилда, чоракда, ойда) меҳнат қилиб топилган даромадлар ва харажатларнинг бир-бирига тенг бўлишини билдиради. Жамиятнинг даромади маълумки, ЯИМнинг қиймати бўлиб пулда ифодаланади. Бу даромадлар тўла сарфланиб, уларга керакли товарлар айирбошланадики иқтисодиётнинг барча иштирокчиларининг эҳтиёжи қондирилади. Даромадлар ва харажатлар мувозанати ишлаб чиқариш ва истеъмол ўртасидаги мувозанатни, боғлиқликни билдиради. Ишлаб чиқариш натижасида даромадлар олинади, улар харажат қилиниб истеъмол қондирилади. Бу мувозанатни қуйидаги чизмада яққол кўриш мумкин.

Истеъмол ва жамғариш мувозанати. Жамиятнинг истеъмоли уни қанча ишлаб чиқара олишига боғлиқ бўлади. Маълумки ишлаб чиқарилган ҳамма ЯИМ истеъмол қилинмайди, унинг бир қисми албатта жамғарилиши керак, бўлмаса иқтисодиёт ривожланмайди. Чунки иқтисодий ўсишнинг асосий манбаи жамғариш ҳисобланади. Истеъмол ва жамғариш мувозанати уларнинг **миқдори тенг** бўлиши дегани эмас, балки уларнинг **оптимал** нисбатда бўлишидир. Оптималлик шундаки, у бир вақтнинг ўзида иқтисодий ўсиш ва фаровонликни таъминлаши зарур. ЯИМ миқдори муайян миқдорда бўлганида истеъмолнинг кўпайиши жамғаришни қисқартиради, аксинча жамғаришнинг кўпайиши истеъмолни қисқартиради.

Мисол учун мамлакатда ЯИМ 500 млрд. бирликка тенг: ундан истеъмолга 400 млрд. бирлик сарфланса, жамғаришга

100 млрд бирлик қолади. Нисбат 4:1 тенг. ЯИМ миқдори чегараланганлиги туфайли истеъмол ва жамғариш оптимал нисбатда бўлиши керакки, бу иқтисодиётнинг ўсишига, қараб халқ фаровонлигининг ошиб боришини таъминлашга олиб келади, бу нисбат албатта ҳам динамик, яъни ўзгарувчан бўлади. Мисол учун XX аср ўрталарида ривожланган мамлакатларда ЯИМ нинг 75 фоизи истеъмолга сарфланган бўлса, 25 фоизи жамғаришга йўналтирилган. XXI аср бошларида ЯИМнинг 15-20 фоизи жамғаришга 80-85 фоизи истеъмолга сарфланмоқда. Иқтисодиёт қанчалик кенг ривожланган бўлса, шунчалик ЯИМда истеъмол улуши юқори бўлгани ҳолда жамғариш ҳиссаси пасаяди. Чунки салоҳияти юқори бўлган иқтисодиётда ЯИМнинг нисбатан оз миқдори жамғарилганлиги билан унинг ҳажми катта бўлади ва иқтисодиёт бир маромда ривожланиб ўсади.

Ўзбекистонда 2000 йилда ЯИМ 3255,6 млрд. сўм ташкил этган бўлиб, асосий капиталга инвестициялар ёки жамғариш 744,5 млрд. сўмни ташкил этиб, жамғариш ЯИМга нисбатан $3255,6 : 744,5 = 22\%$ ни ташкил этган бўлса 2007 йилда жамғариш 54797 млрд. сўм бўлиб, ЯИМ 28186,2 млрд. сўм бўлган. $28186,2 : 54797 = 19\%$ ташкил этган.

2000–2007 йилларда инвестициялар жамғариш суммаси 7,4 марта ўсгани ҳолда жамғаришнинг ЯИМдаги улуши 22 фоиздан 19 фоизга тушган.

Иқтисодиёт заиф жойда ЯИМ нинг ўсиши жамғаришни кўп талаб этади. Бироқ шу билан бирга хориж инвестициялари кўпроқ киритилса, мамлакатнинг ўзида жамғариш қисқариб, истеъмол кўпайиши мумкин. Шунинг учун ҳозирги кунда иқтисодиётнинг қудрати турлича бўлган мамлакатларда истеъмол ва жамғариш нисбати бир-биридан фарқ қилади.

Товар ва пул мувозанати. Иқтисодиётда жами товарлар нархининг миқдори ва пул миқдори ўртасидаги мувофиқлик бўлганда товар-пул муносабати юзага келади. Бу ўз навбатида ишлаб чиқариш даражасига тенг равишдаги пул муомалада бўлишини талаб этади. Пул иқтисодиётда керагича, яъни кам ёки ортиқча бўлмаслигини билдиради, акс ҳолда пул кўпайиб кетса у қадрсизланади, инфляция юз беради, аксинча камайиб кетса, олди-сотди ўз вақтида юз бермайди. Товар пул мувозанати шуни билдирадики, муомаладаги пул миқдорини

(M_p) пулнинг айланиш тезлигига (V) кўпайтмаси ҳар бир товар нархининг (P) унинг миқдорига (Q) кўпайтмасига тенг бўлиши керак. Бу иқтисодиётда $M_p V = PQ$ зарурлигини билдиради. Ана шундай ҳолатда пул қадрининг барқарорлиги таъминланади, пулга ишонч бўлади, уни меҳнат қилиб ишлаб топишга ҳаракат қилинади ва иқтисодий фаоллик ортади. Юқорида айтилган мувозанат бузилиб, пул кўпайиб кетса, яъни $M_p V > PQ$ ҳолати бўлса инфляция юз беради ва иқтисодиёт тангликка тушиб қолади. Мувозанатнинг бузилиши пул етишмай қолганда, яъни $M_p V < PQ$ бўлганда ҳам юз беради. Бунда бозор алоқаларининг пул билан таъминланиши паст бўлади, товарлар ўз вақтида сотилмай қолади. Натижада ресурсларни сотиб олиб, ишлаб чиқаришни давом эттириш оғир кечади. Шу туфайли товар-пул мувозанатини сақлаб туриш заруратга айланади¹.

Маълумки, бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиёт бир текисда бормайди. Мувозанатларнинг бузилиши натижасида, иқтисодий беқарорлик пайдо бўлади. Мувозанатларнинг сақланиб туришини иқтисодиётга хос **тенденция**, яъни мойиллик деб айтилади, чунки улар абадий сақланмайди, вақти-вақти билан бузилиб туради.

Бундай ҳолатда бўлишига сабаб, бозор шароитида хусусий мулкчилик бўлиб, хусусий мулкчилик иқтисодиёт иштирокчиларини бир-биридан доимо ажратади, ҳар бири ўз манфаати учун курашади, бозор эса уларни бир-бирига боғлаб туради. Бозор тизимида маълум даражада иқтисодий ноаниқлик, тартибсизлик сақланиб қолганлиги туфайли мувозанатлар доимо сақланиб турмасдан вақти-вақти билан бузилиб туради.

Бозорда ялпи талаб ва ялпи таклиф мувозанати асосий бўлганлиги сабабли унинг бузилиши бошқа умум мувозанатларга ҳам таъсир этади ва уларни издан чиқаради.

Маълумки, бозор иқтисодиёти маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётидан фарқли равишда жуда катта афзалликларга эга бўлсада, у идеал, барча иқтисодий муаммоларни идеал гарзда ҳал қиладиган мукамал иқтисодиёт бўлмасдан, ўзининг нуқсонларидан, камчиликларидан ҳам холи эмас. Бу та-

¹ А.Ўлмасов, А.Вахобов. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Шарқ» 2006 й. 323-333-бетлар.

рқоқлик, ноаниқлик ва мувозанатларнинг бузилиб туриши натижасида иқтисодий танглик, беқарорлик вақти-вақти билан пайдо бўлиб турадики, бозор иқтисодиёти циклли иқтисодиёт тусини олади.

Бозор иқтисодиётининг циклли бўлиши, унинг бир кўтарилиб, бир пасайиб туриш орқали ривожланиб бориши, яъни унинг ўсиши тўлқинсимон шаклда бўлишидир.

Иқтисодий цикл - иқтисодиёт ривожланишининг бир ҳолатидан бошланиб, бирин-кетин бир неча фазаларни босиб ўтиб, ўзининг бошланғич ҳолатига қайтиб келгунга қадар ўтган даврга айтилади.

Иқтисодий цикл махсус фазалар орқали амалга ошади. Ҳар бир фаза иқтисодий ривожланишдаги маълум бир паллани, вақтни ифодалаб, ҳар бири ўзига хос хусусиятларни бошдан кечиради.

Иқтисодий цикл тўрт фазадан: инқироз, турғунлик, жонланиш, юксалиш фазалари кўринишида бўлади ва уларнинг ҳар бири ривожланиш жараёнида навбатдаги фазага ўтиш учун шароит юзага келтиради.

Кризис - инқироз - ишлаб чиқаришнинг пасайишини билдиради. Масалан, Японияда 2007 йили ЯИМ 0,7 фоизга қисқарган. Бунга сабаб жами таклифнинг талабдан ошиб кетиши бўлди. Чунки Япония ички бозори тўйиниб кўпгина узоқ муддатли ишлатиладиган товарларга талаб қисқарди, ташқи бозорда эса ўринбосар товарлар кўпайиб, япон товарларига талаб камайди.

2008-2009 йилларда АҚШ иқтисодиёти ҳам маълум даражада инқирозга юз тутди. Айниқса бу вужудга келган молиявий инқироз даврида янада кўзга яққол ташланмоқда. АҚШ да 2008 йил ЯИМ ўсиши 1,2 фоизни ташкил этди. Бу сўнгги 10 йилдаги энг паст кўрсаткич ҳисобланади. 2008 йил декабрида АҚШ иқтисодиётида ишсизлар сони 2,6 млндан ошди. Бу 1945 йилдан бери энг юқори кўрсаткич бўлиб, ишсизлик даражаси 7,2 фоизни ташкил этди. Агар қисман ишсизларни ҳам қўшиб ҳисобланса, бу кўрсаткич 1992 йилдан бери энг юқори даражадаги бўлиб 13,5 фоизни ташкил этади.

2009 йилда АҚШ иқтисодиётида ЯИМ 2,2 фоизга қисқариши кузатилмоқда. АҚШ бюджетининг камомади 1,2 трлн. долларни ёки ЯИМ га нисбатан 8,3 фоизни ташкил этади. Бу

эса II жаҳон урушидан сўнги энг юқори кўрсаткич.

Инқироздан сўнг **турғунлик** фазаси бошланади. Уни депрессия ҳолати деб ҳам айтилади. Бу пайтда бозорда ялпи таклиф талабдан ошиб кетади, бозорга келтирилган товарлар ўтмай туриб қолади ва товарларни сотиш қисқаради. Бу ўз навбатида ишлаб чиқаришнинг қисқаришига олиб келади. Фойда камайганидан инвестицион фаоллик сўна боради. Ишлаб чиқариш қисқарганидан таклиф ҳам қисқариб талабга яқинлашади. Бу пайтда ишлаб чиқариш ўсмайди, ҳам пасаймайди.

Кризис - инқироз ва депрессия - турғунлик биргаликда **рецессия** дейилади.

Рецессия иқтисодиётдаги танглик ҳолатини билдиради. Тангликнинг энг оғир шакли **стагнация** бўлади. **Стагнация** юз берганда танглик узоқ давом этади, иқтисодиёт ўзини тезда ўнглаб ололмайди, оммавий ишсизлик юз беради, аҳолининг турмуши даражаси пасаяди. Танглик оқибатида кўпчилик иқтисодий талофатга учрайди, фирмалар фойда ололмай қоладилар, меҳнаткашларнинг иш ҳақи пасайиб кетади, давлат бюджетига маблағ тушиши ҳам қисқаради. Демак, стагнация қанча кучли бўлса ундан чиқиш шунчалик оғир бўлади. Танглик маълум вақгача бўлиб, унинг узун ёки қисқа бўлиши тангликнинг қанчалик чуқур бўлишига бозор механизмнинг лаёқатлигини тикланишига ва давлатнинг бундай тангликдан чиқиб олиш учун кўрган чораларининг самарадорлигига боғлиқ бўлади.

Турғунлик - депрессия фазаси давомида иқтисодий фаолликни жонлантириш учун аста-секин шароит яратилади.

Жонланиш фазасида - ишсизлик бир оз қисқаради, ишлаб чиқариш аста-секин ўса бошлайди. Нархлар ҳам секин бўлсада кўтарилади, кредит учун фоиз ўса бошлайди. Иқтисодиётнинг бандлик даражасининг ошиши ва фойда миқдорининг тезлик билан ўсиши натижасида жонланиш фазасининг юксалиш фазасига ўтишига замин яратади.

Юксалиш фазасида - ишчи кучига бўлган талаб ортади, ишсизлик бир оз камайиши, иш ҳақининг ўсиши кузатиладики, бунинг натижасида истеъмол товарларига бўлган талаб ортади. Талабнинг ошиши ўз навбатида истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчиларга, бозорни кенгайтиришга имконият яратилади.

Юксалиш - гуркираб ўсиш (бум) ни ўз ичига олади. Иқти-

со-диёт гуркираб ўсиб, иқтисодий ўсиш жадаллашади. Масалан, у йилига 1-2 % ўсса, сўнгра бу 3-6 фоизга чиқади ва ниҳоят чуққига чиққанда 8-10 фоизга ўса бошлайди. Ўзбекистонда иқтисодиёт 1995-1999 йилларда 2-3 фоиздан 2001-2003 йилларда 4-4,2 фоиздан, 2004-2006 йилларда 7,3-7,7 фоиздан ўсган бўлса 2008 йилда 9 фоизни ташкил этди.

ИҚТИСОДИЙ ЦИКЛ ФАЗАЛАРИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Иқтисодиётнинг тўлқинсимон тебраниб туриши флуқтуация дейилади. Бу ялпи талаб ва ялпи таклифнинг мувозанат ҳолатига кириб ундан чиқиб туришини англатади. Мувозанатлар сақланганда иқтисодиёт кўтарилади, улар бузилганда пасаяди.

Бозор иқтисодиётига цикли ўсиш хос бўлиб, биринчи кризис 1825 йилда Англияда юз берган. Энг кучли кризислар 1901, 1929-1933 йилларда бўлган. 1929-1933 йиллардаги кризис энг дахшатли бўлиб, кўп мамлакатларни қамраб олган, катта талофатларга ва фожиаларга сабаб бўлган. АҚШда ишлаб чиқариш 25 фоизга қисқарган, ишсизлик 35 фоизни ташкил этган. Буни тарихда **буюк депрессия** ҳам деб атаганлар.

Шуни таъкидлаш керакки, юқорида биз назарий жиҳатдан циклнинг бўлиши мумкин бўлган 4 фазасига муфассал тўхтадик. Лекин бу иқтисодиётда ҳамма вақт, ҳамма ерда бирдай барча босқичлар, (фазалар)дан ўтилиши шарт дегани эмас. XX асрнинг 60 йилларига қадар саноати ривожланган мамлакатлар иқтисодиёти 4 фазани (кризис, депрессия-тебраниш, жонланиш, юксалиш) бошдан кечирган бўлса, сўнги даврда циклнинг ўзини ва унинг фазаларини-босқичларини қисқариши ва ҳатто навбатдаги фазаси-босқичини ўтмаганлиги, уларнинг айримлари тушиб қолганлиги ҳам юз берган. Иқти-

содиёт турғунлик ҳолатини ўтамай кризис-инқироздан юксалишга ўтиб кетган, кризис даври қисқарган, кризислар енгил ўтган. Даҳшатли, дунёни ларзага солувчи кризислар сўнги 70-80 йилларда такрорланмади. Олдинги вақтларда кризислар кўпчилик мамлакатларда бир вақтда юз бериб, халқаро майдонда бўлган бўлса, сўнги 20-25 йилда кризислар айрим мамлакатларда содир бўлмоқда.

Иқтисодиётдаги тангликнинг кам учраши, унинг маълум бир қисқа вақтда бўлиши ва нисбатан енгил кечиши давлатнинг циклга қарши чора-тадбирларига боғлиқ. Давлат танглик чоғида ўз буюртмаларини кўпайтирса, экспорт товарларини кўпайтириш учун шароит яратиб берса, солиқларни камайтирса, иш билан бандликни кўпайтириш чораларини кўрса, ишловчилар даромадларини оширса ва шу орқали ялпи талабни кўпайтириш чораларини кўрса, тангликнинг олдини олиш учун шароит яратилади.

Иқтисодиётдаги тўлқинсимон ҳаракат маълум вақтда юз бергани учун уни даврий ҳодиса дейиш мумкин. Маълумки, цикл даврининг узун-қисқалиги ўзгариб туради. XIX асрда ўртача цикл 8-12 йил давом этган бўлса, XX асрнинг 50-йилларида 6-8 йил бўлган. Ривожланган мамлакатларда кейинги 25 йил ичида чуқур инқироз - кризис бўлмай бу енгил кечди, вақти-вақти билан ишлаб чиқариш суръатларини пасайиши, айрим ҳолатларда депрессия - тебраниш ҳолатлари кузатилган. Энг охириги кризис 2001-2002 йилларда биргина Японияда юз берган ва у ерда ЯММ 2001 йили 0,6%, 2002 йилда 0,7% га қисқарган.

Ҳозирги вақтда маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш даврини бошдан кечираётган мамлакатларда юз берган тангликни, иқтисодиётнинг пасайиб кетганлигини том маънода циклик кризис деб аташ мумкин эмас, чунки у ўзига хос сабаблар билан тавсифланади. Ўтган асрнинг 90 йилларида ўтиш даври мамлакатларидаги чуқур танглик бозор иқтисодиётининг натижаси бўлмасдан, балки маъмурий-буйруқбозлик режали тизим кризисининг давоми дейиш мумкин. Бунга режалаштириш механизми иш бермай қолганлиги, ҳали бозор механизми шаклланиб улгурмагани, мамлакатлар ўртасидаги мавжуд иқтисодий алоқалар узилганлиги сабаб бўлди. Натижада иқтисодий стимуллар ишдан чиқди.

Иқтисодиётда пасайиш юз берди. Иқтисодиётнинг пасайиши талаб ҳисобидан эмас, балки таклиф ҳисобидан бўлди, талаб таклифдан ошиб кетди. Нархлар кўтарилди, инфляция даражаси жуда кўтарилиб кетди, ресурсларнинг етишмаслиги, ресурс бозорини тарқаб кетганлиги, мамлакатлар ўртасидаги алоқалар издан чиққанлиги туфайли ишлаб чиқариш қисқарди, ишсизлик кўпайди, аҳолининг турмуши оғирлашди. Бундай ўтиш даврига хос танглик барча Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатларида юз берди, аммо тангликнинг чуқурлиги ва давомийлиги ҳар хил кечди.

Бу ҳолат Ўзбекистонда нисбатан енгил бўлиб, қисқа вақт (1991-1994 й.) давом этди. Ишлаб чиқариш ҳажмини пасайиши Республикада фақат 18,3 фоизни ташкил этди холос. Худди шундай вақтда кўпгина МДХ мамлакатларида иқтисодиётни пасайиши 2 мартадан ҳам юқори бўлди. Ўзбекистонда эса 2000 йилига келиб 1990 йил даражасидан ошиб кетди. 2000 йил 1995 йилга нисбатан 131,3 фоизни ташкил этди. 2008 йилда 1991 йилга нисбатан деярлик 1,6 баробар ўсган.

Иқтисодий цикллар келиб чиқиш сабаблари, белгилари, оқибатлари ва давомийлигига қараб 3 турга бўлинади.

Катта цикллар - иқтисодиётда узоқ давом этадиган давр бўлиб, 50-60 йил чўзилиши мумкин. Бу фан-техника соҳасидаги янгиликлар, уларни ишлаб чиқаришга жорий этиш туфайли мутлақо янги технологияларни киритилиши, ишлаб чиқариш янги соҳаларининг юзага келиши, уларни технологик янгилаш туфайли меҳнат унумдорлиги янги босқичга кўтарилди.

Биринчи цикл XIX асрнинг охири XX асрнинг ўрталаригача бўлиб, бу ичдан ёнувчи двигателлари, электр энергиясининг, электр двигателларнинг, янги юқори унумли машиналарнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ.

Иккинчи цикл XX аср ўрталарида бошланиб, 2010-2015 йилларгача давом этиши тахмин қилинмоқда. Бу давр атом энергетикаси, электроника, космосни ўзлаштириш, компьютерлар, сунъий кимёвий материаллар, автоматлашган, роботлашган машиналар тизими, космик саноатнинг пайдо бўлиши билан юз берди. Бу нарсаларнинг барчаси иқтисодиётда янги бурилиш даврини очиб берадики, меҳнат унумдорлигини юқори даражага олиб чиқиб, ишлаб чиқаришни тубдан янгилаш билан тавсифланади.

Ҳозирги вақтда кутилаётган цикл бошқариладиган термо ядро энергетикаси, миниэлектроника, нанотехнология ва генинженерияси ютуқларини ишлаб чиқаришга кириб келиши билан характерланади.

Бу цикл ишлаб чиқариш таркибининг тубдан янгиланишини, меҳнат унумдорлигини жадал ошиб бориши, ҳамма соҳаларда ҳатто уй хўжалигида ҳам робот техникасидан кенг қўлланиши йўлга қўйилиши билан ажралиб туради.

Ўрта цикллар. Бу катта цикллар даврида бир неча бор қайтарилиб, такрорланиб турадиган цикллардир. Улар ўртача вақт давомида (илгари 8-12 йил бўлган бўлса, ҳозир 6-8 йилда) такрорланади. Катта цикл даврига хос бўлган технология тақомиллашиб бориши туфайли у ишлаб чиқаришда оммавий шаклда янгиланади, уларни эски, кам унумдорлиги, янги юқори унумдорлиси билан алмаштирилиши туфайли ишлаб чиқариш кенгайди, товар таклифи ортади ва талабдан ошиб кетади. Натижада мувозанат бузилади ва кризис - инқироз ҳолати пайдо бўлади.

Кичик-конъюктура цикллари. Бу қисқа вақтда (3-4 йилда) қайталанувчи цикллар бўлиб, бозор ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқ. Бозорга чиқарилган товарларнинг турлари, нархи ва сифати талабга жавоб бермай қолганда уларни сотиш қисқаради ва ортиқча таклиф юзага келиб бозор мувозанати бузилади, издан чиқади. Бу қисқа муддатли иқтисодий тўлқинларни ҳосил қилади. Иқтисод аввал кўтарилса, кейин пасаяди, яна кўтарилади.

Қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий инқирозлар аграр инқирозлар дейилади. У қуйидаги шаклларда намаён бўлади: а) қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг нисбий ортиқча ишлаб чиқариш натижасида катта миқдорда сотилмай қолиши, б) нархларнинг пасайиши, даромадлар ва фойданинг камайиши, в) фермерларнинг оммавий равишда синиши, уларнинг қарзларини ортиши, г) қишлоқ аҳолиси ўртасида ишсизларнинг кўпайиши.

Аграр кризислар саноат циклларига қараганда анча узоқ чўзилади. Биринчи аграр кризис XIX асрнинг 70 йилларида бошланиб ҳар хил шаклда 90-йиллар ўртасигача давом этган.

Биринчи жаҳон урушидан кейин аҳолининг харид қобилияти пасайиб кетган шароитда 1920 йилда бошланган аграр

кризис, иккинчи жаҳон урушининг бошланишига қадар давом этди, учинчи аграр кризис 1948 йилда бошланиб XX асрнинг 80 йилларигача давом этган.

Аграр кризисларнинг чўзилиб кетишининг сабаблари: 1) ерга хусусий мулк монополиясининг мавжудлиги, 2) ер рентаси ва унинг ошиб бориши, 3) кўплаб майда деҳқон хўжалиқларининг мавжудлиги. Чунки майда ишлаб чиқарувчилар хўжалиқни ўзи ва оиласини боқиш учун, тирикчилик топиш учун олиб борадиларки, кризис даврида ҳам улар ишлаб чиқаришни қисқартирмайдилар, чунки тирикчилик ўтказиш ва ижара ҳақини тўлашга мажбур бўлганликлари туфайли ишлаб чиқаришни олдинги ҳажмда олиб бораверадилар. Бу ўз навбатида қишлоқ хўжалиқ маҳсулотларини ортиқча ишлаб чиқаришни яна ҳам кўпайтириб юборди.

2008 йилда кўпгина ривожланган мамлакатларни ўз гирдобига тортган молиявий инқироз бошланди. Бу инқироз Америка Қўшма Штатларида ипотекали кредитлаш тизимида бўлиб, унинг миқёси кенгайиб, йирик банклар ва молиявий тузилмаларнинг ликвидлиги, яъни тўлов қобилияти заифлашиб, молиявий инқирозга айланиб кетди.

Бу инқироз АҚШ ипотека бозорида пайдо бўлган, етарли даражада тўлов лаёқатига эга бўлмаган қарзларни қайтариш қобилияти маълум бўлмаган қарздорларга ипотека кредитлари беришнинг кескин кўпайтирилиши натижасида юз берди.

Дунёнинг етакчи фонд бозорларида энг йирик компаниялар индекслари ва акцияларининг бозор қиймати кескин даражада тушиб кетди. Бу эса ўз навбатида кўплаб мамлакатларда ишлаб чиқариш ва иқтисодий ўсиш суръатларининг жиддий пасайиб кетиши натижасида ишсизлик, инфляция ва бошқа салбий оқибатларни юз беришига сабаб бўлди.

Маълумки ипотека кредити ўзининг моҳиятига кўра кўчмас мулк гарови ҳисобига бериладиган кредитлар бўлиб, АҚШ бозорлари бундай ликвидли кўчмас мулкларга етарлича «тўйинган» ва уларнинг нархлари кескин тушиб кета бошлади. Натижада АҚШ иқтисодиёти яратилган шарт-шароитлар сабабли арзон кредит ресурсларига тўйинган ва бу Федерал заҳира тизими (ФЗТ) амалга ошираётган пул-кредит сиёсатини ўзгартиришни талаб этди. Натижада 2004-2006 йилларда Федерал заҳира тизими кредит учун фоиз ставкаларини 6,25 фоизгача

кўтарди. Кредитларни бундай қимматлашуви аҳолини ипотекага нисбатан талабнинг пасайишига ва кредитларни қайтариш бўйича қарздорлик тўловининг қисқаришига олиб келди.

Айни шу вақтда жаҳонда озиқ-овқат товарлари ва энергия ресурслари нархларининг кўтарилиши аҳолининг кредитни қайтариш бўйича молиявий имкониятларнинг чекланишига олиб келди. 2000-2007 йилларда жаҳон бозорида озиқ-овқат товарларининг нархи ўртача 2 баробарга, нефть нархи 3,5 баробар ошди ва рекорд даражага яъни бир баррели (159 литр) 147 долларгача кўтарилди.

Бу ҳолат шунга олиб келдики 2007 йил бошларида АҚШда аҳолининг ипотека кредитларини қайтариш билан боғлиқ муаммо кучайди. Қарздорларни кўчмас мулк гарови учун олинган кредит-қарзларини қайтаришдан кўра уни тўлашдан бош тортиш ҳолатлари кенгайди. Банкларнинг тўлов қобилиятига эга бўлмаган мижозларининг кўчмас мулкларини қайта сотувга қўйиши натижасида ипотека бозоридаги таклиф кўпайиб, бозордаги нархларнинг кескин пасайишига олиб келди.

Етакчи ривожланган мамлакатларда юз берган молиявий инқирозга қатор салбий ҳолатлар сабаб бўлган деб айтиш мумкин.

а) нораціонал пул-кредит сиёсатини, ҳамда молиялаштириш ставкасини сурункали равишда паст даражада ушлаб турилиши натижасида қарзга яшашнинг одатга ва кундалик ҳолатга айланиши; (ривожланган мамлакатларда аҳолининг аксарият кўпчилик қисми кредит ҳисобига яшайди).

б) молиявий институтларнинг мажбуриятлари билан устав маблағлари ўртасидаги номутаносибликнинг кучайиши;

в) қимматли қоғозлар бўйича рейтинг ташкилотлари томонидан сохта хулосалар берилиши;

г) молиявий аудит ва профессионал этика тамойилларини бузилиши ва сохта аудит хулосалари тақдим этилиши;

д) молиявий рағбатлантириш услубий сифат кўрсаткичларига эмас, балки миқдорий кўрсаткичларга асосланганлиги;

е) юқори тахликали (рискли) ва мураккаб ҳосилавий қимматбаҳо қоғозларни вужудга келиши ва бошқалар.

Сўнги йилларда ривожланган мамлакатларда сурункали бюджет тақчиллиги ва салбий ташқи савдо сальдосининг вужудга келаётганлиги ҳам жаҳон молиявий инқирозининг ке-

либ чиқишига сабаб бўлган омиллардан бири деб ҳисоблаш мумкин.

Масалан, 1996 йилда ривожланган мамлакатларнинг ташқи савдосида ижобий сальдо 46,2 млрд доллар ҳажмида бўлган бўлса, 2007 йилга келиб 798,8 млрд доллар ҳажмидаги салбий сальдони ташкил этган. Худди шу даврда ривожланаётган мамлакатлар ташқи савдо оборотида 87,5 млрд долларли салбий ташқи савдо сальдоси 509,7 млрд доллар ҳажмидаги ижобий ташқи савдо сальдосига айланган.

Кейинги йилларда ривожланган мамлакатлар, айниқса АҚШ давлат қарзи миқдорининг ўсиб борганлиги ва унинг ЯИМ га нисбатан салмоғини ортиб бораётганлиги ҳам инқирознинг кучайиб боришига асосий омиллардан бири бўлди дейиш мумкин.

Кейинги тўрт (2005-2008) йилда АҚШ ва бошқа қатор мамлакатлар, МДХ айрим мамлакатларининг ташқи қарзи ўсиб бормоқда. Бу 2008 йилда АҚШ ташқи қарзларининг ялпи ички маҳсулотга нисбатан деярлик 90 фоизини ташкил этган. Бу кўрсаткич Россияда 37 %, Қозоғистонда 102 фоизни, Украинада 64 фоиз, Қирғизистонда 81 фоизни ташкил этган.

Шу даврда Ўзбекистонда олиб борилаётган оқилона иқтисодий сиёсат натижасида ижобий тенденция кузатилмоқдаки, мамлакатимизнинг ташқи қарзи 2005 йилдаги 29 фоиздан 2008 йилда 13,3 фоизгача камайган. (Жаҳон иқтисодиётида мамлакатнинг ташқи қарзи ялпи ички маҳсулотнинг 30 фоизгача бўлиши маъқул меъёр деб ҳисобланади).

Шу йилларда жаҳон миқёсида хорижий инвестицияларни жалб этиш 20 фоизга пасайганлиги сабабли, 2009 йилда жаҳон ялпи ички маҳсулотининг пасайиши ва жаҳон халқаро савдо ҳажмини ҳам қарийб 15 фоизга камайиши эҳтимолдан холи эмаслиги айтилмоқда. Бу албатта мамлакатларда ишсизлик даражасини ортишига, халқнинг турмуш даражасини, даромадларининг пасайиши ва буни натижасида жиддий ижтимоий муаммоларни келтириб чиқаришга ҳам олиб келиши мумкин.

Маълумотлар шуни кўрсатмоқдаки жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида ишсизлик даражаси сўнгги 3 йилда ўсиб бориши кузатилган. 2007-2009 йилларда ишсизлик даражаси АҚШда 4,6 фоиздан 7,2 фоизга , Японияда 3,8 фоиздан 4,4

фоизгача, Буюк Британияда 5,5 фоиздан 6,4 фоизга, Германияда 7 фоиздан 8,2 фоизгача кўтарилган. 2009 йилда жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида иқтисодий ўсиш суръатларини кескин пасайиши юз бермоқда 2009 йилнинг биринчи ярмида ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш АҚШда - 3,6 фоиз, Европа мамлакатларида - 4,7 фоиз, Японияда - 7,6 фоиз, Россия - 10,4 фоиз қисқарган. Шу даврда Хитойда иқтисодий ўсиш секинлашиб 7,1 фоизни ташкил этди. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми янада сезиларли даражада камайди. 2009 йил биринчи ярмида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш АҚШда - 12 фоизга, Европа мамлакатларида - 18 фоиз, Япония - 31 фоизга, Хитойда эса саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш суръати йилига 15-18 фоиздан 7 фоизга тушиб қолди.¹

Жаҳон молиявий инқирози Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари Россия, Украина ва Қозоғистонни ҳам четлаб ўтмади ва ўзининг салбий оқибатларини намоён этмоқда.

Агар 2008 йилда ушбу мамлакатларда ўртача иқтисодий ўсиш 5,5 фоизни ташкил этган бўлса, ХВЖ прогнозларига кўра, 2009 йилнинг якунида бу борадаги натижалар, аксинча, 6,4 фоиз миқдорида пасайиши кутилмоқда. Жумладан, Украинада иқтисодий пасайиш 14 фоизни, Россия Федерациясида 7,5 фоизни, Арманистонда 15,6 фоизни, Молдовада 9 фоизни, Қозоғистонда 2 фоизни ташкил этиши башорат қилинмоқда.²

Жаҳон молиявий инқирози Ўзбекистонга ҳам ўз таъсирини ўтказиши, айниқса Республика экспорт қилаётган товарларнинг жаҳон бозорида нархи тушиб кетаётганлиги сабабли бўлиши мумкин.

Маълумки Ўзбекистон халқаро ҳамжамият ва глобал молиявий-иқтисодий бозорнинг ажралмас таркибий қисми сифатида ривожланиб бормоқда ва бу жараён тобора кучайиб бормоқда.

Шуни ҳисобга олиб инқирознинг дастлабки белгилари пайдо бўла бошлаши билан, иқтисодиётдаги реал аҳвол ва шароитлар ҳисобга олиниб, зарур тайёргарлик кўрилиб, кенг кўламли дастурлар қабул қилинган.

Бу иқтисодиётнинг реал сектори юкини осонлаштириш, солиқларни камайтириш ва давлат томонидан ёрдам бериш,

¹ Вопросы Экономики 2009 г., № 9, 71-бет.

² «Халқ сўзи» 2009 йил 31 октябрь, № 213 (4876).

ишлаб чиқариш соҳасини ички бозорнинг талаб ва эҳтиёжларини кондириш учун қаратиш, истеъмол товарларини тайёрлайдиган тармоқларга, кичик бизнес ва тадбиркорлик, фермерлик ҳаракатига кенг йўл очиш ва қўшимча имтиёзлар бериш, айниқса қишлоқ хўжалик соҳасини, қишлоқ тараққиётини мамлакатимиз ривожининг етакчи куч сифатида давлат сиёсатининг устувор йўналиши даражасига кўтаришга алоҳида эътибор берилмоқда.

Экспортга йўналтирилган корхоналарни ҳар томонлама рағбатлантириш, маҳсулот реализация қилиш учун бозорларни янада кенгайтириш муҳим аҳамият касб этади.

Инқирозга қарши чораларнинг энг асосий жиҳатларидан бири - бу транспорт йўллари ва коммуникациялар ва энг аввало тоза ичимлик суви, табиий газ, электр энергияси тармоқларини, хизмат соҳаларини ривожлантириш, қишлоқ жойларида янги қурилиш ва ободонлаштириш ишларини амалга ошириш ва шу асосда республикамиз учун ўта долзарб вазифа янги иш ўринларини барпо этиш масаласи энг муҳим ҳисобланади.

Жорий этилаётган дастурларда энг катта ўрин олган асосий масала бу мамлакат молия-банк кредит тизимини янада мустақкамлаш, уларни реал секторга ижобий таъсирини кенгайтириш, жорий инвестицияларни, аввало, тўғридан-тўғри инвестицияларни мамлакатга олиб келиш учун керакли шарт-шароитлар яратиб бериш ва рағбатлантириш бугунги куннинг муҳим масаласидир.

Инқирозга қарши кўрилган чоралар ўзининг ижобий ишончли натижаларини бермоқда.

Охирги беш йилда Республика иқтисодиёти барқарор ривожланмоқда, 2004-2008 йилларда ялпи ички маҳсулот ҳажми доллар ҳисобида 2,6 баробар, аҳоли жон бошига 2 баробардан зиёд ўсди. Аҳоли реал даромадлари 4 баробар кўпайди.

Масалан: 2009 йил I ярим йил яқунлари бунинг исботлайди. ЯИМ 8,2%, соноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 9,1 фоиз, товарлар экспорт ҳажми 13,4 фоиз, инфляция 3,5 фоиздан ортмади. Амалга оширилган тадбирлар натижасида 530 мингдан кўпроқ янги иш ўрни яратилгани, аҳолининг реал пул даромадларга 26,0 фоизга ўсди.

Иқтисодиётга йўналтирилган инвестиция ҳажми 32,7 %

Ўсди, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар 2,6 баробар кўпайди. 2008 йилда ва 2009 йилнинг биринчи ярмида давлат бюджет профицит билан бажарилади.

Жаҳон халқаро ҳамжамият, халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон банки, Осие тараққиёт банки, Ислом тараққиёт банки каби ташкилотлар, нуфузли халқаро экспорт ва таҳлилчилар Ўзбекистонда олиб борилаётган чуқур ва кенг куламли ислохотларнинг амалий самарасини муносиб баҳолаб холисона тан олмақдалар.

Халқаро валюта жамғармаси бошқарувчи директори Дотиник Стросскан Ўзбекистонда ислохотларни бориши билан ганишиб жорий йилда Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулот ҳажмининг ўсиши дунёдаги энг юқори кўрсаткичлардан бирини гашкил этганлигини маълум қилгани, бу Ўзбекистоннинг имкониятлари қанчалик юқори эканлигидан далолат.

Бугун Республикада фақат инқирознинг салбий таъсирини юмшатиш устидагина иш олиб борилмасдан, балки инқироз гугагандан сўнг, Ўзбекистон иқтисодиётининг янада кучли, барқарор ва мутаносиб ривожланган ҳолда майдонга чиқиши, жаҳон бозорида ўзининг мустаҳкам ўрнини эгаллаш, халқнинг ҳаёт даражаси ва фаровонлигини ошириш бўйича жиддий ишлар олиб борилмоқда.

2009-2014 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича муҳим чора-тадбирлар тўғрисида катта дастур қабул қилинган.

Иқтисодиётда мувозанатларнинг бузилиш сабабларидан бири бу ишсизликдир.

Ишсизлик бозорда ишчи кучи таклифининг унга бўлган талабдан ортиб кетиши туфайли ишлашга қобилияти ва иштиёқи бўлган кишиларнинг бир қисми иш тополмай бекор қолиши.

Меҳнат таклифи ўзгармаган ҳолда бозорда унга талаб қисқаради, натижада меҳнатни таклиф этувчиларнинг бир қисми ишсиз қолади.

Масалан, меҳнат таклифи 3 млн. нафарни ташкил этмоқда, талаб ҳам 3 млн. киши. Бунда мувозанат пайдо бўлади. Ишлаб чиқариш қисқариб, талаб энди 2,8 млн. нафарга тушади, таклиф 3 млн. Таклиф талабдан ошиб кетади ($3 - 2,8 = 0,2$) ва 0,2 млн. одам ишсиз қолади.

Ишсизликнинг сабаби кўпинча меҳнатга талабнинг қисқа-

риши натижасида ва ишлаб чиқарувчилар фойдани кўпайтиришга бўлган интилишидан келиб чиқади. Иш кучига талабнинг қисқариши, иш кучини техника билан алмаштиришни келтириб чиқаради. Чунки янги техника киритилиб меҳнат унумдорлиги оширилади. Ишчи бажараётган иш техникага ўтади ва ишчи ортиқча бўлиб қолади.

Меҳнат ресурслари тез ўсаётган шароитда ишчи кучи таклифи ҳам тез ўсади, иш ўринлари эса унга мос равишда кўпаймайди.

Аҳоли тез ўсаётган жойларда ҳам ишсизлик бўлиши мумкин. Ишсизлик ўзининг келиб чиқиш сабаблари ва давомийлигига қараб турли шаклларда бўлади.

1. Фрикцион ишсизлик - бу меҳнатга лаёқатли ишчи кучининг иш ўрнини алмаштириш оқибатида вақтинча бекор юриши, бу кўпроқ шу ишнинг ишловчига ёқмаганлиги, яшайдиган жойидан бошқа жойга кўчиб бориши, иш ҳақи ишловчини қондирмаслиги туфайли келиб чиқади ва улар янги иш топгунча ишсиз қоладилар.

2. Таркибий (структуравий) ишсизлик - бу ишлаб чиқаришда таркибий ўзгаришлар юз берганда бўладиган ишсизлик. Эски мавжуд тармоқлар юксалиб бораётган эҳтиёжларга жавоб бера олмай қолади ва уларда ишлаб чиқариш қисқариб, ёпилиб кетади, кўплаб ишчилар ишдан бўшатилади. Шундай бир вақтда янги тармоқлар пайдо бўлади, уларда ишчига талаб ортади. Натижада иш кучининг эски тармоқдан янгисига ўтиши юз беради. Лекин бундай ҳолатда бир соҳадан бошқасига ўтиб, янги касбни ўрганиб, ихтисослигини ўзгартириб ишга жойлашгунга қадар маълум бир вақт ўтади. Бу даврда таркибий ишсизлик мавжуд бўлади.

3. Мавсумий ишсизлик. Бу мавсум тугагач, ишлаб турганлар бекор қоладилар. Бу мавсум билан боглиқ ишлаб чиқариш соҳаларида, масалан, қишлоқ хўжалигида, қурилишда, туризм, ёзги ёки қишги дам олиш соҳаларига хос бўлади.

4. Яширин ишсизлик. Бу одатда расман иш билан банд, лекин улар қисқартирилган иш куни ёки иш хафтасида банд бўлганлар, кам ҳақ тўланадиган ёки ҳақ тўланмасдан вақтинча таътилга чиқарилганлардан ташкил топади. Бу ишлаб чиқаришдаги узилишлар, ишлаб чиқаришни ўз вақтида ресурслар билан таъминланмаганлиги натижасида маълум даврда тўхтаб

қолиши натижасида юз беради. Яширин ишсизлар қишлоқ аҳолиси ўртасида кўпроқ учрайди, улар ҳисобга олинмайди, чунки ишчи кучи биржаларида рўйхатдан ўтмайдилар.

5. Циклли ишсизлик. Бу ишлаб чиқариш кризисга учраб, унинг ҳажми қисқариб, ишчи кучига умумий талабнинг қисқариши натижасида ишсиз қолишни билдиради. Бу ишсизлик ишсизликнинг бошқа шакллари билан шу билан фарқланадики, бу умумий ва оммавий тус олади, ишсизлар кўп бўлади. Бироқ бу ўткинчи хусусиятга эга бўлиб, ишлаб чиқариш инқироздан чиқиб юксалиб кетиши билан у йўқолиб кетади ва ишчиларни иш билан таъминланиш ортади.

Фрикцион ва таркибий ишсизлик доимо бўлиб туради ва шунга қараб ишсизлик қандайлиги аниқланади. Ишсизликнинг миқдорий ўлчами - бу ишсизлик даражасидир.

Ишсизлик даражасини аниқлаш учун мамлакатнинг барча аҳолиси уч гуруҳга бўлинади:

1. 16 ёшга тўлмаганлар, руҳий касаллар ва ахлоқ тузатиш лагерларидагилар.

2. Нафақахўрларнинг ишламаётган қисми, ўқувчилар, талабалар, уй бекалари, бола тарбияси билан банд аёллар, айрим сабабларга кўра ишламаётган ва иш қидирувчилар.

3. Меҳнатга лаёқатли ишчи кучи;

Ишсизлик даражаси қуйидагича аниқланади.

$$Ид = \frac{Ис}{Ик} \cdot 100\%$$

Бу ерда Ид - ишсизлик даражаси

Ис - ишсизлар сони

Ик - меҳнатга лаёқатли ишчи кучи

Масалан, мамлакатда ишга яроқли ва шунга талаб бор аҳоли 10 млн. бўлиб, шундан 0,3 млн. одам ишсиз бўлса, ишсизлик даражаси 3 фоиз бўлади:

$$Ид = \frac{0,3\text{млн.}}{10\text{млн.}} \cdot 100 = 3$$

Агар бу кўрсаткич 2 фоиз бўлса ишсизлик қисқарган бўлади. 5 фоиз бўлса ошган ҳисобланади. Ишсизликнинг меъерий чегараси бор бўлиб, ривожланган мамлакатларда 6 фоиз қилиб белгиланган ва бу фрикциион ва таркибий ишсизлар миқдорига қараб аниқланади. Ишсизлик меъерининг бундан ортиб кетиши ижтимоий жиҳатдан номаъқул деб ҳисобланади.

Ишсизликнинг ижобий ва салбий томонлари мавжуд бўлиб,

унинг ижобийлиги-ишсизлар меҳнат заҳирасини ҳосил этиб, талаб ошганда ишлаб чиқаришни ўстириш учун иш кучини етказиб беради, ишсизлар ўртасида иш жойи учун рақобат кучаяди, ишлаётганларни янада яхши меҳнат қилишга, меҳнат унуми ва сифатини яхшилашга ундаса, дангаса ишёқмаслар, иш қидирувчиларни ўз устида ишлаш, малакасини оширишга даъват қилади. Ишсизлик меҳнаткашни ҳаракатчан қилади, яъни ишсиз бекор юрганлар ўз меҳнатига талаб бор жойга, ҳатто чет элларга ишга борадилар. Бугун дунёда бир неча миллионлаб муҳожир ишчилар бор.

Ишсизликнинг салбий оқибати шуки, инсонга зарур неъматлар яратишга қодир кишилар у ишни қила олмай қоладилар. Узоқ ишсиз юриш натижасида ишчи касбий малака ва маҳоратини йўқотади, иқтисодий жиҳатдан қийналади, руҳан эзилади.

Ўзбекистонда иқтисодиётни ислоҳ қилиш, модернизациялаш, таркибий ўзгаришлар, тадбиркорлик, кичик бизнесни ва касаначиликнинг кенг равишда ривожлантирганлиги туфайли аҳолини иш билан бандлиги ошиб, ишсизлик камаймоқда. 2000 йилда мамлакатда ишсизлик даражаси 0,4 фоиз бўлган бўлса, 2007 йилда 0,2 фоизни ташкил этди ва 2000 йилга нисбатан 2 баробар пасайди.

2007 йилда қўшимча 639 мингдан ортиқ янги иш ўринлари ташкил этилди, унинг қарийб 2/3 қисми қишлоқ жойларида очилди. Янги иш ўринларининг 65 фоизга яқини кичик бизнес ва хизмат кўрсатиш тармоқлари, 20 фоиздан ортиғи эса касаначилик ҳиссасига тўғри келди. Шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларида қорамол боқиш билан банд бўлганларнинг умумий сони бир миллион кишидан ошди.

Янги иш ўринларини ташкил этиш туфайли 2007 йилда иш билан банд бўлмаган меҳнатга лаёқатли аҳоли ўртасида ишсизлар сони мамлакат бўйича 5 фоиз камайди.

Ишсизликнинг салбий оқибатларидан бири унинг ЯИМ ҳажмига таъсиридир. Ишсизликнинг ҳақиқий даражаси 1 фоизга ошса, ЯИМ ҳажми 2,5 фоиз камайди. Ишсизлик даражаси билан ЯИМ ўртасидаги бундай тесқари боғлиқликни Америкалик иқтисодчи А.Оукен таҳлил қилган. Шунинг учун бу боғлиқлик А.Оукен қонуни ҳам дейилади. Ишсизликни ўсишидан жамият жуда катта иқтисодий талофат кўради.

Ишсизлик албатта бозор иқтисодиётида бўладиган ҳодиса бўлсада, у табиатан кўнгилсиз воқеа ҳисобланади ва шунинг учун давлат ва жамоатчилик ишсизликнинг олдини олиш ишсизларга ёрдам бериш йўлидан боради.

IV.5. МОЛИЯ ТИЗИМИ ВА МОЛИЯВИЙ СИЁСАТ. ПУЛ КРЕДИТ ТИЗИМИ. БАНКЛАР ВА УЛАРНИНГ БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДАГИ РОЛИ

Бозор иқтисодиётида молиянинг ўзига хос алоҳида ўрни бўлиб, у жамиятдаги пул маблағларини йиғиш, тақсимлаш, ишлатиш билан боғлиқ алоқа, муносабатлар йиғиндиси. Маълумки, бозор иқтисодиёти товар-пул муносабатларидан иборат бўлиб, молия уларга хос иқтисодий категория - тушунча.

Молия тарихий хусусиятга эга бўлиб, унинг пайдо бўлиши говар-пул муносабатларининг ривожланиши, давлат ва унинг эҳтиёжлари, вазибалари билан боғлиқ.

Халқаро миқёсда «Финанс» тушунчаси бўлиб, у лотинча «Finansio» сўзидан олинган бўлиб, «тўлов», «даромад» маъносини билдиради. Энг аввало бу ибора «пул тўлови» маъносида XIII-XIV асрларда Италияда ишлатилган бўлса, кейинчалик халқаро майдонда тарқалиб, давлатнинг иқтисодий ва сиёсий вазибаларини бажариш учун зарур пул ресурсларини, пул муомаласи тизимини вужудга келтириш билан боғлиқ тушунча тариқасида қўллана бошланган. Ўзбек тилида «Finansio» сўзига мос «молия» сўзи ишлатилади.

Молия - пул маблағларини йиғиш, фойдаланиш ва унинг ҳаракатини тартибга солиш билан боғлиқ алоқалар тизими бўлиб, унинг ёрдамида турли даражада пул маблағлари, фондлари вужудга келтирилади ва улар такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжлари ва бошқа ижтимоий эҳтиёжларни қондириш мақсадида тақсимланади.

Молия иқтисодиётда бир-бирига боғлиқ қатор вазибаларни бажаради. Булар қуйидагилардан иборат.

1. Молия иқтисодий жараён ва тадбирларни молиявий таъминлаш, уларга хизмат кўрсатиш.

2. Тақсимлаш вазибаси - молия воситаси ёрдамида ишлаб чиқариш соҳаларида яратилган ЯИМнинг пул шаклидаги қиймати тақсимланади. Тақсимлаш молия ресурсларининг пайдо бўлишидан бошлаб, улар сарфлангунча давом этади. Бирлам-

чи тақсимлашда фирмалар, корхоналар, уй хўжаликлари ва давлат иштирок этади.

Фирмалар ишлаб чиқариш фаолияти туфайли яратилган даромад уч қисмга бўлинади. Бир қисми ишлаб чиқарувчилар, фирмалар ихтиёрида қолади, иккинчиси фирмада ишловчиларга тегади, учинчиси солиқ тарзида давлатга ўтади. **Иккинчи тақсимлаш** давлат молияси орқали амалга ошади. Давлат олган солиқ тариқасидаги пул, бюджет ёрдамида тақсимланиб иқтисодиётни ва ижтимоий соҳаларни ривожлантиришга хизмат қиладиган жамғармаларга ўтказилади. **Учинчи тақсимлаш** бўлганда фирмалар, уй-хўжаликлари ва давлат ўз даромадининг бир қисмини нодавлат ва жамоат ташкилотларига ажратади, улар ўз навбатида турли хайрия жамғармаларини ташкил этадилар. **Тўртинчи тақсимлашда** даромаднинг бир қисми хайрия жамғармалари орқали муҳтож оилаларга ижтимоий ёрдам сифатида берилади. Масалан, Республикамиздаги «Нуроний», «Сен ёлғиз эмассан», маҳалла жамғармасига тушган пулнинг бир қисми муҳтож нафақахўрларга, етим-есирларни боқиш, даволаш, маҳалладаги кам таъминланган ва ёлғиз кўп болали оналарга, қаровсиз қолганларга ёрдам тариқасида берилади. **Бешинчи тақсимлаш** бу охириги пировард бўлиб, бу хонадан, уй хўжалиги молиясини ташкил этади ва натижада хонадондаги истеъмол ва жамғариш фондларига пул ажратилади.

3. Рағбатлантириш вазифаси - бунинг ёрдамида иқтисодий фаоллик қўллаб-қувватланади, рағбатлантирилади. Фирма корхоналарда яхши ишлаганларни моддий рағбатлантириш учун мукофот фондлари тузилиб, улардан қўшимча иш ҳақи тўланади, ижтимоий ёрдам фондидан бир марталик тўловлар ажратилади, қимматбаҳо товарлар (уй-жой, автомашина ва бошқа) ни олиш учун қарз берилади. Ёмон ишлаганларга жарима солинади. Давлат яхши ишлаганларга солиқни камайтиради, муҳтожларга молиявий ёрдам кўрсатади. Молиявий қийинчиликка тушиб қолган ишлаб чиқарувчилар - фирма, корхоналарга давлат субсидия (қайтарилмайдиган маблағ-молиявий ёрдам) беради. Мажбуриятини ўз вақтида бажармаган хўжалик субъектлари жарима ва пеня, (ўз пул тўлов мажбуриятларини ўз вақтида қайтара олмаганда тўланадиган устама) тўлайдилар. Бу ҳам ишлаб чиқаришни рағбатлантиришга хизмат қилади.

4. Иқтисодий информация бериш вазифаси - бозор шароитида молиявий кўрсаткичлар пул ёрдамида бўлганлиги туфайли фирмалар, банклар ўз миқдорлари билан қандай муносабатда бўлишларини аниқлайдилар. Уй хўжалиги ялпи даромадининг миқдори, унинг жамғармаси қарздор ёки қарздор эмаслигини ҳам у билан алоқа қилувчилар ҳисобга оладилар. Давлатнинг молиявий аҳволи, яъни давлат бюджети, унинг ҳажми, унда камомаднинг бор-йўқлиги, давлатнинг ички ва ташқи қарзи, унинг олтин-валюта захираси ҳақидаги маълумотлар тўғрисида ахборотлар тайёрланади. Молиявий ахборотлар албатта ҳаққоний, холисона бўлиши керак. Ахборотлар одатда икки йўл билан олинади: биринчиси, иқтисодий субъектлари ўзи эълон қилган ахборот, иккинчиси, холис ташқи тафтишчилар (аудиторлар) таҳлили асосида олинган ахборотдир.

5. Ижтимоий ҳимоя вазифаси - бу пул ресурсларнинг ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга қандай сарфланаётганлиги билан боғлиқ бўлиб, бу вазифа икки йўналишда олиб борилади:

1. Давлат, корхоналар, фирмалар ва аҳоли солиқ тариқасида ажратилган пул ҳисобидан ижтимоий соҳалар - таълим, соғлиқни сақлаш, маданият, ижтимоий таъминот, спорт, атроф-муҳит, экологияни сақлаш ишлари пул билан таъминланади.

2. Давлат, корхоналар, фирмалар, айрим шахслар ва хайрия ташкилотлари томонидан аҳолининг муҳтож гуруҳларига ёрдам пули ажратилади.

2007 йилда мамлакатимизда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш мақсадида 483 миллиард 600 миллион сўм, шундан 213 миллиард 200 миллион сўм бюджет маблағи ва 270 миллиард 400 миллион сўм миқдорида грантлар, ҳамда хомийлар маблағи сарфланган.

Мустақилликнинг биринчи кунлариданоқ оширилиб келинаётган аҳолини ижтимоий ҳимоялаш сиёсатига биноан ижтимоий соҳага йўналтирилган маблағлар давлат бюджетининг умумий харажатларига нисбатан 2006 йилда **51,9 фоизни**, 2007 йилда **53,8 фоизни** ташкил этган. 2008 йилда эса бу кўрсаткич **54,6 фоиз** бўлиб, бундай кўрсаткичлар бошқа бирон-бир давлатлар тажрибасида камдан-кам учрайди.

6. Назорат қилиш вазифаси. Ажратилган молиявий ресурсларни мақсадли ишлатилиши назорат қилинади. Бу давлатнинг молия идоралари, фирмалар, корхоналар, хайрия таш-

килотлари томонидан ажратилган молиявий маблағлар нима учун, қайси томонга, қандай мақсадда ишлатилаётганлигини назоратга оладилар ва уларнинг самарали ишлатилишини таъминлайдилар. Масалан давлат мактаб, соғлиқни сақлаш, ёки бирон-бир ишлаб чиқариш корхонаси, йўл қуриш учун пул ажратган бўлса, пулни шу йўлда ишлатилиши назорат қилинади, уни бошқа соҳада ишлатилишига йўл қўйилмайди. Назоратнинг вазифаси молиявий ресурсларни белгиланган даражада самарали ишлатилишини таъминлашдан иборат.

Молиянинг турли хил турлари бўлиб, улар бир-биридан ажратилади: микро, макро даражада бўлади.

Микромолия - иқтисодийнинг қуйи даражасидаги молия бўлиб, у фирмалар, корхоналар, уй хўжаликлари (хонодонлар), нодавлат ва жамоат ташкилотлари молиясидан ташкил топади. Микромолия тизимида суғурта алоҳида ўринга эга. Суғурта компанияларидаги молия ресурслари икки манбали бўлиб, бири суғурта компанияларининг пули, иккинчиси суғурта қилинган фирмалар, ташкилотлар ва аҳолидан **суғурта** бадали тариқасида тушган пулдан ташкил топади. Бу пул сарфланганда суғурта ишларини олиб бориш харажатлари қопланади ва суғурталанувчилар кўрган зарарни қоплаш учун суғурта тўлов ажратилади. Бугун Ўзбекистонда 30 га яқин суғурта компанияси мавжуд бўлиб, 27 та суғурта компанияси жамғармаларининг ҳажми 2007 йилда 1,5 баробар кўпайган. Суғурта мукофотлари миқдори 2007 йилда 45 фоизга ортган ва 70 миллиард сўмдан зиёд бўлган. Ихтиёрий, шахсий суғурта хизматлари ривожланиб 80 фоизга ўсган.

Шуни қайд этиш керакки, мамлакатимизда ҳали мажбурий суғурталашнинг турли шаклларининг улуши нихоятда паст ва у суғурталашнинг умумий ҳажмидан бор йўғи 6 фоиздан ортмайди. Бунда халқаро амалиёт талабларига мос бўлган мажбурий суғурталашнинг айрим турлари ҳали ҳам Ўзбекистонда жорий этилмаган.

Уй хўжалиги (хонадон) молияси. Бу ерда жуда катта пул ресурслари тўпланади. Кўпгина мамлакатларда жамият жами даромадининг 60-65 фоизи хонадон молиясидан ўтади. Хонадон молияси ресурслари: иш ҳақи, тадбиркорликдан, якка меҳнат фаолиятидан, мулкдан, қарз олинган пул, томарқа ерида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етказиб сотишдан

оладиган пул, пенсия, стипендия ва турли хил нафақалардан тушган пул даромадларидан иборат бўлади. Бу ресурслар мажбурий ва кўнгилли тўловлар фонди, товар ва хизматларни гўлаш, харид қилиш фонди ва жамғариш фондларини ташкил этган ҳолда сарфланади. Хонадон (уй хўжалиги) молиясининг асосий қисми истеъмолга сарфланади. **(Хурматли талаба! Шу ерда ёзувчи С.Аҳмаднинг «Келинлар кўзғолони»даги келинлардан бири, Соттининг ака-укалар ишлаб топиб келган пулларни йиғиб, ҳисоб-китоб қилиб нималарга, қаерга сарфланиш ҳақидаги манзарани кўз олдингизга келтирсангиз молиянинг вазифаларини янада аён билиб оласиз).**

Масалан, Ўзбекистонда 2006 йилда 5 миллионга яқин хонадон бўлиб, улар ўз даромадлари - молиявий ресурсларининг 73,6 фоизини истеъмолга, 6,9 фоизини мажбурий тўлов ва бадалларга, 17,4 фоизини омонатлар, қимматли қоғозларга жойлаштириш, валюта харид қилиш ҳисобидан жамгармага сарфлаганлар.

Макромолия - умумдават молияси бўлиб, давлат умуммиллий, умумхалқ манфаатларини ўзида гавдалантирувчидир. Давлат молияси давлатнинг барча даромадларининг йиғиндиси давлат бюджети ижтимоий суғурта, давлатнинг мол-мулки ва шахсий суғурта фонди ва бошқа бюджетдан ташқари фондлардан ташкил топади.

Давлат пул маблағларининг асосий марказлашган фонди давлат бюджети молия тизимининг асосий бўғини ҳисобланади.

Бюджет (инглизча «сумка», «халта» деган маънони англади) давлат, корхона, фирма, ташкилот, муассаса ёки айрим шахснинг маълум муддат учун белгиланган даромад ва харажатларининг йиғиндиси.

Давлат бюджети жамият миқёсида яратилган барча даромадлар йиғиндиси бўлган миллий даромадни қайта тақсимлашни амалга оширади.

Давлат бюджети - давлат пул даромадлари ва харажатлари ҳамда уларни қоплашнинг йиллик режаси.

Давлат бюджети икки бўлимдан иборат бўлиб, бири бюджетга келиб тушадиган даромадлардан ва уларнинг манбалари, иккинчиси, шу тушган даромадларни харажат қилиш таркиби ва миқдорини ўз ичига олади.

Мамлакат иқтисодиётининг хусусиятига қараб бюджет турли

поғанали бўлади. Ўзбекистонда икки поғанали бюджет тизими мавжуд бўлиб, умумдавлат ва маҳаллий бюджетлардан иборат. Маҳаллий бюджет вилоят, шаҳар, туман миқёсидаги даромадлар ва харажатлардан ташкил топади.

Давлат бюджети даромад ва харажат қисмидан иборат бўлиб, бюджетнинг даромад қисмини шакллантиришда мулк шаклидан қатъий назар, барча иқтисодий субъектлар иштирок этади. Уларнинг иштироки солиқлар ва бошқа тўловлар шаклида юз беради.

Бюджетнинг харажатлари умумдавлат молия фондини ташкил этган тушумларни тақсимлаб, маълум мақсад йўлида ишлатилишидир.

Давлат бюджетининг тузилиши, даромадлари ва харажатларининг таркибини қуйидаги чизмадан яққол билиб олиш мумкин.

№	Бюджет даромадларининг манбаи		Бюджет харажатларининг туркумланиши
1.	Корхоналар, фирмалар – турли хўжалик субъектларидан олинadиган даромад (фойда) солиғи	1	Моддий ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун инвестициялар солиш (капитал маблағлар, дотация, субсидиялар бериш)
2.	Жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи	2	Номоддий тармоқларни: фан, маориф, маданият, соғлиқни сақлаш, спорт соҳаларини ривожлантириш учун маблағ ажратиш.
3.	Кўшилган киймат солиғи	3	Ижтимоий ҳимоя: нафақалар, стипендиялар, бюджет соҳаси ходимларининг иш ҳақи, моддий ёрдам, кўп болалиларга, елғиз қарияларга берилadиган ёрдам ва бошқа ижтимоий соҳа харажатлари.
4.	Акциз тўловлари	4	Давлатни бошқариш (маъмурий бошқарув, прокуратура, милиция, суд ва бошқа соҳаларни) бошқаришга сарф-харажатлар
5.	Божхона тўловлари	5	Мамлакатни мудофаа қилиш билан боғлиқ харажатлар
6.	Давлат заемларини сотишдан тушадиган даромадлар	6	Давлатни ички ва ташқи қарзлари бўйича тўловлар
7.	Пул эмиссияси келтирган даромадлар	7	Ташқи фаолиятни таъминлаш (дипломатия) харажатлари
8.	Давлат оладиган дивидент, фоиз, ижара ҳақлари	8	Мақсадли дастурлар учун харажатлар (масалан, “ижтимоий ҳимоя йили дастурлари учун харажатлар)
9.	Давлат мулкни сотишдан тушган маблағлар	9	Кредитлар ва ўзга мамлакатларга ёрдам ва бошқалар
10.	Ташқи иқтисодий фаолиятдан келадиган даромадлар		
11.	Рента тўловлари		

Давлат бюджетида даромадларнинг катта қисми солиқлардан ташкил топади. Бюджет харажатлари юқорида келтирил-

ган чизмада кўринадики, ишлаб чиқаришни ривожлантириш, яъни инвестиция учун сарфлар, ижтимоий-маданий сарфлар, яъни давлатга қарашли маданий хизмат соҳалари, фан, маориф, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот учун сарфлар, давлатни бошқариш харажатлари, мамлакат мудофаасини таъминлаш учун сарфланадиган харажатлар ва ташқи қарзни тўлаш каби харажатлардан ташкил топади.

Бюджет ҳисобидан кам рентабелли, режали-зарар кўриб ишловчи корхоналарга уларни соғломлаштириш учун **субсидия, субвенция** тариқасида вақтинча ёрдам ажратилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиб бориш билан жамият молия тизимида турли хил суғурта (ижтимоий суғурта, тиббий суғурта) фондлари ва бюджетдан ташқари фондлар, пенсия фонди, аҳолини иш билан таъминлаш учун - бандлик фонди, табиатни муҳофаза қилиш фонди, тарихий обидаларни сақлаш фонди, тадбиркорларга кўмаклашиш фонди ва бошқаларнинг ўз ўрни бўлади ва уларнинг аҳамияти ортиб боради.

Давлат бюджетининг даромадлари билан харажатларининг маълум мувозанати бўлиши керак. Аммо кўпчилик ҳолларда давлат бюджети харажатларининг даромадлардан ортиқлиги келиб чиқадики, натижада бюджет **дефицити**, камомади пайдо бўлади. Бунга кўплаб сабаблар мавжуд, аммо энг муҳими давлатнинг жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги ролининг ошиб бориши, унинг иқтисодий ва ижтимоий вазифаларини кенгайтиши эътиборлидир.

Бюджет тақчиллигининг ўсиши ёки камайишининг мутлоқ миқдори ва унинг ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) нисбатида аниқ кўринади.

Дунё иқтисодиётида қабул қилинган стандартларга кўра, бюджет тақчиллиги (дефицитлиги) ЯИМ га нисбатан 3,5 фоиздан ошмаслиги керак. Бу иқтисодиёт учун нормал ҳол ҳисобланади. Бюджет камомади юқори бўлса, пул-кредит ва иқтисодий фаолиятда салбий оқибатлар келиб чиқиши мумкин. Бюджет тақчиллигини келтириб чиқарувчи сабаблар туфайли даромадлар пасаяди, айрим харажатлар кўпаяди.

Даромад ва харажатларни мувофиқлаштириш орқали бюджет камомади, тақчиллиги (дефицитлиги) бартараф этилади.

Халқ хўжалигини молиялаштиришда кредитлашга ўтиш, паст даромадли корхоналар учун бериладиган дотацияларни

аста-секин қисқартириш, солиқ ундириш тизимини ўзгартириш, маҳаллий бюджетлар ролини ошириш, иқтисодийни соғломлаштириш ва ривожлантириш, иқтисодий ўсиш суръатларини ошириш, даромадларни кўпайтириш, бюджет тақчиллигини тугатишга хизмат қилади. Бюджет даромадларининг харажатлардан ошиши **бюджет профицити** деб юритилади.

Ўзбекистонда кейинги вақтларда иқтисодийнинг юқори барқарор суръатлар билан ўсиши ва макроиқтисодий мутаносибликнинг таъминланганлиги ишлаб чиқаришнинг таркибий ўзгариши, модернизация қилиш, техник-технологик янгилаш, солиқ системасининг ўзгартирилиши, тадбиркорлик, айниқса кичик бизнесни кенг ривожлантирилиши, давлат аппарати қисқартириш натижасида давлат бюджетининг харажатлар қисми камайиб, даромадлар ошиб бормоқда. Давлат бюджети 2000-2004 йилларда -0,8-0,4 фоиз камомад билан яқунланган бўлса, 2005-2008 йилларда +0,1+1,5 фоиз ортиқча профицит билан яқунланган.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ДАВЛАТ БЮДЖЕТИНИНГ ИЖРОСИ (ЯИМ га нисбатан фоизда).

Кўрсаткичлар	Йиллар							
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
бюджет харажатларининг даромадлардан ортиқлиги (бюджет тақчиллиги дефицит)	1,0	0,8	0,6	0,4	-	-	-	-
бюджет даромадларининг харажатлардан ортиқлиги (бюджет профицити)	-	-	-	-	0,1	0,5	1,1	1,5

Давлат бюджети даромадларининг асосий қисмини солиқлар ташкил этади.

Солиқ иқтисодий категория, тушунча тариқасида соф даромаднинг бир қисмини бюджетга йиғиш шакли бўлиб, молиявий муносабатларнинг таркибий қисмини ташкил этади.

Солиқ - бу давлат ижтимоий кафолатларининг молиявий базасини таъминлаш, ҳуқуқий шахсларнинг тадбиркорлик фаолиятини тартибга солиш, табиий бойликлардан тежаб-тергаб фойдаланишни рағбатлантириш мақсадида ҳуқуқий ва жисмоний шахслардан бюджетга ундириб оладиган мажбурий пул тўлови.

Солиқ ёрдамида миллий даромаднинг каттагина қисми тақсимланади ва қайта тақсимланади.

Давлат томонидан йиғиладиган солиқлар ва уларни ташкил этилиш шакли ва усуллари солиқ тизимини ташкил этади. Миллий иқтисодиётда солиқларнинг вазифалари:

- давлат харажатларини молиялаштириш - (фискал вазифаси);
- ижтимоий тангликни юмшатиш (ижтимоий вазифаси);
- иқтисодиётни тартибга солиш (тартибга солиш вазифаси)

Давлат сарфлари миқёсининг ўсиб бориши туфайли, солиқлар ҳам ўсиб борадики, уни қуйидаги омиллар тақазо этади:

1. Жамиятда ижтимоий соҳа хизматларига талабнинг ортиши.
2. Аҳоли сонининг ортиши. Урбанизация.
3. Атроф-муҳитнинг ифлосланиши билан харажатларнинг ошиб бориши.
4. Даромадлар тенгсизлигини қисқартириш дастурларини бажариш.

5. Миллий муҳофаа, давлат хавфсизлиги ва тинчлигини таъминлаш билан боғлиқ харажатлар ҳажмининг ортиб бориши.

Ҳўжалик субъектларининг фаолиятини солиқ ёрдамида тартибга солиш қуйидаги тамойилларга асосланади:

- манбаларидан қатъий назар барча даромадлардан солиқ олинишининг мажбурийлиги;
- солиқ олишда барча учун ягона умумдавлат сиёсатига асосланиш;

- самарали ишловчи ҳўжалик субъектлари, ҳамда ҳўжалик юритишнинг илғор шакллари учун солиқ меъёрларининг рағбатлантирувчи ролини таъминлаш;

Солиқ миқдори - ставкасини белгилашда нафтилиқ, тўловга лаёқатлилиқ, адолатлилиқ принципларига амал қилиниши зарур.

Солиқлар бўйича имтиёзлар қонунчилик битимларида (Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси -2008 йил 1 январдан янги таҳрирда кучга кирди) белгиланган тартиб ва шароитлар асосида ўрнатилади.

Уларнинг қуйидаги турлари кенг жорий этилган.

- объектларнинг солиқ олинмайдиган энг кам даражасини белгилаш;

- солиқ тўлашда алоҳида шахс ёки айрим гуруҳлар (масалан) II жаҳон уруши фахрийларнинг имтиёзга эгаллиги;

-солиқ солиш даражаси (ставкаси) ни қисқартириш; (масалан, солиқ олинадиган суммадан чегириш, Чернобил иш-тирокчилари, Афғон уруши қатнашчилари, I-II гуруҳ ногиронлари, болаликдан ногирон бўлиб қолганлар, ўз даромадларидан мамлакатда ўрнатилган энг кам иш ҳақининг 4 баробаригача бўлган миқдорда (2009 йил 1 декабрдан энг кам иш ҳақи $37680\text{сўм}:4=150720\text{ сўм}$) солиқ тўламайдилар)

Солиқ ставкаси ва даромадлар ўртасидаги нисбатга қараб солиқлар прогрессив (ўсиб борувчи) пропорционал (мутаносиб) ва регрессив (камайиб борувчи) солиқлардан ташкил топади.

а). Даромад ҳажми ўсиб бориши билан ўртача солиқ ставкасининг ўсиб бориши прогрессив солиқлар деб аталади.

б). Даромад ҳажми ўсиб бориши билан ўртача солиқ ставкаси ўзгаришсиз қолса, пропорционал солиқлар бўлади.

в). Даромад ҳажми ўсиб бориши билан ўртача солиқ ставкаси пасайиб борадиган солиқларни регрессив солиқлар деб юритилади.

Прогрессив солиқ усули даромаднинг ўсиб бориши билан ўртача солиқ ставкасининг кўпайишидан иборат. Ўзбекистон Республикасининг янги Солиқ Кодексида бундай усул фақат аҳолидан олинадиган даромад солигига нисбатан қўлланилади.

Республикамызда иқтисодий эркинлаштиришда биринчи навбатда солиқ юкни камайтириш, солиққа тортиш тизimini соддалаштириш ва унификация қилишга алоҳида эътибор берилмоқда.

Буюк бобоколониимиз, жаҳонга машҳур саркарда ва давлат арбоби Амир Темур ҳам ўзининг «Темур тузуклари» да солиқ, солиққа тортиш, солиқни жамиятдаги ўрнига алоҳида эътибор берган. У солиқ тизими орқали иқтисодий бошқариш, мамлакатнинг иқтисодий ва ҳарбий ҳаётини тартибга солиш

мумкинлигини англаб етган. Солиқлар адолатли бўлишини, аҳолидан солиқлар уларнинг даромадларига қараб белгила-нишини, агар солиқлардан кимки эл-юрт ободончилиги учун сармоя сарфласа, уларга давлат солиқ имтиёзи бериш керак-лигини таъкидлаган. Энг муҳими шундаки, Амур Темур аҳоли-ни мамлакатда ўтказилаётган иқтисодий сиёсатдан, айниқса молиявий ишлардан, пул муомаласи ва солиқ тизимидан ха-бардор бўлиши, яъни иқтисодий саводхон бўлса, мамлакат ҳам иқтисодий жиҳатдан юксалади деб билган.

Мамлакатимизда ишлаб чиқаришни юқори суръатларда ўсишини таъминлаш, тадбиркорлик фаолиятини рағбатлан-тириш, аҳоли даромадларини оширишда доимий равишда солиқ юкини босқичма-босқич камайтириш кенг равишда амалга оширилганлигининг натижасидир.

Республикада сўнгги йилларда солиқлар ва тўловларни бир хиллаштириш, соддалаштириш ва унификация қилишга кат-та эътибор берилиши, солиққа тортиш механизмнинг ош-коралигини таъминлашга, солиқларни ҳисоблаш ва тўлашга доир хўжалик субъектлари фаолиятини соддалаштиришга, солиқ мажбуриятларининг бажарилишини самарали назорат қилишда қўл келмоқда. Бу айти пайтда Ўзбекистонда қўлла-надиган солиқ тизимини халқаро меъёрлар ва андозаларга мос-лаштириш билан ҳам боғлиқ.

Фақат 2000-2008 йилларда Республикада даромад солиги 38 фоиздан 10 фоизга, ягона ижтимоий тўлов 40 фоиздан 24 фоизга, кичик бизнес субъектлари ва қишлоқ хўжалиги маҳ-сулотини ишлаб чиқарувчилар фермерлар учун солиқ 7 фоиз-га туширилди.

Ўзбекистон Республикасида хўжалик субъектларидан олинадиган солиқлар ва йиғимларнинг камайиб бориши¹.

Йиллар	Республикада йиғиладиган умумий солиқлар сони	Кичик корхона ва микрофирмалар учун ягона солиқ тўлов ставкасининг ўзгариши	Корхона ва ташкилотлар иш ҳақи фондидан ҳисобланадиган ижтимоий тўловлар ставкаси (фоизда)	Аҳоли даромадларидан олинадиган солиқнинг юқори ставкаси (фоизда)
1992	24	-	-	
1994	24	-	-	
1995	22	-	-	
1996	21	-	-	
1998	20	10	40,0	45,0
1999	18	10	40,0	45,0
2000	17	10	40,0	40,0
2001	16	10	40,0	35,0
2002	15	10	40,0	35,0
2003	14	12	37,2	35,0
2004	14	12	33,0	30,0
2005	13	12	31,0	30,0
2006	12	13	25,0	29,0
2007	12	10	24,0	25,0
2008	12	8	24,0	25,0
2009	12	7	24,0	22,0

Жисмоний шахслар даромадидан солиқ солиш ставкаси ҳам тубдан қайта кўриб чиқилди ва сезиларли даражада камайтирилди. Натижада сўнгги 7 йилда иқтисодиётда умум солиқ юки 40 фоиздан 24 фоизга пасайтирилдики, бу ўз навбатида хўжалик субъектларининг молиявий ресурсларини ҳам тегишли равишда ошириш имконини берди ва инвестицияларни кўпайтириш, уларнинг айланма маблағларини тўлдириш, ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи ва даромадларини ошириш учун қўшимча манба бўлиб хизмат қилади. Фақат 2007 йилда республикадаги хўжалик субъектларига берилган солиқ имтиёзлари ҳисобидан улар ўз молиявий ресурсларини қўшимча равишда 839 млрд. сўмга тўлдирилди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилган қонулар, Республика Солиқ Кодекси, Республика Президенти И.А.Каримов фармонлари, фармойишлари ва Республика Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари асосида тузилган.

2008 йилда ҳам солиқ соҳасини эркинлаштириш сиёсати давом эттирилди. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари, фермер хўжаликлари учун ягона солиқ ставкаси 10 фоиздан 7 фоизга туширилди.

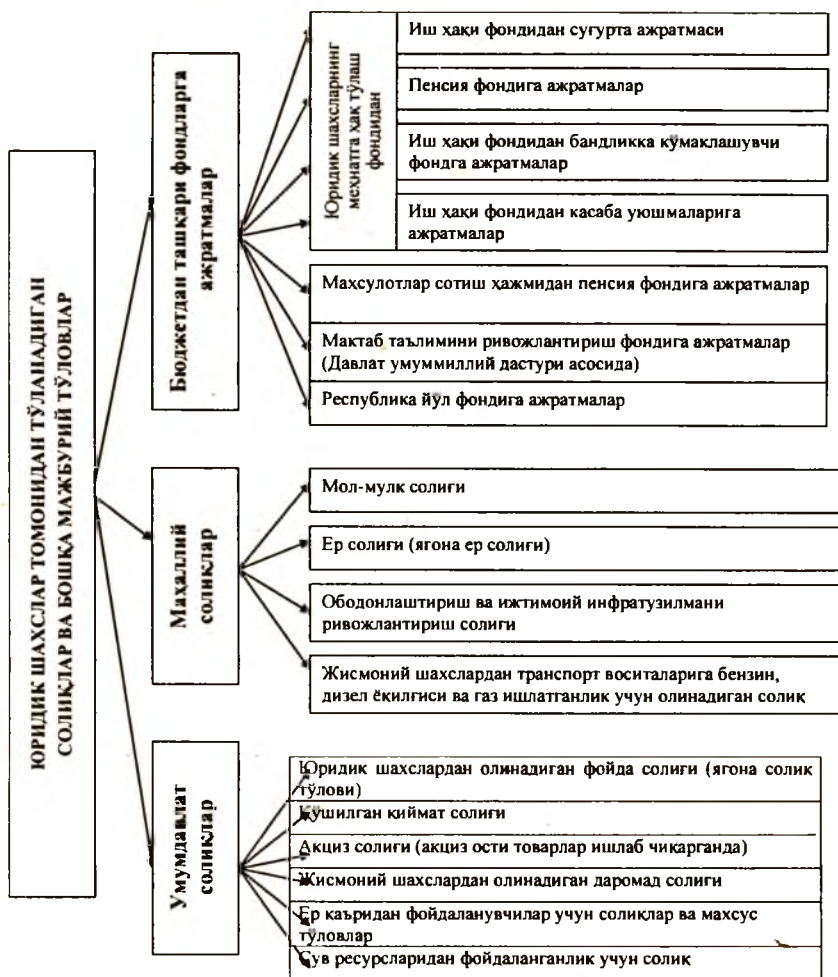
Солиқ имтиёзлари берилиши натижасида Республика хўжалик субъектлари 2008 йилда ўз молиявий маблағларини қўшимча равишда 100 миллиард сўмдан ортиқ маблағга кўпайтиришга мувофиқ бўлдилар.

Жисмоний шахслар даромадларидан олинadиган солиқларнинг юқори ставкаси 1989-1999 йиллар 45 фоиз бўлган 5 даражали шкала қўлланилган бўлса, 2000 йилда эса максимал ставкаси 40 фоизли 4 даражали шкала жорий этилди. 2001 йилдан бошлаб эса даромад солиғини ҳисоблашнинг уч шкалали тизимига ўтилди. Бугунги кунда солиқ ставкаларини камайтириш, уларни соддалаштириш, унификация қилиш ва аҳоли даромадларини солиққа тортишнинг уч босқичли тизимдан икки босқичли тизимга ўтиш мўлжалланмоқда.

Республикада бугунги кунда аҳоли даромадларидан олинadиган солиқ ставкаси 3 даражада жорий этилган бўлиб, мамлакатда ўрнатилган энг кам иш ҳақи миқдоридан келиб чиқиб белгиланади. Бунга биноан 2008 йилдан бошлаб, энг кам иш ҳақининг 6 баробаригача 12 фоиз, 2010 йил 1 январидан 11 фоиз, 6 баробар энг кам иш ҳақидан 10 баробар энг кам иш ҳақигача 17 фоиз ва 10 баробар энг кам иш ҳақидан ортиқ ҳар бир сўмидан 22 фоиз даромад солиғи ундирилмоқда.

Ўзбекистонда солиқ тизими икки қисмдан иборат бўлиб, умумдавлат солиқлари ва маҳаллий солиқ ва йиғимлардан ташкил топади.

Ўзбекистон Республикасининг янги солиқ кодексининг 23- моддасида республика ҳудудида солиқ тизими қуйидагилардан иборат.

1-чизма. Юридик шахслар томонидан тўланадиган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар¹

Солиқ солишнинг соддалаштирилган тартибида қуйидаги солиқлар қўлланиши мумкин.

Яғона солиқ тўлови;

Яғона ер солиғи;

Тадбиркорлик фаолиятининг айрим турлари бўйича қатъий белгиланган солиқ.

¹ Солиқ кодекси асосида ишлаб чиқилди.

Солиқлар иқтисодий моҳиятига қўра, тўғри ва эгри солиқларга бўлинади. Тўғри солиқлар мулк эгаси, ишлаб чиқарувчи, тадбиркорнинг даромади, фойдасидан олинади.

Эгри солиқлар. Бундай солиқ товарлар пулга айирбошланганда, сотилганда, хизматлар бажарилганда, товарлар нархига устама тариқасида қўйилади ва товарлар сотилганда олинади. Эгри солиқларнинг тўловчилари товар ва хизматларни истеъмол қилувчилар, асосан истеъмолчилар аҳоли ҳисобланади.

Эгри солиқлар қўшилган қиймат, акциз солиқлари ва божхона тўловларидан иборат бўлади.

Солиқлар бюджетга ўтказилишига қараб умумдавлат солиқлари, маҳаллий солиқ ва йигимларга бўлинади. (Олдинги бетда берилган жадвалга қаранг).

Умумдавлат солиқлари республика бюджетига тушади ва республика умум эҳтиёжларини молиялаштиришга сарфланади.

Маҳаллий солиқлар ва йигимлар эса маҳаллий (вилоят, шаҳар, туман) бюджетларига тушади ва маҳаллий ҳокимият бажарадиган вазифаларга - яъни, мактаб, маориф, соғлиқни сақлаш, маданият, шаҳар ва қишлоқларни ободонлаштириш учун сарфланади.

IV. 6. ПУЛ МУОМАЛАСИ.

ПУЛ ТИЗИМИ. ИНФЛЯЦИЯ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

Пул бозор иқтисодиётининг асосий воситаси бўлиб, унинг ёрдамида барча иқтисодий алоқалар амалга оширилади. Пул бозор иқтисодиётининг қон томири, чунки бозор пул орқали ҳаракатга келади. Халқда «пули борга бозор, пули йўққа мазор» деган ибора бекорга ишлатилмайди, чунки бозор фақат пул билан тирик.

Иқтисодиётда пул тизими - пулнинг ўзи, пул эмиссияси (пулни муомалага чиқариш), пулнинг шакллари, валюта режими (миллий пулни бошқа давлат валютасига алмаштириш), пул билан шуғулланувчи молия муассасалари (банклар ва банкдан бошқа ташкилотлар) ва давлатнинг пул соҳасидаги (монетар) сиёсатини ўз ичига олади.

Маълумки, бозор иштирокчиларининг барчаси пулдан фойдаланмасдан ишлай олмайдилар. Ресурс эгалари ўз ресур-

сларини сотганда, фирмалар ўз товарларини сотганда, давлат солиқ ундирганда пул олади. Уй хўжаликлари шу пулга бозордан истеъмол товарларини харид этса, фирмалар ресурс сотиб олади, давлат ҳам ресурслар, истеъмол товарларини харид қилади. Солиқлар, взнос (бадаллар) ва қарз мажбуриятларини тулаш учун ҳам пул керак, пулсиз ҳеч қандай ҳаракат амалга ошмайди.

Пул асосий молиявий актив тариқасида акция, облигация, сертификатлардан тубдан фарқ қилади, чунки унга тўлов воситаси сифатида ҳамма вақт ҳамма жойда исталган товар ва хизматларни чекловсиз харид қилиш мумкин, ваҳоланки, бошқа активлар ёрдамида бу ишни бажариб бўлмайди, чунки бунинг учун активларни сотиб пулга айлантириш керак. Масалан: Тошкентдаги «Ўрикзор», «Отчопар» ва бошқа бозорлар акциядорлик асосида ишлайдилар, Уларнинг акцияси қанча юқори даромадли бўлмасин, чиқарилган акциясининг қийматига шу бозорнинг ўзида ҳам товар харид қилиб бўлмайди. У акцияни биржада сотиб, пулга алмаштирилгандагина товар сотиб олиш мумкин бўлади. Акцияси ёки сертификати қанчалик юқори даромад беришига қарамай унга бозорда ҳеч нарса сотиб олиб бўлмайди ва ҳеч ким ўз товарини сотмайди, фақат пулгагина товарини сотади холос.

Пулнинг бозор иқтисодиётида ўзига хос вазифалари ёки функциялари бўлиб, улар ҳозирги замон иқтисодиёт илмида 3 та деб кўрсатилган.

1. Ҳисоб-китоб ёки иқтисодий ўлчов вазифаси (функцияси).

Маълумки иқтисодий фаолият икки хил йўл билан ўлчанади. **Биринчиси, моддий ёки натурал ўлчам, иккинчиси пул қиймат ўлчами.** Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва хизматлар тури бир неча миллионлаб бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос бўлганлиги туфайли уларни моддий жиҳатдан бир ўлчамга келтириб, уларни таққослаб бўлмайди. Шунинг учун жамиятда ишлаб чиқарилган барча маҳсулот ва товарлар пулда ўлчанади. Пул ҳаммабоп, ундан ҳамма фойдаланади ва у универсал восита бўлганидан, у ҳар қандай иқтисодий фаолиятнинг харажати ва натижаларини аниқлайди, ёки барча қийматларни ўзида гавдалантирган умумий эквивалентдир. Пулнинг қийматни ўлчаши - ишлаб чиқариш учун кетган барча сарф-харажатларни, яратилган товар ва хизматлар миқдори ва сифа-

гини бозор нархида ифодалайди. Нарх маълумки товар ва хизматлар харид қилинган вақтда тўланадиган пул. Демак пул қийматни нарх ёрдамида ўлчайди.

2. Муомала воситаси. Пул бу вазифани бажарганда олди-сотдига хизмат қилади. Сотувчи товарни пулга алмаштиради, ёки Т-П жараёни пайдо бўлади. Харидор эса ўз пулини товарга айирбошлайди П-Т жараёни юз беради.

Пул универсал тўлов воситаси сифатида ҳамма ерда ҳамма вақт қабул қилинади, чунки пулга алмаштирилмайдиган бирон-бир нарса, товар бўлмайди. Пулни товарга айирбошлаш тўхтовсиз давом этади ва у қўлдан-қўлга ўтиб, доимо ҳаракатда бўладики, айрим иқтисодий қарашларда муомала вақтида пулдан «тер» тўкилиб туради, деган ибора мавжуд.

Пул айирбошлашда жуда катта қулайликларга олиб келади ва айирбошлаш харажатларини мислсиз тарзда қисқартиради. Пул товар айирбошлаш вақтини тежаш орқали иқтисодий ўсишга катта ҳисса қўшади.

3. Жамғариш вазифаси (функцияси). Пул бу вазифани бажарганда бойлик тўплашга хизмат қилади ва унинг ҳозирги кунги харид қобилияти келажакка ўтади, у тўпланиб боради ва келажакда харид қилишга ишлатилади. Бойлик - бу жамғарилган барча активлардир. Моддий актив - бу жамғарилган хусусиятига эга бўлган ва узоқ сақланадиган моддий шаклдаги нарсалар - ер, ер ости бойликлари, ўрмонлар, завод-фабрикалар, бино-иншоотлар, кўприклар, йўллар, бинолар, иншоотлар, транспорт воситалари, олтин, кумуш, платина, жавоҳирлар ва бошқалардан ташкил топади.

Молиявий активлар - пул ва пулга тенглаштирилган қимматли қоғозлар - акция, облигация, сертификат, чеклардир. Булар барчаси ҳам жамғариш хусусиятига эга. Шунинг учун пулни бойликнинг ягона шакли деб бўлмайди, чунки бойликнинг бошқа шакллари ҳам мавжуд. Аммо пул жамғариш бойлик тўплашнинг асосий энг қулай усули бўлиб, у бошқа бойликлардан ўзининг юксак ликвидлик хусусияти билан ажралиб турадиган актив ҳисобланади.

Пулнинг ликвидлиги - унинг муомала воситаси сифатида ҳамма нарсага, ҳар доим тез ва ҳеч бир чекловсиз-тўсиқсиз айирбошланишидир.

Пулнинг ликвидлиги шундаки, у ҳеч бир харажатсиз хоҳ-

лаган пайтда хоҳлаган нарсага айирбошлана олиши билан бошқа активлардан тубдан фарқ қилади. Масалан, олтин, кумуш, жавоҳир, машина, зеби-зийнат буюмларини бошқа нарсага айлантириш учун уни сотиб пулга айлантириш учун маълум вақт ва харажат керак бўлади.

Пул жамғариш воситаси бўлиши учун у барқарор қадрга эга бўлиши керак. Чунки пул қадрсизланса, маълум миқдордаги жамғарилган пулга вақт ўтиши билан кам товар харид этилади. Шунинг учун қадрсизланган пул жамғарилган бойликни қисман йўқотишдир. Масалан, Тошкент шаҳрида икки-уч хонали уйларни бир-неча йил олдин 8-10 минг АҚШ долларида харид қилиш мумкин бўлса, бугунги кунда шу квартиралар 40-50 мингга баҳоланмоқда. Шунинг учун уй-ҳовли ёки бошқа нарса харид қиламан деб йиғилган пул ўз қадрқийматини йўқотди. Шу сабабли кўп вақтларда пул ўрнига бошқа нарсалар: кўчмас мулк, ер, уй-жой, қимматли заргарлик буюмлари, олтин ва бошқа активларни жамғариш қўл келади.

Пулнинг қадр-қиймати - бу пул бирлигининг харид қобилияти - қурбидир.

Пулнинг қадр-қиймати бозорда унга нима берилиши билан аниқланади. Қадри баланд пуллар кучли пуллар ҳисобланади. Пул бирлигининг қадри қандай бўлишидан қатъий назар унинг барқарор сақланишининг аҳамияти катта, чунки у пасайиб борганда пулга ишонч йўқолади. Пулнинг қадри турли мамлакатларда турлича. Шунинг учун маълум бир товарни харид қилиш учун ҳар хил миқдорда пул тўплаш керак бўлади. Масалан 1 дона кўйлак учун Ўзбекистонда 20 минг сўм, Россияда 3 минг рубль, Италияда 300 минг лира, Англияда 2 фунт стерлинг, Ҳиндистонда 500 минг рупий тўлаш керак бўлади. Аммо пул қадри юқори бўлган жойда у яхши натижа беради, қадри паст жойда ёмон ишлайди дегани эмас. Дунёда бугун энг юқори қадрли пул бу Кувайт динори ҳисобланади. Бир динор Англия фунтидан, Ўзбек сўмидан, Россия рублидан, Италия лирасидан, Ҳиндистон рупийсидан ҳам анча кучли. Лекин бу билан Россия ёки Япония иқтисодиёти Кувайт иқтисодиётидан кучсиз деган хулоса чиқарилмайди. Энг муҳими ҳар бир мавжуд пул бирлиги қадрининг сақланиб қолиши ёки унинг секин пасайиши билан боғлиқ.

Пул бирлигининг қадри пулнинг умумий миқдорига тескари мутаносибликда бўлади.

Бозор шароитида пул бирлиги қадрининг пасайиши умумий тус олади. Аммо одамлар пулни кўп топишга ҳаракат қилдилар ва натижада уларнинг турмуш даражаси пасайиб кетмасдан уни оширади. Масалан, ўтган аср 60 йилларида АҚШда 1 долларга 0,5 кг мол гўшти олиш мумкин бўлган бўлса, 2000 йиллар бошида 1 долларга 125 гр гўшт берган. Бироқ олдин ўртача иш ҳақи 600 доллар бўлган бўлса, сўнгги даврда 3600 доллар бўлган. Пул қадри тўрт баробар камайган ҳолда иш ҳақи 6 марта ошган ва аҳолининг фаровонлиги ҳам кўтарилган. (Яна бир мисол, Ўзбекистонда 2000 йилда бир ойлик энг кам иш ҳақи 1750 сўм бўлиб, 1 кг. гўшт нархи ўртача 1-1,5 минг сўм атрофида эди. 2009 йил 1-декабрда энг кам иш ҳақи 37680 сўмни ташкил этди. Гўшт нархи эса ўртача 6-7 минг сўм. Шу даврда энг кам иш ҳақи деярлик 21,5 баробар ошган, гўшт нархи эса 4-4,5 баробарга ошган. Демак пул қадри 4-4,5 баробар пасайгани ҳолда энг кам иш ҳақи 21,5 баробарга ошган).

Пул қадрининг юқори ёки пастлиги муомала учун зарур бўлган пул миқдорини ўзгартиради холос. Аммо арзончилик бўлганда пул қадри юқори бўлади, қимматчилик юз берса пул қадри камаяди. Пул қадри турли омиллар ёрдамида таъминланади: а) пулнинг моддий таъминланиши, яъни пулга мос унинг таркибида турган товар миқдори ва сифатига; б) мамлакатда ишлаб чиқариш ҳажмининг тўхтовсиз, узлуксиз, барқарор ўсишига, мамлакатнинг олтин ва валюта заҳиралар билан таъминланиши; (2000-2006 йилларда Ўзбекистоннинг олтин-валюта заҳираси 3,7 баробар ошган). Пул қадрини таъминлашда чет эл валютаси заҳираларини ҳосил этиш кўпроқ қўлланилади.

Валюта заҳиралари ҳисобидан четдан товарлар импорт қилиниб, ички бозорга келтирилади ва шу орқали пул қадри таъминланади. Бу айниқса ўзини-ўзи озиқ-овқат билан таъминлай олмаган мамлакатларда кенг қўлланилади. Масалан, Япония ва Италияда озиқ-овқат товарларининг 2/3 қисми импорт ҳисобидан қондирилади ва четдан хом-ашё кўп миқдорда харид қилинади. Шу сабабли бу мамлакатларда пул қадрини таъминлаш учун чет эл валютаси кўп талаб қилинади. Ўзбекистон эса чет элдан озиқ-овқат ёки бошқа истеъмол то-

варлари эмас, балки техника-технология сотиб олиб, мамлакатда импорт ўрнини босувчи экспортбоп товарлар ишлаб чиқариш йўлидан бормоқда. Республика бугун аҳолининг истеъмол товарларига бўлган эҳтиёжларини ўзимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан таъминлашга қодир бўлиб бормоқда.

Иқтисодиёт учун муҳими бу пул қадрининг барқарорлиги бўлиб, у барқарор бўлгандагина унга ишонч ортади ва уни ишлаб топиш ва жамғаришга ҳаракат қилинади. Шунинг учун ҳам жамият пул қадрини таъминлаш, уни барқарорлаштиришдан манфаатдор бўлади.

Маълумки, бугун дунёда 250 га яқин катта-кичик мамлакат бўлса, шунга яраша ҳар бир мамлакатнинг миллий пули валютаси бор. Уларнинг кўпларининг номи бир-бирларига ўхшасада улар фарқланади. Масалан, АҚШ, Канада, Австралия, Гонконг пуллари доллар, Италия, Туркия пуллари лира деб юритилади. Аммо улар ҳар томондан бир-биридан (тузилиши, белгилари, ташқи кўриниши, қиймати, харид қобилияти) фарқ қилади.

Миллий пул - бу маълум бир муайян давлат ҳудудида муомалада юрувчи ва ягона тўлов воситаси вазифасини бажарувчи пулдир.

Айирбошлашнинг дастлабки вақтларида пул ўрнини айрим товарлар эгаллаган, яъни бир товар иккинчисига алмаштирилган, пул ўрнини ўтаганлиги учун товар пуллар дейилган.

Ҳозирги бозор иқтисодиётида товар шаклида бўлган олтин ва бошқа қимматли металллар ишлатилмасдан декретланган, - яъни давлат томонидан пул деб эълон қилинган, ҳар бир мамлакатга хос махсус белгилари бор қоғоздан иборат бўлиб, ягона тўлов воситаси тариқасида киритилади ва бу ҳақда унинг қанча миқдордалиги пулнинг ўзига ёзиб қўйилади. (қоғоз пулларни ҳатто айрим иқтисодий адабиётларда мамлакатнинг «миллий либоси» деб тасвифланади, чунки улар ҳар бир мамлакатнинг миллий хусусиятларини ўзида акс эттиради). Масалан, АҚШ доллари, Канада доллари номи бир хилда бўлсада, миллий белгилари турлича, рубль, сўм, сом, тенга миллий хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади ва уларга қараб осонгина таниб-билиб қайси мамлакат пули эканлиги фарқланади.

Қоғоз пуллар купюра шаклига эга, улар ҳар хил қийматда

чиқарилади. Масалан АҚШ доллари 1, 5, 10, 20, 50, 100 долларли қиймат билан, Ўзбекистон миллий пули - сўм 1994 йилда муомалага киритилганда 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 сўмлик шаклда чиқарилган бўлса, кейинчалик 200, 500, 1000 сўмлик купюра шаклда чиқарилган. Миллий пуллар тангалар шаклида ҳам зарб этилади.

Пуллар йирик ва майда бўлсада, пул бирлигининг харид қобилияти тенг бўлади. Масалан 1 минг сўмлик 2 та беш юз сўмликка ёки 5 та 200 сўмликка тенг бўлиб, пулнинг қадри бир хил бўлади. Масалан, сиз бозордан 1 кг. гўшт сотиб олсангиз гўштни нархи 6 минг сўм, сиз сотувчига 6 дона минг сўмлик ёки 12 дона 500 сўмлик берсангиз ҳам унинг қадри тенг. Шунинг учун йирик пулни майдалаш, ёки майда пулни йириклаштириб олиш ҳеч қандай қийинчиликка олиб келмайди.

Пул ўз шакли жиҳатидан қоғоз, танга пуллардан ташкил топса, муомалада у **нақд ва нақд бўлмаган** пулларга бўлинади.

Нақд пуллар - бу аҳоли қўлида, яъни сиз ва бизнинг қўлимиздаги аниқ моддий шаклдаги қоғоз ва танга пуллардан иборат бўлиб, қўлдан-қўлга ўтиб юрувчи энг кўп тарқалган тўлов воситасидир.

Нақд бўлмаган пуллар - аниқ моддий шаклга эга бўлмаган, у хаёлий пул, уни қўл билан ушлаб, кўз билан кўриб бўлмайдиган пул бўлиб, бу банкдаги аҳоли, фирмалар ёки давлат ташкилотларини номига ёзиб банкдаги ҳисоб рақамида сақланадиган пуллар. Бу пуллар ҳам тўловларда қўлланилади. Яъни, тўлов амалга оширилганда пул бир ҳисоб варағидан бошқасига ўтказилади. Масалан, тўқимачилик корхонаси ўзининг ишини юритиш учун унга пахта толаси ёки ишлаб чиқариш воситалари керак. Уларни бошқа фирма ва корхоналар ишлаб чиқарадилар. Тўқимачилик корхонаси шу товарларнинг нархига қараб банкдаги ўз ҳисобида турган пулдан ўтказиш учун банкка тўлов топшириқномаси ёзиб беради ва уни банк ўша ташкилот ҳисобига ўтказди. Ёки бир шахснинг банкда 1 млн. сўм пули бўлса, агар у телевизор ёки музлатгич, кир ювиш машинаси сотиб олиш учун, у банкдан чек ёзиб олиб, унга магазиндан керакли нарсани сотиб олиши мумкин. Чунки чек нақд пул ўрнида қабул қилинади.

Ҳозирги кунда нақд пул ёки чекдан ташқари электрон пуллар - пластик карточкалардан кенг фойдаланиш йўлга қўйил-

моқда. 2007 йилда Республикамиз банклари томонидан 3,7 млндан ортиқ пластик карточкалар муомалага киритилди. Аммо уларнинг ўзи пул эмас. Улар пул борлигини тасдиқловчи ҳужжат ҳисобланиб, пул борлигини қайд этувчи, банкдаги пул эгасининг ҳисоб варагида бор бўлган пулидир.

Пул қандай шаклда бўлишига қарамасдан у иқтисодиётда ҳар хил хизмат қилади. Шунга биноан **актив** (фаол) доимо ишлаб турадиган ҳаракатда бўлади, яъни иқтисодиётда тўлов воситаси вазифасини узлуксиз бажариб турадиган, **пассив** пул эса, иқтисодий фаолиятда қатнашмаётган жамгармадаги пул резервлари ва банклардаги вақтинча ишлатилмаётган пуллар.

Барча пул турлари иқтисодиётда пул массасини ташкил этади.

Пул массаси маълум бир мамлакатда, муайян пайтда муомалада бўлган барча пул турларининг миқдори.

Пул массаси унинг агрегатларидан ташкил топади. Пул агрегати - бу пулнинг ликвидлиги жиҳатидан гуруҳларга бўлиниши бўлиб, энг олдинги агрегатга ликвидлиги юқори бўлган пуллар киритилади. Масалан, АҚШда биринчи агрегатга нақд пуллар, йўл чеклари, зарур вақтда банкдан олиш мумкин бўлган, аммо махсус ҳисоб варақда турган пуллар, чек ёрдамида олиниши мумкин бўлган бошқа пуллар киритилади. Энг сўнги агрегатлар ликвидлиги пастроқ пуллардан иборат бўлади.

Миллий пуллардан ташқари жаҳон пуллари ҳам бўлиб, бу жаҳон мамлакатлари ўртасида иқтисодий алоқаларга товар айрибошлашга хизмат қилувчи пуллар. XX асрнинг 30 йилларигача жаҳон пули ролини олтин бажарган ва ҳар бир мамлакат миллий пулининг таркибида маълум миқдорда олтин бўлган. Масалан, АҚШ доллари 0,88222 гр. олтинга, собиқ совет рубли 0,922 гр олтинга тенг бўлган ва мамлакатлар ўртасидаги алоқалар шу асосда тенглаштирилиб келинган. Ўтган асрнинг 80 йилларидан бошлаб олтин пуллар муомаладан чиқарилганлиги туфайли олтин жаҳон пули вазифасини бажармайдиган бўлди. Бугунги кунда махсус чиқарилган жаҳон пули йўқ, уни вазифасини қадрли барқарор қаттиқ валюталар бажаради: АҚШ доллари, Англия фунт стерлингги, Япония иенаси ва Европа иттифоқига кирган 12 давлатнинг умумий пули ЕВРО бўлиб шу мамлакатларнинг барчасида 2002 йилдан бошлаб ягона тўлов воситаси тариқасида муомалага киритилган.

Пул муомаласи - бу пулнинг ўз вазифаларини бажариш жа-

раёнида доимо айланиб туришидир. Маълумки пул уни сақловчи банклардан чиқиб, давлат ва нодавлат корхоналарига, фирмаларга келиб тушади ва бу ердан меҳнаткашлар, нафақахўр ва бошқа пул оладиганлар қўлига ўтади. Улар бу пулдан тирикчилик учун товар ва хизматларни харид этадилар, давлат ва нодавлат ташкилотлари ресурс ёки истеъмол товарларни олгач пул яна банкка қайтиб келади. Пулнинг бундай ҳаракатининг тўхтовсиз такрорланиб туришига **пул обороти - айланиши** дейилади.

Иқтисодиётдаги олди-берди алоқаларига хизмат қилиш учун маълум миқдордаги пул талаб қилинади. Пул оз бўлса у дефицит ҳосил бўлади, пул кўп бўлса унинг қадри тушиб кетади ва пул гопишга интилиш сусаяди, иқтисодий фаоллик ҳам кучсизланади. Шунинг учун иқтисодиётда пул етарли бўлиши керак.

Бозор иқтисодиётининг муҳим қонунларидан бири пул муомаласи қонуни бўлиб, бу муомаллага қанча пул кераклигини аниқлаб беради.

Пул муомаласи қонунига биноан муомаладаги пул миқдори сотиладиган товар ва хизматлар нархининг умумий суммасига тўғри мутаносибликда, пул ҳаракатининг тезлигига тескари мутаносибликда бўлади.

Бу қонунга асосан сотиладиган товар ва хизматлар (Q) қанчалик кўп бўлса ва улардан ҳар бирининг нархи (P) қанчалик юқори бўлса шунчалик кўп пул талаб қилинади, агар акси бўлса пул кам керак бўлади.

Бироқ пулнинг миқдорига (M_p) унинг айланиш тезлиги (V) ҳам таъсир этади. Пул муомаласи қонуни иқтисодиётда говар ва пул мувозанати бўлишини тақазо этади. Мувозанат эса пул миқдори (M_p) нинг пул айланиш тезлиги (V) га кўпайтмаси товарлар миқдори (Q)нинг ҳар бир товар ўртача нархи (P) кўпайтмасига тенг бўлганда юз беради. Бунда $M_p V = Q P$ тенглиги келиб чиқади. Шунга асосланиб пул миқдори аниқланса $M_p = \frac{Q \cdot P}{V}$ ҳосил бўлади. Бунда M_p си Q P га тўғри мутаносиб, V га эса тескари мутаносибликда бўлади. Агар бирон бир мамлакатда 10 млрд. дона товар ва хизматлар яратилиб, улардан ҳар бирининг ўртача нархи 160 доллар бўлса ва пул олди-сотдига 8 марта хизмат қилса, яъни обороти-айланиш тезлиги 8 бўлса, иқтисодиётга ҳаммаси бўлиб 200 млрд. пул керак бўлади.

$$\text{Чунки} = \frac{Q - P}{V} = \frac{100 \text{ млрд.} * 160}{8} - 200 \text{ млрд.} \text{ ҳосил бўлди}^1.$$

Иқтисодиёти кучли бўлган мамлакатларда кўплаб сифатли товарлар ишлаб чиқарилса, уларни сотиш учун кўп пул керак бўлади, албатта иқтисодиёти заиф ривожланган бўлса ва товарлар кам ишлаб чиқарилса, пул кам талаб этилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида талаб, эҳтиёжларни қондирилиши аҳоли турмуш даражасини ошириш масалалари албатта пул ва унинг қадри билан бевосита боғлиқ. Аммо бозор шароитида нарх бозорда талаб ва таклиф асосида лайдол бўладики, бунда пулнинг қадрсизланиши-инфляциядан қочиблиқ бўлмайди.

Инфляция - лотинча *inflatio* - шиширилган, кўпчиган сўздан олинган бўлиб, нарх-навонинг ошиши, пул қадри-қийматининг, яъни харид қобилиятининг пасайиши, пулнинг обрўсизланиши, муомалада зарурдан ортиқча пайдо бўлиши демакдир.

Инфляция юз берганда барча товарлар нархи ошиб, нархнинг умумий даражаси юқорилаб кетади, пул бирлигининг харид қурби пасаяди, бирон-бир товарни харид этиш учун олдингидан кўпроқ пул сарфланади. Инфляция шароитида пул керагидан ортиб кетади, яъни пул массаси ва товар хизматларга нисбатан кўп бўлади.

Иқтисодиётда **инфляция** ва **дефляция** деган тушунчалар мавжуд бўлиб, **инфляция** пул бирлиги қадрининг нархлар ошириши натижасида пасайишини, **дефляция** аксинча нарх пасайиб пул қадрининг ошишини билдиради.

Инфляция ва дефляцияни билиш учун асосий товарлар тўплами нархининг ўзгариши тавсифланади. Бу тўпламга турли мамлакатларда 300 дан тортиб, 1000 тагача товарлар киритилиб, уларнинг нархи жорий йилдаги нархини базис йилдаги нархга солиштириб хулоса қилинади ва инфляция даражаси аниқланади.

$$\text{НИ} = \frac{\text{ТНж} - \text{ТНб}}{\text{ТНб}} * 100\%$$

Бу ерда НИ- нарх индекси

ТНж- жорий даврдаги истеъмол товарлари нархи

ТНб - базис давридаги истеъмол товарлари нархи.

1. А.Ўлмасов, А.Ваҳобов «Иқтисодиёт назарияси» Т. «Шарқ» 2006 й. 358-бет.

Нархлар индексидан фойдаланиб инфляция (ИД) қанча бўлганлигини аниқлаш мумкин.

$$\text{ИД} = \frac{\text{ТНж} - \text{ТНб}}{\text{ТНб}} * 100\%$$

Масалан, сиз костюм харид қилсангиз, костюмнинг 2008 йилда 150 минг сўмга олдингиз. Аммо шу костюмнинг нархи ўтган йили 130 минг сўм турган. Бунда инфляция қуйидагича бўлади.

$$\text{ИД} = \frac{150\text{ТНж} - 130\text{ТНб}}{130\text{ТНб}} * 100 = \frac{20}{130} * 100 = 115,0\%$$

Инфляция келиб чиқиш сабабларига кўра икки турдан, талаб ва таклиф инфляциясидан иборат бўлади.

1. Талаб инфляцияси - бунда пулнинг кўплигидан талабнинг ортиши юз беради, талаб ортиши билан нарх ҳам қимматлашади. Талаб инфляцияси пул эмиссиясини юзага келтиради.

2. Таклиф инфляцияси. Бунда ресурслар қимматлашади, харажатлар ошади, фойда камаяди, товарларни ишлаб чиқариш қисқаради, нарх ўсади.

Давлатнинг нархларга таъсир этишига қараб, эркин ва бостирилган инфляциялар ажратилади. **Эркин инфляция** - бу нархлар ўз холича ўсади, давлат нарх белгилашга аралашмай кўяди. **Бостирилган инфляция** бўлганда давлат аралашади ва нархларни ўсишини маъмурий йўллар билан чегаралаб туради.

Инфляция ўсиш суръатига қараб 4 турга бўлинади.

1. Ўрмаловчи инфляция. Бунда нарх-наво аста-секин, ўрмалаган ҳолда меъёрида бўлади, нархнинг ўсиши йилига 10 фоиз атрофида бўлади.

2. Сузиб юрувчи инфляция. Нарх-наво тезроқ ўсади, иқтисодий ўсиш суръатлари пасаяди, инфляция даражаси 10-15 фоиз атрофида бўлади.

3. Сакровчи ёки йўргаловчи инфляция. Нарх-наво бироз тез ўсиб боради. Унинг даражаси йилига 20-200 фоизга яқинлаб қолади.

4. Гиперинфляция - ёки нарх-навонинг шиддатли, космик ракета сингари астрономик тарзда, ҳалокатли тарзда ўсиши. Бу нархларнинг минг, икки минг марталаб ўсишини билдиради. Бу инфляция ўта хавфли бўлиб, иқтисодийни издан чиқариб танг аҳволга солади. Пулга бўлган ишонч йўқолади, пул қадри тушиб кетади, ундан тезроқ қутилиш пайига ту-

шилади. Ҳеч ким пул жамғармайди, ишлаб чиқаришга сарф-ламасдан дуч келган нарсани харид қилаверади.

Гиперинфляция XX асрнинг 20 йилларида Фарбий Европадаги қатор мамлакатларда юз берган бўлиб, нархлар йилига 330-350 маротаба ўсган.

Гиперинфляция оқибатларини Ўзбекистон ҳам бошдан кечирган. Кўпгина товарларнинг нархи бир неча юз марта кўтарилганлиги кузатилган. 1993-2002 йилларда нон нархи 1250 баробар, ун нархи 1404 маротаба, мол гўшти нархи 696 маротаба, эркаклар костюми нархи 271 маротаба, аёллар пойафзали нархи 314 маротаба, шаҳар транспортида йўл ҳақи 300 маротаба ошган¹.

Мамлакатимизда иқтисодиётнинг тез суръатларда ўсиши, миллий пул - сўмнинг барқарорлашиб, қадрли кўтарилиб бориши билан гиперинфляция сўниб, йўрғаловчи инфляция, сўнгра ўрмаловчи инфляцияга айланган.

Давлатимизнинг олиб борган изчил антиинфляцион сиёсати туфайли мамлакатимизда инфляция даражаси 2000 йилдан бошлаб пасая бошлади. 2000 йили 28,2 фоизни 2002 йили 21,6 фоизни, 2008 йили 7,8 фоизни ташкил этган. Демак, Ўзбекистонда инфляция жиловланиб бормоқда дейиш мумкин.

Инфляция оқибатларини олдиндан билиш мумкинлигига қараб **кутилаётган ва кутилмаётган** инфляция фарқланади.

Кутилаётган инфляция - бу унинг оқибатларини олдиндан башорат қилиш мумкин. Яъни, инфляция прогнозлаштирилади, нархларнинг қанчага ошиши олдиндан тахмин қилинади. (Масалан, Ўзбекистонда 2009 йилда инфляция даражаси 7-9 фоиз оралиғида бўлиши мўлжалланган). Бунда уй хўжаликлари, фирмалар бунга мослашиш чораларини кўрадилар, товарларни ёки турли ресурсларни олдиндан харид этиб, уларнинг заҳираларини ташкил этадилар.

Кутилмаган инфляция - нархнинг ортиши олдиндан номаълум бўлганлиги туфайли уй хўжаликлар - хонадонлар ва фирмалар олдиндан тайёргарлик кўра олмайдилар, заҳира ҳосил қила олмайдилар, оқибатда пул қадрининг пасайиши туфайли ўз даромадларининг бир қисмини йўқотадилар. Бу ерда айниқса қатъий иш ҳақи олувчилар, яъни бюджет ташкилотларида ишловчилар кўпроқ зарар кўрадилар.

¹ Журнал Экономическое обозрение 2003 г. № 5 (45) стр.6

Инфляцияга мослашиш **адаптация** дейилади. Бунда ёлланиб ишловчилар инфляцияни ҳисобга олиб иш ҳақини оширишга эришсалар, хонадонлар нархи секин ўсаётган товарларни кўпроқ харид этишга ҳаракат қиладилар, яна ўз пулларига ликвидлиги юқори бўлган моддий активлар (қимматбаҳо металллар, зеби-зийнат буюмлари, кўчмас мулк ва бошқаларни, шунингдек қаттиқ валюталар (доллар, ЕВРО) харид қиладилар. Пулга кафолатли даромад келтирувчи акция ва облигациялар олади. Юқори фоиз берувчи банкларга жойлаштириладилар. Ўзбекистонда 29 та тижорат акциядор банклари аҳоли қўйган пул жамғармалар-депазитларига йиллик ўртача 18 фоиздан 30 фоизгача устама тўламоқдалар.

Фирмалар ҳам ўз пулларини ўзини тез оқловчи, адаптация юз берганда, капитал обороти тез кечадиган соҳаларга соладилар. Капиталнинг қадрсизланиши уни кўпайтиришни талаб қилади. Бунинг учун фирмалар кўшимча акция чиқариб сотадилар, қарз оладилар, капитални камроқ сарфлаш учун машина-ускуналарни **лизингга** (маълум бир вақтда ишлатиб, олинган даромаддан уни ҳақини тўлаб бориш) оладилар, олинган фойдани, капитални кўпайтириш учун инвестиция қиладилар.

Давлат ҳам инфляциянинг олдини олиш учун қатор чоралар кўради.

1. Инфляцияни ҳисобга олиб учёт ставкасини (Марказий банк томонидан тижорат банкларига берадиган кредит-қарз учун фоиз) кўтаради.

2. Даромадларни индексациялаш йўлидан боради. Бундай ҳолда даромадлар нархларнинг ошишига қараб оширилади.

Индексация икки йўл билан, биринчиси **тўла**, бунда истеъмол товарлари нархининг ошишига қараб аҳоли даромадлари ҳам шунга мос оширилади. Бундай инфляциядан аҳоли зарар кўрмайди. Иккинчиси, **қисман** индексация бўлиб, бунда аҳоли даромадлари нархларнинг ошишига қараганда камроқ оширилади. (Масалан, нарх 10% ошган бўлса, даромадлар 8% га ошади). Бундан қатъий даромад олувчилар - белгиланган иш ҳақи олувчилар, яъни асосан, бюджет ташкилотларида ишловчилар, пенсия, стипендия ва турли хил нафақа олувчилар зарар кўрадилар.

Ўзбекистонда инфляциянинг олдини олиш учун ҳар йили

бир-икки маротаба даромадларни индексациялаш ўтказилмоқда. 2008 йилда аҳоли даромадлари 1,5 баробар оширилди (инфляция даражаси 7,8 фоиз бўлган).

Пул муомаласини барқарорлаштириш мақсадида пул ислохотлари ўтказилади. Булар ҳар хил усулда бўлади.

Нулификация усули - бу усулда эски қадрсизланган пулдан воз кечилади ва муомалага янги пул бирликлари чиқарилади. Бунда пул муомаласини барқарорлаштириш мақсадида муомаладаги қоғоз пуллар бекор қилиниб, уларнинг ўрнига муомалага реал пуллар, яъни қимматбаҳо металлдан ишланган тангалар чиқарилиши мумкин. Бу усул инфляция даражаси жуда юқори бўлган ҳолларда қўлланилади.

Деноминация - бунда эски пул бирликлари маълум бир нисбатда янги пул бирликларига алмаштирилади, алмаштирилмаган пуллар ўз қийматини йўқотади, бекор қилинади. Бунда янги пулар қадр-қиймати оширилади. Бу 1961 йилда собиқ СССРда ўтказилган бўлиб, эски пулга нисбатан янги пул бирлиги 10:1 нисбатда алмаштирилган, худди шу нисбатда аҳоли даромадлари, банкдаги омонатлар ҳам камайтирилган.

Аммо бу тадбир инфляциянинг олдини ололмади ва аста-секин судралувчи инфляция давом этди. Аммо собиқ Иттифоқда инфляция ҳақида ҳеч қачон очиқ, ошкора айтилмас эди, маълумотлар ҳам эълон қилинмас эди. Инфляция яшин бўлиб, товар тақчиллиги кенгая борган.

Россияда 1998 йилда пул деноминацияси 1000:1 нисбатида ўтказилган.

Ўзбекистонда ҳам 1991-1993 йил йилларда ўз қадрини йўқотган рубль муомалада бўлган, 1994 йил 1 июлидан бошлаб миллий валюта - сўм муомалага киритилди ва 1993 йилдан бери муомалада бўлган сўм-купонга нисбатан 1000=1 қилиб алмаштирилди.

Ревальвация - давлат томонидан расмий равишда миллий валюта курсини оширилиши.

Девальвация - давлат томонидан расмий равишда валюта курсининг пасайтирилиши. Бу бозор шароитида экспортни рағбатлантириш, импортни чеклаш, тўлов мувозанатини яхшилаш учун қўлланилади.

IV. 7. БАНК-КРЕДИТ ТИЗИМИ ВА УНИНГ БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДАГИ ЎРНИ

Бозор иқтисодиёти шароитида пулни олди-сотдиси юз беради. Бу пул кредит бозори ҳамда валюта бозоридан иборат бўлиб, кредит бозорида пулни ишлатиш, даромад олиш учун сотилади.

Кредит молиянинг таркибий қисми бўлиб, пул билан бўладиган муносабатларни ўз ичига олади. Аммо кредит молиядан фарқли ўлароқ, ҳар қандай пулни эмас, балки вақтинча бўш турган пулни қарзга олиб ишлатилиши тушунилади.

Кредит вақтинча бўш бўлган пул маблағларини қарзга ссуда шаклида тўplash ва уларни пулга муҳтож бўлган ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқа эҳтиёжларини қондириш учун маълум муддатга, устама - (фоиз) тўловлари, қайтариш шарти билан қарзга бериш демакдир.

Қисқа қилиб айтганда кредит - бу пул эгаси билан уни ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиб ишлатувчи ва улар ўртасида турган воситачиларнинг иқтисодий муносабатларидир.

Кредит муносабат шаклида ўз объекти ва субъектига эга.

Кредит объекти - бу қарзга берилиши мумкин бўлган пул, ёки кредит ресурслари, молиявий ресурслар.

Кредит ресурсларининг асосий манбалари:

1). Ишлаб чиқариш корхоналарининг амортизация ажратмалари;

2). Товар сотишдан келган пул тушуми;

3). Корхона ва фирмаларнинг ишлаб чиқариш, фан ва техникани ривожлантириш, моддий рағбатлантириш фондларида жамғарилган, лекин ҳали ишлатилмай турган пул маблағлари.

4). Давлат бюджети ва кредит учун ҳисоб-китоб қилгунга қадар ва тегишли тарзда корхона эҳтиёжлари учун фойдаланмасдан банкда ҳисоб варагида сақланаётган корхона фойдаси.

5). Иш ҳақи пулининг келиб тушиши ва сарфланиши бир вақтда юз бермаганлиги туфайли пайдо бўлган пул, товарлар ҳар куни сотилади ва ҳар куни пул тушиб туради, иш ҳақи эса ойига икки марта ҳар 15 кунда тўланади. Иш ҳақи фонди ҳам вақтинча банкда бўш туради.

6). Бюджет ташкилотлари, касаба уюшмалари ва бошқа ижтимоий ташкилотлар, суғурта, турли хайр-эҳсон фондларининг банкдаги ҳисобларида жорий пул ресурслари.

7). Аҳолининг банкларда шахсий депозит ҳисобидаги бўш пул маблағлари.

Кредит субъектлари - кредит алоқаларининг иштирокчилари бўлиб, пулнинг эгалари, қарз олувчилар ва воситачилик қилувчилар, яъни турли хил фирмалар (корхоналар) ташкилотлар, давлат ва унинг муассасалари, молия институтлари, аҳолининг кенг қатламлари. Ушбу субъектларнинг ҳар бири бир вақтнинг ўзида ҳам қарз олувчи ҳам қарз берувчи бўлиши мумкин.

Пулни қарзга берувчи **кредитор**, қарз олувчи эса **ссуда олувчи** ёки **қарз кўтарувчи** ҳисобланади. Кредитнинг олди-берди-сида иштирок этувчи воситачилар кредит институтида бирлашадилар ва бу уч субъект кредит муносабатида қатнашади.

Кредит бевосита берилганда қарз берувчи билан тўғридан-тўғри алоқа ўрнатилади. (Масалан, бозор шароитида айримлар ўз ишини юритиш учун маблағи етмайди, шундай вақтда у қариндош-уруғларидан, таниш-билишларидан ёки ўртоқларидан маълум миқдордаги пулни маълум вақтдан сўнг қайтариб бериш, қайтарганда ҳам маълум миқдорда устама, фойз билан қайтариб бериш шарти билан олади. Бундай ҳолатлар кундалик ҳаётда учраб туради).

Кредит билвосита бўлганда қарз берувчи ва қарз олувчилар воситачилар ёрдамида бир-бири билан боғланадилар. Чунки бозор шароитида пули бор ва пулга муҳтожлар бир-бирини топишда кўпгина қийинчиликка учрайдилар. Шунинг учун воситачилардан фойдаланадилар. Одатда воситачилик вазифасини турли хил банклар, пул топиб берувчи фирмалар, ҳар хил майда кредит ташкилотлари бажаради.

Кредитнинг тамойиллари мавжуд бўлиб, улар:

1). Кредит маълум мақсадга берилади. Мақсад ҳар томонлама асосланиши керак. Чунки кредит берувчи ўз пулини самарали, оқилона ишлатилиши ва белгиланган вақтда ортиғи - устама билан қайтариб олишга унда ишонч бўлиши керак.

2). Кредит аниқ бир муддатга берилади. Шунинг учун кредитлар қисқа, ўрта ва узоқ муддатли бўлади ва кредит муддати қарз берилган пул қанча вақтда қайтарилиши мумкинлигини билдиради.

3). Кредит учун ҳақ тўланади, бу фойз дейилади. Бозор шароитида ҳеч нарса текинга берилмайди. Кредитнинг пул шаклида бўлиши қарз олувчининг масъулияти, жавобгарлигини

ошириб, шу пулдан аниқ мақсад йўлида оқилона сарфлашга ундайди.

4). Кредит пули олингач, у албатта қайтарилиши шарт. Шунинг учун кредит берилаётганда қарз олувчининг қанчадир қарзни узиш имконияти ҳисобга олинади.

5). Кредитнинг белгиланган вақтда қайтарилиши иқтисодий жиҳатдан кафолатланган бўлиши шарт. Қарзни кафолатлаш учун уни олувчи ўз мулкани кафолат сифатида қўйиши ёки бошқа бир шахс қарз кафолатини ўз зиммасига олиши керак; бунда гарчи қарз тўланмаган ҳолатда кафолат тариқасида қўйилган мулк қайтариб берилмаслиги мумкин бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, кредит олиш, бериш, ҳуқуқий жиҳатдан мустақамланиши, қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасида кредит битими тузилиши ва унда ҳар икки томоннинг мажбуриятлари қонунлаштирилиши керак.

Кредит муносабатларида асосий ўринни кредитдан олинган фойда, фоиз эгаллайди.

Қарз олинган пулдан вақтинча фойдаланганлиги учун тўланадиган ҳақ фоиз бўлиб, кредитнинг бозор нархидан иборат бўлади.

Фоиз кредитдан фойдалангани, унинг қанча туришини билдиради. Фоиз албатта кредит суммасига тенг бўлмайди, кичик бўлади. Агар 10 млн. сўм кредитга берилса ундан 1 млн. сўм фоиз тариқасида ундирилади. Бунда фоиз 10% тенг бўлади.

$$\text{ди. } (P^1 = \frac{1\text{млн.}}{10\text{млн.}} \cdot 100 = 10)$$

Демак бизни мисолимизда пул эгаси ўзининг 10 млн. пулини бир йил муддатга 10 фоиз билан бировга ишлатиш учун қарз берган бўлса, у ўз пули 10 млн.сўмни ҳам қайтариб олади ва яна 1 млн. сўм устама, фойда олади ёки 10 млн. сўм қарз пул бериб, уни кредит муҳлати ўтгач 11млн. сўм қилиб қайтариб олади.

Шунга алоҳида эътибор бериш керакки, пулни қарзга олган шахс фоизни ўз ёнидан тўламайди. У қарз пулни ишлатиб даромад олади ва шу олинган даромаднинг бир қисмини фоиз сифатида тўлайди. Қарзни тадбиркорликда ишлатишдан олинган фойданинг бир қисми қарз олганнинг тадбиркорлик даромадига айланади, бир қисми пул эгасига фоиз тариқасида тегади.

Кредит нима билан, қайси мақсадларга ва ким томонидан берилишига қараб турланади. Бугунги кунда кредитнинг асосий

шакли пул билан берилишидир. Аммо, товар кредит ҳам бўлади.

Мамлакат ички айланмасида пул кредитидан кенгроқ фойдаланиб, у банк, тижорат, давлат, истеъмол ва халқаро кредит шаклларида иборат бўлади.

Банк кредити - кредитнинг асосий ва етакчи шакли бўлиб, у пул эгалари - банклар, махсус кредит муассасалари томонидан - тадбиркорлар, давлат, хонадонларга ссуда шаклида берилган қарз.

Хўжаликлараро кредит - бир фирма (муассаса) томонидан иккинчисига қарз берилиши бўлиб, бу ички хўжалик ҳисоби бўғинларига хизмат қилади.

Тижорат кредити - корхоналар, (фирмалар) бирлашмалар ва бошқа хўжалик субъектларининг бир-бирига берадиган қарзлари. Бу ҳолда кўпроқ товарлар қарзга берилади, товарлар сотилгач унинг пули тўланади. Товарни қарзга олувчи қарздорлик гувоҳномаси - векселни шу қарзга олган товар эгасига беради ва қарз тўлангач вексел, ўз эгасига қайтарилади.

Истеъмол кредити - хусусий шахслар, аҳолига узоқ муддатли истеъмол товарлари, уй-жой, ҳовли, квартира, автомобиль, мебель, телевизор ва бошқа уй-рўзғор товарларини сотиб олиш учун, ёки ўқиш учун пул тўлаш мақсадида олинади. Бизнинг Республикамизда истеъмолчи кредити, уй-рўзғор анжомлари харид қилиш, уй-жой қуриш ҳақини тўлаш, олий ўқув юртлирида ўқиш учун кантрактларни тўлаш учун банклар томонидан маълум муддатга берилмоқда. Истеъмол кредитидан фойдаланганлик учун устама фоиз тўланади. Бу кредит чакана савдо ташкилотлари орқали товарларнинг ҳақини кечиктириб тўлаш шarti билан амалга оширилади.

Ипотека кредити - кўчмас мулк, (ер, бино) ҳисобига узоқ муддатли қарз (ссуда) шаклида берилади. Бундай қарзлар бериш банклар ва корхоналар томонидан чиқариладиган ипотека облигациялари шаклида бўлади.

Бозор тизимида **давлат кредити** ҳам бўлиб, - бунда давлат ўз пули (бюджет маблағлари) ҳисобидан турли компанияларга за банкларга беради.

Халқаро кредит - ссуда капиталининг халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасида ҳаракатда бўлиб, чет эл давлатлари, банклар, молия ташкилотлари ва хорижий резидентлар томонидан товар ёки пул (валюта) шаклида берилади.

Кредиторлар ва қарз олувчилар банклар, хусусий фирмалар, давлат, халқаро ва минтақавий ташкилотлар ҳисобланади.

Лизинг - бу кредитнинг бевосита пулсиз шакли бўлиб, машина, асбоб-ускуналар, тракторлар, комбайнлар, юк машиналари, бульдозерлар каби ишлаб чиқариш воситалари ва бошқа моддий бойликлар фойдаланувчилар томонидан уларни ишлатиб, ҳақи келишилган шартга биноан мунтазам тўлаб борилади ва кейинчалик сотиб олиш шarti билан узоқ муддатли ижарага олиб ишлатиш демакдир. Лизинг берувчи ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг ўзлари ёки махсус лизинг компаниялари бўлади.

Тадбиркорлик кредити - тадбиркорлик фаолияти учун бериллади. Уни қарз олувчи капитал сифатида ишлатиб фойда олади.

Кредитлар ким томонидан берилишига қараб **молиявий институтлар кредити ва номолиявий** компаниялар кредити бири-биридан фарқ қилади. Молиявий институтлар бу **банклар, ва пробанк** (банкдан ташқари) ташкилотлар ҳисобланади.

Номолиявий компаниялар ҳам кам бўлсада кредит беришда иштирок этадилар. Бу компаниялар ишлаб чиқариш, қурилиш, савдо-сотиқ билан шуғулланиб катта миқдорда пулга эга бўлганлигидан ўз ишчи-хизматчиларига товар сотиб олиш учун, ўз шерикларига тадбиркорлик учун берадилар.

Кредит инвестицияларни пул билан таъминлаши орқали иқтисодий ўсишга ёрдам қиладики, бозор иқтисодиёти шароитида кредит кенгайиб боради ва иқтисодиётни кенгайтириш ва ривожлантиришнинг асосий манбаларидан бири бўлиб қолади. Ҳозир кўпчилик мамлакатларда ҳар йили берилган кредит суммаси ЯИМ нинг 40 фоизига тўғри келмоқда. Бу Ўзбекистонда 2006 йилда 30 фоиздан ортиқ бўлган.

Ўтиш даври иқтисодиётида кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш учун микро кредит (кичик кредит)нинг ўрни катта бўлади.

Республикамизда 2007 йилда банклар томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини молиявий қўллаб-қувватлаш учун берилган кредитлар 36 фоизга, тадбиркор ва хусусий шахсларга берилган микро-кредитлар миқдори 70 фоизга ортган.

Бозор иқтисодиёти шароитида пул билан барча алоқаларни таъминлашда банкларнинг роли катта бўлади.

Банк пул маблағларини жалб қилиш ҳамда уларни қайтаришлик, тўлашлик ва муддатлилик шартлар асосида ўз номидан жойлаштириш учун тузилган муассаса бўлиб, у юридик шахс мақомига эга ёки банклар пул маблағларини тўплаш, жойлаштириш ва уларнинг ҳаракатини тартибга солувчи иқтисодий муассасадир.

Банклар фаолиятининг асосийларидан бири кредит муносабатларига хизмат қилишдан иборат.

Банклар гуруҳга бўлинади:

1. Марказий банклар. Марказий банклар турли мамлакатларда турлича номланади. Масалан, АҚШ да у Резерв системаси, Буюк Британияда Англия банки, Германияда Бундесбанк, Россияда Центральный банк, Ўзбекистонда **Марказий банк** деб аталади.

Марказий банклар - банклар банки - банклар отаси ҳисобланиб, улар -пул эмиссияси, яъни пулни муомалага чиқаради, давлатнинг олтин-валюта захираларини сақлайди, кредит захираларини банклар ўртасида тақсимлайди, давлат пул-кредит сиёсатини амалга оширади, пул муомаласига доир тартиб қоидаларни ишлаб чиқиб, уларнинг бажарилиши устидан назорат ўрнатади, давлатнинг мониторинг сиёсатини амалга ошириш, бошқа барча банклар фаолиятини уйғунлаштириш ва улар устидан назоратни амалга ошириш; халқаро валюта бозорларида миллий валюталарни айирбошлаш; бошқа банкларга кредит бериш каби вазифаларни бажаради.

2. Тижорат акциядорлик банклари - асосан акциядорлик банклари бўлиб улар кўпчиликни ташкил этади. Ўзбекистонда 29 та акциядорли тижорат банклари ишламоқда. Бу банклар, «Асака» банк, «Ғалла» банк, «Пахта» банк, «Ҳамкор» банк, «Савдогар» банк, «Ипотека» банки, «Саноат-қурилиш» банки ва бошқалар. Бу банклар капитали ўзининг пули ва мижозлар қўйган пулдан ташкил топади.

Тижорат банклари пул омонатлари ва қимматбаҳо буюмларни сақлайди, пул операцияларини ўтказиши, кредит беради, консултация маслаҳат бериш билан шуғулланади.

Ихтисослашган тижорат банклар-иқтисодиётнинг турли соҳаларида кредит пул операцияларини маълум турларини амалга оширади.

Халқ банки - асосан омонат ишларини ташкил этади, аҳоли-

га шахсий эҳтиёжлар учун кредит беради, нақд пулсиз ҳисобкитоб қилади, аҳоли омонатларини сақлайди ва улар учун касса вазифасини амалга оширади.

Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки - экспорт, импорт операцияларини амалга оширувчи **фирма, корхона ва ташкилотларга кредит беради**. Қўшма корхоналар қуришни кредитлаштиради, валюта ресурсларидан тежамли фойдаланишни назорат қилади, ташқи иқтисодий операциялар бўйича ҳисоб-китобларни ташкил этади ва амалга оширади.

Ипотека банклар - бу кўчмас мулк (ер ва иншоот) ҳисобига узоқ муддатли ссуда беришга ихтисослашган. Ипотека банкнинг ресурслари ўзларининг ипотека облигациялари ҳисобига шаклланади. Олинган ссудадан уй-жой ва бошқа иншоотлар қуриш, корхоналарнинг ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш учун фойдаланилади.

Бугун Ўзбекистонда 8 та хусусий банк фаолият кўрсатмоқда. Хусусий капитал ҳисобига ташкил топиб, банкларга хос операцияларни олиб бордилар. (Алп-Жамол банк, Парвина банк ва бошқалар хусусий ҳисобланади).

Дунё мамлакатларидаги банклар ўз мижозларига 600 дан ортиқ турли хизматлар кўрсатади. Ўзбекистонда 1800 дан ортиқ мини банклар фаолият кўрсатмоқда.

Банклар ҳам бошқа хўжалик субъектлари сингари фойда олишни кўзлайди.

Банк ўз фаолиятида қуйидаги асосий тамойилларга амал қилади:

а). Мижозлар манфаатига устуворлик бериш, улар учун курашиш «Ишни шундай йўлга қўйиш керакки, - деб ёзади, И.А.Каримов - мижозлар, тадбиркорлар банкларнинг ортидан эмас, аксинча банклар, бизнес вакиллари ва аҳоли орқасидан юрадиган бўлсин... Ҳар бир банк қатъий амал қилиши шарт бўлган асосий талаб шуки, мижоз қачон мурожаат қилмасин, банк уни нақд пул билан таъминлаши лозим. Бу ҳар бир банк, унинг ҳар бир бўлими ва филиали учун асосий қоида бўлиши зарур¹» .

б). Фойда олиб ишлаш.

¹ И.А.Каримов, «Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимизнинг ҳаёт даражасини юксалтириш - барча демократик янгиланиш ва иқтисодий ислохотларимизнинг пировард мақсадидир». Т. «Ўзбекистон» 2007 йил, 54-55-бетлар.

В). Рақобатда иштирок этиш.

Г). Рискка (таваккал таҳликага) бориш.

Д). Ликвидли бўлиши, яъни ўз маблағларини нақд пулга айлантира олиши.

Банклар иқтисодиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб, улар иқтисодиётни юксалтиришни таъминлайди, бунга албатта иқтисодиётни доимо пул билан таъминлаш, уни керакли соҳаларга йўналтириш орқали таъминланади.

Ўзбекистон банк тизимининг кўрсаткичлари.¹

Кўрсаткичлар	Йиллар				
	2003	2004	2005	2006	2007
Банклар сони	33	33	21	29	28
Банк филиалларининг сони	805	805	799	788	797
Мини банкларнинг сони	125	795	1122	1450	2038
Кредит уюшмалари сони	12	14	20	24	49
Ломбардлар	-	-	1	7	25
Берилган кредитлар жами млрд сўм.	3160,7	3160,7	3595,5	3876,0	4600,0

IV. 8. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИ ТАРТИБГА СОЛИШДА ДАВЛАТНИНГ РОЛИ

Иқтисодий тизимларда давлат ва бозор ўзига хос ўринга эга бўлиб, ҳар бир тизим иқтисодиётни бошқариш ва тартибга солишда давлат ва бозорнинг роли, нисбати билан бири-бирдан фарқланади. Айрим иқтисодий тизимларда иқтисодиётни бошқаришда давлатнинг роли юқори бўлса, бошқаларида эса иқтисодиётни бошқаришда бозор механизми устунлик қилади.

Иқтисодиётни тартиблаш бозор ва давлат ёрдамида амалга оширилиши мумкин.

Иқтисодиётни тартиблаш - бу иқтисодиётдаги турли бўғинлар фаолиятининг бир-бирига боғланиши ва мос ҳолда ривожланиши тушунилади.

Ҳар бир мамлакат иқтисодиёти ўзаро бир-бири билан боғлиқ тармоқ ва соҳаларини ўз ичига оладики, бу меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви ва ривожланиши, кенгайиши ўз на-

¹ Банк ахборотномаси.

вбатида барча тармоқ ва соҳаларнинг фаолиятини бир-бирига мутаносиблигини таъминлашни зарур қилиб қўяди, натижада иқтисодиётнинг бир меъёрда ривожланиши ва аҳоли фаровонлигини таъминлаш имконияти пайдо бўлади. Маълумки макроиқтисодий мувозанатнинг бузилиши иқтисодиётни гангликка олиб келади, уни тўхтатиш, тезда бу ҳолатдан олиб чиқиш учун зарур чора-тадбирлар белгилаш йўли билан иқтисодиётни тартиблаш зарурияти пайдо бўлади.

Классик-мумтоз иқтисодий назария асосчиларидан бири А.Смит ўзининг дунёга машҳур «**Одамлар бойлигининг табиати ва сабаблари хусусида тадқиқот**» (1776 йил) асарида иқтисодиётни тартибга солишда бозорнинг ролини алоҳида кўрсатиб, иқтисодиётни тартибга солишда давлат аралашмаслиги керак, давлатнинг вазифаси тинчликни сақлаш, меъёрда солиқлар белгилаш, адолатли суд қилишни таъминлаш, мамлакат мудофааси, ҳуқуқни ҳимоя қилиш, ижтимоий ишлар ва ижтимоий муассасалар - савдони ривожлантириш, маорифга таъсир кўрсатиш билан шуғулланиши керак, шунинг учун давлат иқтисодиётга аралашмаслиги, тартибга солишда қатнашмаслиги керак, иқтисодиётнинг асосини «**кўринмас қўл**» - бозор, ундаги талаб ва таклиф, рақобат, улар асосида нарх ташкил топади, бозорни тартиблашда буларнинг ролини асосий деб кўрсатади.

Ҳар бир товар ишлаб чиқарувчи аниқ тўловга қодир талабни қондиришга интилиб, бу билан жамиятнинг ялпи эҳтиёжини қондиришдан манфаатдор бўлади, у ишлаб чиқарилган товарини сотиш, фойда олиш учун истайдими-истамайдами истеъмолчи талабига мослашишга мажбур бўлади шунинг учун бунга давлат аралашининг хожати йўқ деб ҳисоблайди.

А.Смит давлатнинг иқтисодий жараёнларга ҳар қандай аралашуви маълум даражада вазиятни ёмонлаштиришга олиб келади деб ҳисоблаган.

Аммо бу назария бозор иқтисодиёти ривожланишининг дастлабки вақтларида, мамлакатлар иқтисодиёти маълум даражада бир текисда ривожланаётган бир даврида ўзини оқлаган бўлса-да, бозор иқтисодиёти ривожланишининг кескин гус олиши, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви, йириклашуви, концентрацияси кучайган, мамлакатлар иқтисодий тараққиётининг нотекис юз бериши, йирик монополияларнинг вужудга келиши билан бу назария ўзини оқламади ва айниқса

1929-1933 йилларда бозор иқтисодиётига асосланган барча мамлакатларни ўз гирдобига тортган иқтисодий кризис даврида танқидга учради.

Иқтисодий таназзул ва оммавий ишсизликнинг кучайиши, аҳоли турмуш даражасининг пасайиши, пулнинг қадрсизланиши - инфляциянинг кучайиши давлатларнинг иқтисодий жараёнларга аралашувини сезиларли даражада кучайтиришни тақазо қилди.

Давлатнинг иқтисодиётдаги роли ва уни ошириш зарурлиги масаласи буюк инглиз иқтисодчиси Ж.М.Кейннинг «Иш билан бандлик, фойз ва пулнинг умумий назарияси» (1936 йил) номли китобида баён этилган. Бу китобда Ж.Кейнс давлат фискал ва кредитни тартибга солиш воситаларидан фойдаланиб, жамиятнинг ялпи талабини рағбатлантириши ва аҳолининг иш билан бандлигини таъминлаши зарурлигини кўрсатиб беради.

Кейнс назарияси, иқтисодиёти ривожланган кўпчилик мамлакатларда фойдаланиб келинмоқда ва давлатнинг иқтисодиётдаги роли янада ошиб бориши юз бермоқда.

Бугунги вақтда давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солишнинг мақсади бу фақат иқтисодий циклга қарши тартибга солиш ёки иш билан бандликни таъминлаш бўлмасдан, балки иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини ва такрор ишлаб чиқариш жараёнларини оптималлаштиришдан иборат.

Маъмурий-бўйруқбозликка асосланган иқтисодий тизимдан бозор иқтисодиётига ўтаётган Ўзбекистонда иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солинадиган, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришдан иборат асосий беш тамойиллардан бири давлатнинг бош ислохотчилигига алоҳида ўрин берилган. «Мураккаб ўтиш даврида, - деб ёзган, - И.А.Каримов, - давлатнинг ўзи бош ислохотчи бўлиши зарур. Давлат бутун халқнинг манфаатларини кўзлаб, ислохотлар жараёнининг ташаббускори бўлиши, иқтисодий тараққиётнинг етакчи йўналишларини белгилаши, иқтисодиётда, ижтимоий соҳада ва суверен давлатимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида туб ўзгаришларни амалга ошириш сиёсатини ишлаб чиқиши ва изчил рўёбга чиқариши керак!».

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. «Ўзбекистон» 1995 й. 10-11-бетлар.

Демак, маъмурий - буйруқбозликка асосланган иқтисодий тизимдан бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлат миллий иқтисодиётга аралашуви, уни маълум миқдорда тартиблаш мақсадида қатор вазифаларни ўз зиммасига олади.

Маълумки, ҳар бир давлатнинг ўз миллий манфаати борки, уни давлат ифодалайди. Жамиятда турли манфаатларни уйғунлаштириб, уларни ягона миллий манфаатга бирлаштирувчи куч ҳам давлат ҳисобланади.

Давлатнинг иқтисодиётга аралашуви икки йўл билан бўлиб, биринчиси - иқтисодиётнинг давлат секторини ташкил этувчи корхона ва ташкилотлар миллий иқтисодиётнинг бир бўғини сифатида товар ва хизматлар ишлаб чиқариб бозор муносабатлари иштирокчиси бўладилар. Иккинчидан - давлат умум манфаатларни ифодаловчи куч сифатида миллий иқтисодиётни тартиблашда қатнашади.

Давлатнинг турли идора ва корхоналари, ташкилотлари истеъмолчи сифатида бозордан ресурслар ва истеъмол товарлари сотиб олганда харидор сифатида бозор алоқаларида иштирок этади. Давлат фирмалари бозорга ўз товар ва хизматларини таклиф этади ва бозордаги ресурсларга талаб билдиради.

Давлатнинг истеъмоли унинг ишлаб чиқарувчиларга берган буюртмалари орқали талабни ошириб, фирмалар учун бозор яратиб беради.

Давлатнинг хонадонларга берадиган пул трансфертлари аҳолининг харид қобилиятини оширади. Бу ҳам ўз навбатида талабни ошириб фирмалар бозорини кенгайтиради. Давлат қарамоғидаги корхоналар ўз товар ва хизматларини бозорга чиқариб у ердаги таклифни оширадилар. Масалан, 2008 йилда Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг 21,8 фоизига тенг товар ва хизматларни давлат корхоналари етказиб берган.

Давлат мулкидаги корхона ва фирмалар ҳамма учун зарур бўлган, аммо кам даромадли, норентабелли бўлганлиги туфайли, фирмалар ишлаб чиқармайдиган товар ва хизматларни ишлаб чиқаради. Масалан, ёқилғи-энергетика, транспорт, йўл хўжалиги, сув хўжалиги каби миллий иқтисодиётни ривожланиши учун ҳаводек зарур бўлган товар ва хизматларни қамраб олади ва ҳатто шу соҳалар харажатини давлат қисман ўз зиммасига олиб, иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатади.

Давлат томонидан кўрсатилаётган кўпгина хизматлар бе-

пул бўлганидан улардан ҳамма фойдаланади. Уларни истеъмол қилиш фирмалар ва хонадонларни маълум миқдорда ижтимоий сарфлардан озод қилади, бу билан инсон омилининг ривожини таъминлаб иқтисодий ўсиш учун замин яратилади.

Давлат иқтисодиётни тартиблаб турувчи субъект бўлганлиги сабабли иқтисодиётни тартиблашда фаол қатнашади.

Фирмалар, хўжаликлар, хонадонлар ўз фаолиятини тор доирада, яъни корхона-фирма ёки микро даражада тартиблай олсалар, макроиқтисодий даражада турли субъектлар фаолиятини бозор механизми бир-бири билан мувофиқлаштиришга вақти-вақти билан лаёқатсиз бўлиб қоладики, бунда иқтисодиётни тартиблашда бозор қонун-қоидалари асосида давлат иштирок этади.

Иқтисодиётни бугунги кундаги ривожланиш даражаси иқтисодий алоқаларни ғоят кенг миқёсли ва мураккаб бўлиб бораётган бир шароитда бозор кучлари ўта мукамал ишлаганда ҳам уларни тўла-тўқис тартибга сола олмайди. Чунки ҳозирги ишлаб чиқариш чуқур ихтисослашган бўлиб, товар ва хизматлар кўпчилик меҳнатининг маҳсулига айланиб, уларнинг турлари кўпаймоқда, ишлаб чиқарувчиларнинг ташқи иқтисодий алоқалари аҳамияти ошади ва бу алоқаларни ўрнатишда давлатнинг иштироки зарур.

Давлатнинг иқтисодиётга аралашуви маълум бир меъёрда бўлиши, унинг фаолияти бозор механизмини ишлашига ҳалақит бермасдан, унинг ишлаши учун шароит яратиши, зарур бўлганда бу механизм ишини тўлароқ ишлаши учун ёрдам бериши керак.

Бугунги бозор иқтисодиётини тартиблашнинг бозор механизми билан давлат механизми биргаликда амал қилади, лекин уларнинг нисбати шароитга қараб турлича бўлади, албатта. Италия, Австрия, Франция, Швецияда давлатнинг иқтисодиётга аралашуви кучли бўлса, АҚШ, Германия, Японияда аксинча.

Давлатнинг иқтисодиётни тартибловчи роли энг аввало иқтисодиётнинг умумий ҳолатига ҳам боғлиқ. Бозор кучлари нормал ишлаб турган пайтда иқтисодиёт тез суръатлар билан ўсаётганда давлат иқтисодиётга камроқ аралашади. Аксинча иқтисодиётда флуктуация (иқтисодиётнинг тебраниб туриши) даврида давлат иқтисодиётни ўнглаш учун унга кенгроқ аралашади.

Давлат иқтисодиётга ўзининг макроиқтисодий сиёсати билан, яъни мамлакат миллий иқтисодийёти учун зарур бўлган қонунлар, йўл-йўриқлар ва улардан келиб чиқадиган ҳаракатлар билан аралашади.

Давлатнинг сиёсати доимо миллий бўлиб, мамлакат тараққиётининг ички ва ташқи шароитини ҳисобга олиб белгиланади. Сиёсатда энг аввало мамлакат иқтисодиётининг бугунги ҳолати, халқаро иқтисодий ўзгаришлар (конъюктура) нинг миллий иқтисодга қанчалик таъсир этиши, унда кутилаётган ўзгаришлар, мамлакат ўз зиммасига олган халқаро мажбуриятларнинг қандайлиги, мамлакат иқтисодиётининг ресурслар билан таъминланиш даражасидан келиб чиқади ва илгари амалга оширилган чора-тадбирлар берган натижа ҳисобга олинади.

Давлатнинг сиёсати миллий манфаатлардан келиб чиқиб маълум мақсадларни кўзлайди, улар:

-**Барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш.** Бу ялпи ички маҳсулотнинг бир маромда ва етарли суръатлар билан ўсишига шароит яратишни англатади, чунки ЯИМ қанчалик тез ўсса, мамлакат иқтисодий қудрати шунчалик ортади.

-**Миллий иқтисодиётнинг мустақиллигини таъминлаш.** Иқтисодиётни мустақил ривожлантириш туфайли миллий манфаатларга хизмат қилиш ва уни четга қарамликдан ҳимоя қилиш.

-**Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш.** Бу иқтисодиётни узлуксиз давом этиши, такрор ишлаб чиқаришнинг тўхтовсиз ўсиб бориши, иқтисодий инқирозга йўл қўймасликда билинади.

-**Миллий валюта қадр-қийматининг барқарорлигини таъминлаш,** яъни мамлакатдаги пул муомаласининг меъёрида боришига эришиш, пулнинг ўз иқтисодий алоқаларини доимо ишлаб турувчи воситасига айлантириш.

-**Аҳоли турмуш даражасини мунтазам ошириб,** иқтисодиётнинг ижтимоийлигини тўлароқ юзага чиқаришга кўмаклашиш.

-**Миллий иқтисодиётнинг халқаро интеграция жараёнларида фаол иштирок этиб,** халқаро иқтисодиётда ўз ўрнини топиши, байналминал иқтисодий алоқаларнинг тенг ҳуқуқли иштирокчисига айланишга эришиш.

-**Миллий иқтисодиётнинг истиқболини белгилаш** - бу иқтисодиётни узоқ келажақда ўсиб бориш чораларини кўриш ва шароит яратиш.

Юқорида кўрсатилган масалалар иқтисодий сиёсатнинг узок даврга мўлжалланган мақсади ҳисобланса, унинг қисқа вақтга ёки жузъий мақсадлари ҳам борки, улар:

- иқтисодий тангликдан чиқиб кетиш;
- нархларнинг барқарорлигини таъминлаш;
- инвестицион фаолликни рағбатлантириш;
- экспорт салоҳиятини ошириш;
- инновацияларни таъминлаш;
- янги ташқи бозорларга кириб бориш.

Давлат сиёсати белгиланган мақсадларга эришишда турли хил воситалардан фойдаланади.

I. Иқтисодий воситалар:

- Солиқларга тортиш;
- субсидиялар бериш;
- лицензиялар бериш;
- экспорт квоталари белгилаш;
- учёт ставкалари белгилаш;
- давлат буюртмаларини жорий этиш;
- давлат инвестициялари ҳажмини белгилаш;
- трансфертларни белгилаш;
- иқтисодий санкциялар қўллаш (жазолаш, жарима воситалари)

II. Юридик (ҳуқуқий) воситалар. Бу:

- иқтисодий фаолият олиб бориш тартиби ва қоидаларини ишлаб чиқиш;
- иқтисодий фаолиятни давлат томонидан рағбатлантиришни асослаб берувчи қонунларни ишлаб чиқиш;
- қабул қилинган қонунларга мос келадиган қонун ости ҳужжатларини ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва жорий этиш.

Қонунчилик бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий асосларини белгилаб беради ва улар иқтисодиётнинг объектив иқтисодий қонунлари талабидан келиб чиқиб, мамлакат қонун чиқарувчи органлари парламент томонидан қабул қилинади ва ҳукумат уларни бажарилишини таъминлайдиган қарорлар ва фармойишларни ишлаб чиқади ва тегишли давлат бошқарув органлари шу қонунларнинг бажарилишини назорат қиладилар.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида иқтисодиётни тартибга солиш билан боғлиқ 150 дан ортиқ қонун ва қонун ости ҳужжатлари қабул қилинди. Улар «Мулк тўғрисида», «Тасар-

руфдан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида», «Истеъ-
молчилар ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисида», «Пул тизими
тўғрисида», «Монополиядан чиқариш тўғрисида», «Банклар
ва банк фаолияти тўғрисида», «Корхоналар ва ташкилотлар
ва аҳолидан олинadиган солиқлар тўғрисида», «Солиқ кодекси»,
«Ер тўғрисида», «Ижара тўғрисида», «Акциядорлик жа-
миятлари тўғрисида», «Тадбиркорлик тўғрисида», «Ташқи
иқтисодий фаолият тўғрисида», «Чет эл инвестициялари тўғри-
сида», «Фермер хўжалиги тўғрисида» ва бошқа кўплаб қонун
ва қонун ости ҳужжатлари қабул қилинди.

III. Сиёсий маъмурий воситалар. Давлат ўз органлари орқ-
али ўз сиёсатини амалга оширишни таъминлайди. Давлат олий
сиёсий орган бўлганлиги туфайли унинг қарорлари ва буй-
руқларига ҳамма бўйсунуши ва бажариши керак бўлади. Маъ-
мурий усул ёрдамчи усул тариқасида у бозор тизимида чек-
ланган ҳолларда фойдаланилади.

Давлатнинг иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишлари,
улар монетар сиёсат, фискал сиёсат, бюджет сиёсати, инвес-
тицион сиёсат, аграр сиёсат, ташқи иқтисодий сиёсат, ижти-
мой сиёсатдан иборат бўлади.

Иқтисодий сиёсат йўналишларининг ҳар бирини алоҳида
қисқача кўриб чиқамиз.

Монетар сиёсат. Давлатнинг пул-кредит сиёсати бўлиб, пул
муомаласини тартибга солиш, товар ва пул массаси ўртаси-
даги боғлиқликни (мувозанатни) таъминлаш, иқтисодиётда-
ги пул оқимини бошқариб туриш, унинг мақсади нархларни
ва шунга мос миллий пул бирлиги харид қобилияти, унинг
валюта курсини барқарорлаштириш билан пулга талаб ва так-
лифни мувозанатлаштиришдан иборат.

Фискал сиёсат. Бу давлат бюджети, солиқ сиёсати бўлиб,
унга биноан солиқлар белгиланади, бюджет маблағлари аниқ
мақсадлар йўлида ишлатилади.

Солиқ сиёсати. Солиқлар ёрдамида бюджетга пул тўплаш-
дан иборат бўлиб, бунда асосан солиқ турлари аниқланади,
солиқ ставкалари, солиқ солинадиган объектлар, солиқ им-
гиёзлари, солиқ ундириш тартиби белгиланади.

Солиқ давлатнинг иқтисодиётни тартиблашдаги асосий
иқтисодий «восита» ҳисобланади.

«Солиқ тизими, - деб ёзади И.А.Каримов, - нафақат со-

ликларни ундириш, балки биринчи галда, рағбатлантириш хусусиятига эга бўлиши лозим».¹

Иқтисодиётни рағбатлантириш зарур бўлганда солиқлардан имтиёзлар берилади, бунда солиқ камайтирилади, солиқларни ундириш муҳлати узайтирилади. Бунинг натижада ишлаб чиқарувчи фирмаларда қоладиган фойда кўпаяди, ўз навбатида фойда ишлаб чиқаришни ўстиришга йўналтирилади.

Ишлаб чиқаришни рағбатлантириш мақсадида республикада фойдадан олинadиган солиқ ставкалари камайтирилмоқда.

Фақат 2000-2007 йиллар мобайнида Республикамизда даромад солиғи 38 фоиздан 10 фоизга, ягона ижтимоий тўлов 40 фоиздан 24 фоизга туширилди. Сўнгги етти йилда иқтисодиётда умумий солиқ юки 40 фоиздан 27 фоизга пасайтирилди. Шунга мувофиқ корхоналарнинг молиявий ресурслари ҳам тегишли равишда ошди.

Бу ўз навбатида инвестицияларнинг кўпайиши, корхоналарнинг айланма маблағларини тўлдириш, ишчи ва хизматчиларининг иш ҳақи ва даромадларини ошириш учун кўшимча манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Фақат биргина 2007 йилда Республикамиздаги хўжалик субъектлари солиқ имтиёзлари берилиши ҳисобидан ўз молиявий ресурсларини кўшимча равишда 839 миллиард сўмга тўлдиришга эришдилар. 2009 йилда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари, фермер хўжаликлари учун ягона солиқ ставкаси 10 фоиздан 7 фоизча камайтирилди.

Бюджет сиёсати. Давлат бюджети харажатлари, даромадлар миқдорига мос бўлиши ёки баланслашган бўлиши, бюджет тақчиллиги меъёрида бўлиши, давлатнинг ички ва ташқи қарзлари ҳам меъёрида бўлишини таъминлаши керак.

Инвестицион сиёсат. Бу инвестиция ресурсларини шакллантириш ва уларни керакли энг зарур соҳаларга йўналтирилишни таъминлаш билан боғлиқ. Бу инвестицион фаолликни ошириш, ишлаб чиқариш таркибини ўзгартириш, ишлаб чиқаришнинг эски соҳалари ўрнига янги замонавий экспортга мўлжалланган соҳаларни ривожлантиришга қаратилган сиёсат.

Инвестиция сиёсати техника тараққиётини ҳам тезлашти-

¹ И.А.Каримов «Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир» Т. «Ўзбекистон» 2005 йил. 89-бет.

ради, янги технологиялар киритаётган фирмаларга субсидиялар ажратилади, солиқлардан енгилликлар берилади. Бу билан давлат фирмаларга тушадиган инвестиция юкини камайгиради ва шу билан бир қатор серкапитал, катта маблағларни галаб қилувчи ва ўзини тезда оқламайдиган соҳаларни инвестициялашни давлат ўз зиммасига олади ва бу билан фирмалар маблағини - инвестициясини серфойда ишларга йўналтиришга қўмаклашилади.

Аграр сиёсат. Давлатнинг қишлоқ хўжалигини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга қаратилган сиёсат бўлиб, у қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ўстириш, саноатни хом-ашё, аҳолини эса озиқ-овқат билан таъминлашни кўзлайди. Шу асосда давлат қишлоқдаги ишлаб чиқариш инфратузилмасининг - сув хўжалиги, каналлар қуриш, ернинг шўрини ювиш учун дренаж-коллектор тизимини барпо қилиш, газ ва электр билан таъминлаш харажатларини катта қисмини ўз зиммасига олади, давлат ерни ижарага олиб ишлатилишини, ерни гаровга қўйиб кредит олишни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлайди. Ер давлатники бўлган жойларда давлатнинг харид нархлари, давлат субсидиялари каби воситалар қўлланилади. Деҳқонларни қўллаб туриш учун ер солиғи енгил қилиб белгиланади.

Ўзбекистонда 2008-2012 йилларга мўлжалланган сугориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича тузилган Давлат дастури қабул қилинган бўлиб, бунга биноан шу даврда 3,5 минг километрдан зиёд магистрал, туманлараро ва хўжаликлараро коллекторларни, мингдан ортиқ мелиорация қудуғини барпо этиш ва реконструкция қилиш, 7,6 минг километрлик дренаж тармоғи қайта тикланади. Бу ишларни бажариш учун биргина 2008 йилда 75 миллиард сўмдан ортиқ давлат маблағи сарфланган.

Қишлоқ хўжалигида рентабиллик паст бўлганлиги туфайли капиталнинг у ердан чиқиб кетишига йўл қўймаслик учун давлат фермерларга субсидия бериб туради, унинг ҳисобидан харажатлар қисман қопланади, фермерларда ҳам маълум меъёрдаги фойда олиш имконияти пайдо бўладики, улар қишлоқ хўжалигини ташлаб кетмайдилар. Давлат қўп вақтларда қишлоқ хўжалигини рағбатлантириш учун қишлоқ хўжалик маҳсулотларини улардан маъқул нархларда сотиб олади.

Давлат нархлари маълум даражада бозор нархларига яқин бўлиши билан фермерлар учун маҳсулотни давлатга сотиш фойдали бўлади. Чунки давлат ҳар доим уларни сотиб олади. Ўзбекистонда ҳар йили қишлоқ хўжалигида етказилаётган пахтанинг 50 фоизини, ғалланинг 30 фоизини давлат харид қилади. Бу даромад олишни кафолатлайди.

Ташқи иқтисодий сиёсат. Бу давлатнинг ўзаро манфаатли ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш, мамлакат иқтисодиётини жаҳон хўжалиги билан интеграциялашувини таъминлаш билан боғлиқ бўлиб, унинг асосий мақсади миллий иқтисодиётнинг жаҳон хўжалигига қўшилиши ва унинг мавқеини мустақкамлашдан иборат. Бунинг учун экспорт ва импорт, четга капитал чиқариш ва четдан капитал киритиш, ишчи кучи миграциясига доир тадбирлар амалга оширилади. Бу сиёсатда божхона тўловлари, экспорт-импорт лицензиялари ва квоталаридан иборат воситалар қўлланилади, бу воситалар ёрдамида миллий иқтисодиёт ҳимоя қилинади. Экспортни кўпайтириш керак бўлса унга рухсатномалар берилади, экспорт квотаси оширилади. Агар, импортни қисқартириш керак бўлса импорт квотаси камайтирилади, импорт учун бож тўлови оширилади, импортга рухсат бериш чегараланади. Капитал чиқариш ва капитал киритиш тартиби белгиланади, керак бўлса капитал киритиш рағбатлантирилади. Капитал чиқариш маъқул бўлса давлат унга шароит яратиб беради.

Давлатнинг ташқи иқтисодий сиёсатида халқаро иқтисодий ташкилотлар билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Ўзбекистон бугун 10 дан ортиқ халқаро иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорлик қилмоқда.

Давлатнинг иқтисодий сиёсати доирасида турли узоқни кўзловчи прогнозлар, дастурлар ишлаб чиқилиб ҳаётга тадбиқ этилади. Дастурларда кўзланган мақсад, бажариладиган ишлар, улардан кутиладиган натижалар, уларни молиялаштириш манбалари кўрсатилади. Дастурлар миллий иқтисодиёт учун устувор бўлган йўналишлар, муоммоларни ҳал этилишига қаратилади.

Булар: тангликдан чиқиш, озиқ-овқат, энергия таъминоти, технологияларни янгилаш, инфратузилмаларни ривожлантириш, экспорт салоҳиятини ошириш, қолоқ ҳудудларни ривожлантириш кабилардан иборат. Бу дастурларда белгилан-

ган вазифаларни бажарилиши, мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланиши янада изчил бўлишига кўмаклашади.

Масалан, Ўзбекистонда кўпгина саноат тармоқларини ривожлантириш, модернизация қилишдан иборат 2006-2011 йилларга мўлжалланган 10 дан ортиқ дастурлар қабул қилинган, улардан айримларини келтирамиз:

-2006-2008 йилларда тўқимачилик саноати корхоналарини модернизация ва қайта жихозлаш;

-2006-2010 йилларда кўмир саноатини ривожлантириш;

-2006-2010 йилларда қишлоқ хўжалиги машинасозлигини техник қайта қуроллантириш ва ривожлантиришни жадаллаштириш бўйича;

-2006-2010 йилларда нефть-газ тармоғини ривожлантириш;

2007-2011 йилларда Республика қурилиш материаллари, пахта саноати, кимё саноати, ёғ-мой саноати, фармацевтика саноати корхоналарини модернизация қилиш, техник ва технологик қайта таъмирлаш дастурлари қабул қилинган ва амалга оширилмоқда.

Ушбу давлат дастурларининг умумий мақсади саноат корхоналарини модернизация қилиш, янги техника ва технологиялар билан жихозлашни тартибга солиш ва уларда рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш суръатларини тезлаштириш, аҳоли бандлиги ва даромадларининг ошиб боришини таъминлаш, кирити-лаётган инвестициялар самарадорлигини оширишга қаратилган.

Шунингдек, Президентимиз мустақиллик йилларининг ҳар бирини маълум бир соҳага, масалан: «Оила йили», «Маҳалла йили», «Ўқитувчи ва мураббийлар йили», «Қарияларни қадрлаш йили», «Хомийлар ва шифокорлар йили», «Ижтимоий ҳимоя йили» (2007 й), «Ёшлар йили» (2008 й), «Қишлоқ тарққиёти ва фаровонлиги йили» (2009й), «Баркамол авлод йили» (2010)га бағишлаб келмоқдалар. Ҳар йили ҳар соҳани янада ривожлантириш ва такомиллаштириш мақсадида махсус дастурлар қабул қилиниб, амалга оширилмоқда.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишдан иборат барча ички ва ташқи усуллар - восита ва дастаклар бирга-лиқда миллий иқтисодиётдаги такрор ишлаб чиқариш жараёнига ўз таъсирини кўрсатади.

IV.9. АҲОЛИ ДАРОМАДЛАРИ ВА ДАВЛАТНИНГ ИЖТИМОИЙ СИЁСАТИ

Ҳар қандай иқтисодиётнинг бош масаласи инсон ва унинг эҳтиёжларини қондиришдан иборат. Бу албатта инсоннинг жамиятдаги ўрни, ишлаб чиқарилган моддий неъматларни тақсимлаш муносабатларига боғлиқ бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитидаги тақсимот қонунига мувофиқ иқтисодиёт субъектларининг даромади уларга қарашли ресурсларнинг миқдори ва самарали ишлатилишига қараб белгиланади.

Бунга биноан олинган даромадлар ишлаб чиқариш омиллари даромадлари ёки **бозор даромадлари** ҳисобланади ва ҳар бир омил ўз эгасига алоҳида даромад келтиради. Ишчи кучи эгаси **иш ҳақи**, капитал эгаси **фойда**, кўчмас мулк эгаси **рента**, пул эгаси **фоиз**, акция эгаси **дивидент** шаклида даромад олади.

Тақсимот қонунига кўра, даромадлар эквивалент яъни баббаравар, тенгма-тенглик тамойилига асосланиши - ҳар бир субъект ўз қўлидаги ишлаб чиқариш омили ёрдамида товар ва хизматлар яратишга қўшган ҳиссасига қараб даромад олиши керак. Бундай даромадлар иқтисодиётда **бозор даромадлари** деб аталади. Бу асосий даромад тури бўлсада у ягона даромад эмас, ундан ташқари бозор тамойиллари эмас, балки инсонпарварлик қоидаларига асосланган **нобозор даромадлари** ҳам бўлади.

Бозор даромадлари турли шаклларда намоён бўлиб, улардан бири меҳнат эвазига олинган даромаддир. Бу иш ҳақи, фойдадан бериладиган **мукофотлар** ва бошқалардан иборат бўлади. **Иш ҳақи** - иш кучининг бозор нархи бўлиб, у сотилгандан сўнг ўз эгасига меҳнат даромади шаклида тегади.

Бозор иқтисодиётида иш ҳақи даромаднинг асосий қисми, аммо ягона даромад эмас. Ривожланган бозор мамлакатларида у аҳоли жами даромадларининг 2/3 қисмини ташкил этади. Иш ҳақи миқдорининг кўп ёки оз бўлиши одатда, меҳнат бозоридаги иш кучига талаб ва иш кучи таклифининг нисбати-га, меҳнатнинг унумдорлик кучига, бозор талабига мос равишда ишлай билишига боғлиқ бўлади.

Фойда, фоиз, дивидент, рента, мулкдан келадиган даромад уларнинг миқдори, унинг эгаси томонидан қанчалик самарали ишлатилишига қараб бўлади.

Давлат томонидан қариллик ва ногиронлик ёки боқувчисиз қолганларга бериладиган пенсия, нафақалар, бир йўла ёрдам пуллари, стипендиялар ва турли натурал тўловлар, **нобозор даромадларини** ташкил этади. Бу тўловларни давлат фирмалари ва айрим ҳомийлар ташкил этиб, шу ҳисобдан муҳтожларга бепул овқат, кийим-кечак, дори-дармон берилади, бепул хизматлар кўрсатилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида аҳоли даромадлари иш ҳақи тадбиркорлик фаолиятдан олинган даромад, нафақа, пенсия, стипендия, турли хил ёрдам шаклидаги пул тушумларидан, мулкдан фоиз, дивидент, рента шаклидаги даромадлардан, қимматли қозғолар, кўчмас мулкдан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотишдан, хунармандчилик, касаначилик, турли хил хизматлар кўрсатиш ва молия кредит, банклардан келади диган даромадлардан ташкил топади.

Барча даромад турлари ва шакллари биргаликда даромадлар структурасини ташкил этади ва ундан ҳар бири ўз ўрнига эга бўлади ва бошқа даромад билан маълум нисбатда бўлади.

ЎЗБЕКИСТОНДА АҲОЛИ ПУЛ ДАРОМАДЛАРИНИНГ ТАРКИБИ (фонзда)¹

Кўрсаткичлар	Йиллар					
	1991	1995	2000	2005	2007	2007га 1991га нисбатан %
Жами даромадлар:	100	100	100	100	100	
Шу жумладан: меҳнатга ҳақ тўлаш ва корхоналардан олинган бошқа даромадлар	57,0	44,2	28,4	29,4	32,1	- 56
Мол – мулк, тадбиркорлик, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотишдан олинган даромадлар ва бошқалар.	17,8	39,6	58,9	56,0	52,1	292
Ижтимоий трансфертлар (пенсия, нафақа, стипендиялар, турли хил ёрдам пуллари).	25,2	16,2	12,7	14,6	18,8	62

¹ Макроэкономическая политика и сокращение бедности в Узбекистане. ЦЭИ и ПрООН 2004 год. Узбекистон иқтисодиёти. Ахборот ва таҳлилий шарҳ 2005 й. Т. «Узбекистон» 2006 й. 93-бет. Узбекистон Республикасининг 2007 йил статистик ахборотномаси Тошкент 2008 й. 42-бет.

Юқоридаги маълумотлардан яққол кўриш мумкинки, бозор иқтисодиётининг ривожланиши билан, одамларда тадбиркорлик қилиш, мол-мулкдан даромад олиш учун фойдаланиш, қишлоқ хўжалигида ҳам тадбиркорликка кенг йўл очилганлиги туфайли шу соҳалардан олинadиган даромадлар ошиб бормоқда, яъни улар 1991 йилда барча даромадларнинг 17,8 фоизини ташкил этган бўлса, 2007 йилда -52,1 фоизини ёки 2,9 баробар кўпайган.

Аҳоли даромадлари даражасини аниқлашда номинал, ихтиёрида бўлган ва реал даромад тушунчаларидан фойдаланилади.

Номинал даромад - аҳоли томонидан маълум вақтда пул шаклида олган даромадларининг миқдори.

Ихтиёридаги даромад - номинал даромаддан солиқлар ва турли мажбурий тўловлар чиқариб ташлангандан сўнг, аҳоли ихтиёрида шахсий истеъмол ва жамғариш учун қоладиган даромад.

Реал даромад - аҳолининг ихтиёрида қолган даромадга қанча товар ва хизматлар сотиб олиши билан аниқланади, даромаднинг харид қобилиятини англатади ёки реал даромад - бу истеъмол этиладиган товар ва хизматларда ифода этилган даромад бўлиб, муайян нарх-наво шароитида пул даромадларига бозорда нима берилишини билдиради.

Реал даромад икки нарсага боғлиқ бўлади.

А) қўлда мавжуд бўлган пул даромадининг ёки аҳоли ихтиёрида қолган даромаднинг миқдорига тенг (2007 йилда Республика аҳолиси топган пул даромадларининг 8,5 % мажбурий тўловларга сарфланган 91,5 % ихтиёрида қолган).

б) пул бирлигининг харид қобилияти. Бу бозорда нархга боғлиқ бўлади, яъни нарх қимматлашса у камаяди, нарх арзонлашса ортади.

Масалан, ўқитувчининг бир ойлик қўлга теккан ёки ўз ихтиёрида қолган даромади 200 минг сўм. Шу пулга 100 минг сўмлик кийим-кечак, 60 минг сўмга озиқ-овқат товарлари, 40 минг сўмига рўзғор учун зарур товарлар, уй-жой анжомлари, болаларига мактаб товарлари харид қилиш мумкин. Нарх пасайса 90 минг сўмга кийим-кечак, 50 минг сўмга озиқ-овқат товарлари, 30 минг сўмга уй-рўзғор анжомлари, болалар учун турли хил ўқув қуролилари харид қилса (200-170-30)

30 минг сўм қолади. Шу пулга қўшимча равишда товарларни харид қилиш мумкин. Бу истеъмолни орттиради, нархлар ошса истеъмол қисқаради. Шунинг учун реал даромад аниқланганда нархларнинг ўзгариши ҳисобга олинади зарур. Бунинг учун истеъмол товарлари нархнинг индексидан фойдаланилади. Бу товарлар таркибига кўпчилик истеъмол қилинадиган товарлар тўплами кирадик, у истеъмол савати деб юритилади. Истеъмол савати ишлаб чиқаришни ривожланиши ва кенгайиши билан ўзгариб кенгайиб боради, янги товар ва хизматлар кириб келади. Масалан, бир вақтлар шахсий автомобилга эга бўлиш, телевизор, компьютерлардан, уяли телефон алоқасидан фойдаланиш харажатлари истеъмол саватига кирмаган. Бугун эса булар одатдаги истеъмол товарларига айланиб бормоқда ва истеъмол саватига кирди.

Бозор иқтисодиёти шароитида даромадларнинг табақаланиши ёки тенгсизлиги ҳукм суради. Бозор шароитида ҳамма бир хил тенгликка асосланган даромад ололмайди. Чунки кимдир кўп пул топса, кимдир кам топади. Чунки пулни кўп, оз топиш энг аввало инсоннинг иш қобилиятига, ижтимоий-иқтисодий муҳитга боғлиқ. Бу муҳит ҳар бир шахснинг иш қобилиятини тўлароқ юзага чиқара олса ишлаб пул топиш кўпаяди, агар акси бўлса камайд.

Бозор иқтисодиёти пул топиш учун, қонуний равишда тенг имкониятлар беради, лекин бу имкониятдан фойдаланиш ҳар хил бўлади ва бу ўз навбатида турмуш даражасида фарқланади ва бу даромаднинг ҳар хиллигида юз беради. Кишилар турмушини фарқлантирувчи яна бир омил ижтимоий-демографик ҳолат бўлиб, оила таркибининг ҳар хиллиги билан юз беради. Оила таркибида меҳнат қилиб пул топарлар кўп бўлса, боқимандалар оз бўлса, албатта у жон бошига ҳисобланганда кўп бўлади. Шунинг учун кўп болали оилаларда ихтиёридаги даромад ҳажми катта бўлсада, у жон бошига ҳисобланганда кам чиқади. Мисол учун икки оилани олиб кўрайлик. Биринчи оилада 5 киши бор 3 киши пул топади. Ҳар бирининг даромади ойига 100 минг сўм 2 киши боқиманда. Бу оиланинг жами даромади 300 минг сўм бўлиб, жон бошига 60 минг сўмдан тўғри келади. Иккинчи оилада 6 киши бор улардан фақат 2 киши ишлаб ойига 200 минг сўм даромад топади, лекин бу ерда боқиманда 4 киши, жон бошига даромад 33

минг сўмга тўғри келади. Даромадларнинг фарқланиши (60>33) пул топишга эмас балки, оила аъзолари сонига, боқимандалар сонига боғлиқ.

Даромаднинг фарқланиши унинг табақаланиши-дифференциацияси, деб юритилиб даромадлардаги тенгсизликни кўрсатади.

Даромадлардаги тенгсизлик аниқланганда хонадонлар 5 та квинтелга (гуруҳга) бўлинади. Бунда хонадонлар қуйидан юқорига, яъни паст даромаддан юқори даромад сари жойлаштирилади (1 квинтель - ўта камбағаллар, 2 квинтель - камбағал, 3 квинтель - ўртаҳол, 4 квинтель - бой, 5 квинтель - ўта бойлардан иборат бўлади).

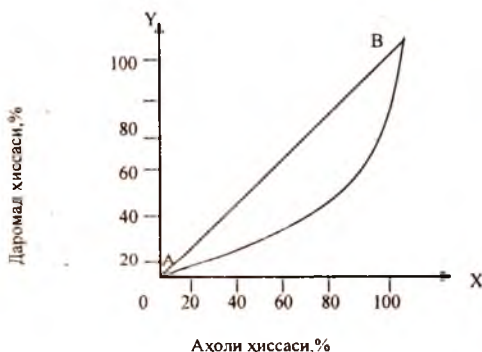
Турли квинтелдаги хонадонларнинг умумий хонадонлар сонига ҳиссаси (% ҳисобида) уларнинг жами даромаддаги ҳиссаси билан таққосланади. Бу билан хонадонларнинг қандай даромадларнинг қандай қисмини олинганлиги аниқланади. Одагда қуйи квинтеллардаги хонадонларнинг даромаддаги ҳиссаси кичик бўлади, яъни масалан 10 % хонадон 5-6 % даромадни олади. Ваҳоланки, юқо-ри квинтелларда хонадонлар сони кам бўлсада, улар даромаднинг катта қисмини оладилар. Айрим мамлакатларда оз миқдордаги 4-5 фоизни ташкил этган бой оилалар даромадларнинг катта қисмини оладилар.

Бугунги кунда ривожланаётган мамлакатларда ишлаб чиқаришни ўсиши, аҳолининг турмуш даражаси кўтарилаётганлигига қарамай, энг бой ва энг камбағаллар ўртасидаги тафовут ошиб бормоқда. БМТ нинг маълумотига кўра, дунёдаги энг бой 3 одамнинг бойлиги Африка, Осиё, Лотин Америкаси қитъасидаги 48 та кам ривожланган мамлакатларнинг йиллик ялпи ички маҳсулотидан ортиқ. Сайёрамизнинг 225 энг бой одамларининг умумий даромади 1 трлн доллардан ортиқ. Шундай бир вақтда ривожланаётган мамлакатларда яшаётган 4,4 млрд. аҳолининг 3/5 қисми канализациядан фойдаланмай, 1/3 қисми тоза ичимлик сувидан истеъмол қилишдан, 1/3 қисми соғлиқни сақлаш хизматидан фойдаланишдан маҳрум этилган. Европаликлар бир йилда 11 млрд. долларлик истеъмол қилган музқаймоқнинг қиймати, дунёда тоза ичимлик суви ва канализацияга муҳтож бўлганлар эҳтиёжини тўла қондириш имконини беради¹.

¹ Журнал Вопросы экономики. М. 2003 г. №3 стр. 46.

Тенгсизликнинг ҳаддан ташқари ошиб кетишига йўл қўймаслик учун унинг меъёри киритилган. Бунга биноан бойлар қўлида жами даромадларнинг 25-30% тўпланиши мумкин. бошқа бир меъёрга кўра, 10 % бойлар ва 10 % камбағаллар даромади ўртасидаги фарқ 13-15 мартадан ошмаслиги кўрсатилган. Ўзбекистонда бу фарқ турли йилларда 7,9-11,5 марта бўлиб у меъеридан чиқиб кетмаган. У Республикада олиб борилаётган фаол ижтимоий сиёсат билан боғлиқ.

Даромадлар тенгсизлиги даражасининг миқдорини аниқлаш учун Лоренц¹ эгри чизигидан фойдаланилади.

«Оилалар» улуши ётиқ чизикда, даромадлар улуши эса тик чизикда жойлашган. Назарий жиҳатдан даромадларнинг мутлоқ тенг таъминланиши имконияти (бурчакни тенг иккига бўлувчи) чизикда ифодаланган бўлиб, у оилаларнинг ҳар қандай тегишли фоизи даромадларнинг мос келувчи фоизини олишини кўрсатади. 20% оилалар барча даромадларининг 20 %, 40% аҳоли 40% даромадни, 60% аҳоли 60% даромадларни олишни билдиради.

Мутлоқ тенгликни ифодаловчи чизик ва Лоренц эгри чизиги ўртасидаги тафовут даромадлар тенгсизлиги даражасини акс эттиради. Бу фарқ қанчалик катта бўлса тенгсизлик катта ва даромадларнинг ҳақиқий тақсимланиши мутлоқ тенг бўлса, бунда Лоренц эгри чизиги ва биссектириси ўқи бир-бирига мос келиб, фарқ йўқолади.

Даромадлар табақаланишини аниқлашнинг кўп қўлланиладиган кўрсаткичларидан бири **дицел коэффиценти** бўлиб,

¹ М.Лоренц АҚШ Иқтисодчиси.

бу кўрсаткич 10% энг юқори таъминланган аҳоли ўртача даромадлари ва 10 % энг кам таъминланган аҳол ўртача даромади ўртасидаги нисбатни ифодалайди. Масалан АҚШ ва Англияда бу нисбат 13:1 га, Швецияда эса 5,5:1 га тенг.

Ялпи даромаднинг аҳоли гуруҳлари ўртасида тақсимланишини характерлаш учун аҳоли даромадлари **генгсизлиги индекси** (Джинни коэффиценти)¹ кўрсаткичидан фойдаланилди. Бу кўрсаткич қанчалик катта бўлса (яъни 1,0 га яқинлашса) тенгсизлик шунча кучли бўлади. Жамият аъзолари даромадлари тенглашиб борганда бу кўрсаткич 0 (ноль)га интилади.

Республикамызда ижтимоий ночор ва кам таъминланган аҳоли қатламларига устивор ёрдам сиёсати туфайли аҳоли даромадлари орасидаги тафовут даражасини бирмунча юмшатишга олиб келди. Жинни коэффиценти (жамиятнинг даромад бўйича табақаланиши кўрсаткичи) 1991-1997 йилларда 0,261 дан 0,421 га кўтарилиб, 2003 йилда 0,387 гача тушди. Квинтил коэффицентлар (аҳолининг 20% юқори даромадли ва 20 % паст даромадли гуруҳлари) орасидаги фарқи 1991-1997 йилларда 8,5 дан 13,2 гача кўтарилиб, 2003 йилга келиб 8,4 га тушган².

Умумий даромадларнинг табақаланиши алоҳида тармоқлар ва фаолият соҳаларида иш ҳақи даражасидаги фарқнинг ортиши билан бирга боради. Миллий иқтисодиётда ўртача иш ҳақининг тармоқлар, корхоналар ва ишловчилар категорияси бўйича маълум тенгсизлиги мавжуд.

Масалан, Ўзбекистонда ўртача ойлик номинал иш ҳақиға нисбатан алоҳида тармоқларда иш ҳақи даражасининг ўзгариши қуйида берилган.

¹ Коррадо Джинни (1889-1965) Италия иқтисодчиси ва статисти.

² Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза. Ўзбекистон 2005 й., Тошкент 2006 й. 47-48-бетлар.

Ўзбекистон иқтисодиётининг асосий тармоқларида ойлик иш ҳақи нисбатларининг ўзгариши (ўртача иш ҳақи 100%)¹

Соҳалар	2005 йил	2006 йил
Саноат	161,3	164,0
Қурилиш	179,8	209,0
Транспорт	163,4	155,4
Алоқа	174,8	159,7
Савдо, умумий овқатланиш, тайёрлов соҳаларида	85,2	103,2
Уй-жой, коммунал хўжалиги, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш соҳасида	100,6	88,2
Соғлиқни сақлаш жисмоний тарбия, спорт ва ижтимоий таъминот асосида	56,0	66,5
Халқ таълими	63,6	69,0
Маданият ва саноат соҳасида	70,9	54,4
Фан ва илмий хизмат кўрсатишда	116,7	114,1
Молия кредит ва суғурта соҳасида	258,0	155,1
Бошқа соҳаларда	93,2	75,2

Даромадлар тенгсизлигининг асосий сабаби, бозор иқтисодиётининг хусусиятидан келиб чиқади. Республикамизда ҳам бозор иқтисодиётига ўтиш даромадлар тенгсизлиги масаласини маълум даражада кескинлаштиради. Даромадларнинг табақаланиши энг аввало мулкий табақаланишдан келиб чиқади.

Бозор иқтисодиёти шароитида даромадлар тенгсизлигини келтириб чиқарувчи умумий омиллар мавжуд бўлиб, уларнинг энг асосийлари:

-одамларнинг умумий - жисмоний, ақлий лаёқатидаги фарқлар;

-ижтимоий жиҳатдан ўз қобилияти:ни ишга сола билиш имконияти;

-таълим, билим даражаси ва малакавий тайёргарлик даражасидаги фарқлар;

-тадбиркорлик маҳорати ва таҳликага тайёрлик даражасидаги фарқлар;

-ишлаб чиқарувчиларнинг бозорда нархларни ўрнатишига лаёқатлилиги;

-омад, бошқалар билан тил топа билиши.

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилди.

Бундай ҳолатда давлат даромадларни қайта тақсимлаш орқали даромадлар тенгсизлигини камайтириши ва жамият барча аъзолари учун қулай моддий ҳаёт шароитини яратишга интиломи зарур.

Бунга давлатнинг ижтимоий сиёсати орқали эришиш мумкин.

Маълумки, маданийлашган бозор иқтисодиёти ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш билан чамбарчас боғлиқ. Ижтимоий ҳимоялашнинг қай даражада бўлиши давлатнинг олиб бораётган ижтимоий сиёсатига боғлиқ. Давлат ижтимоий сиёсатининг моҳияти турли ижтимоий гуруҳлар, табақалар ўртасида табақаланишнинг ҳаддан ташқари чуқурлашувига йўл қўймаслик, уларнинг маълум даражада ҳаёт кечиришини таъминлашга қаратилганлигидир. Давлатнинг ижтимоий сиёсати асосини аҳоли даромадларини шакллантириш сиёсати эгаллайди. Жамият аъзоларининг даромад даражаси фаровонликнинг муҳим кўрсаткичи бўлиб, унга қараб ҳар бир кишининг моддий - маънавий ҳаёти, илм олиш, соғлиқни сақлаш, дам олиш ва бошқа эҳтиёжларни қондириши юз беради.

Истеъмолдаги фарқлар фақат меҳнат билан боғлиқ даромадларгагина эмас, балки оила аъзолари сони, оиладаги ишловчилар сони, оиладаги ишловчилар билан ишламайдиганлар нисбати, соғлиғи, миллий шароитга боғлиқ.

Мавжуд катта фарқларни фақат давлат ижтимоий сиёсат орқали тартибга солиши мумкин.

Маълумки, бозор иқтисодиёти ўз-ўзидан жамиятда ижтимоий муносабатларни шакллантира олмайди, аксинча аҳолининг иқтисодий жиҳатдан табақаланишини кучайтиради.

Ижтимоий сиёсатнинг асосий вазифаси аҳолининг ночор, муҳтож тоифаларини ишончли ижтимоий ҳимоясини шакллантиришдан иборат.

«Барча ислоҳотларнинг, - деб ёзган И.Каримов, - иқтисодий, демократик, сиёсий ислоҳотларнинг асл мақсади инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборат».¹

Маълумки, бозор муносабатларига қийинчиликларсиз ва ижтимоий зиддиятларсиз, силлиқина ўтиб бўлмайди. Бу бозор

¹ И.А.Каримов. «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида» Т. «Ўзбекистон» 1995 й. 119-бет.

муносабатларига ўтган мамлакатлар тажрибасидан маълум.

Шунинг учун ҳам бозор механизмини жорий этишдан олдин аҳолини ижтимоий ҳимоялаш бўйича кучли эҳтиёж чоратадбирларни олдиндан кўра билиш, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш йўли билан одамларнинг турмуш даражасининг кескин пасайиб кетишини олдини олиш ва шу асосда жамиятда осойишталик ва барқарорликни сақлаш учун асосий омил бўлади. Ўзбекистонда худди шу йўлдан борилди.

Ислохотларнинг бошланғич босқичидан бошлаб аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш учун қўлаб, усул ва услублардан фойдаланилди. Жумладан, миқдори мунтазам ўзгартириб берилган иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар, турли нафақалар, компенсация тўловлари, бевосита пул тўловлари имтиёзлар ва турли дотациялар тарзидаги билвосита тўловлар кенг қўлланилди. Энг кам иш ҳақи ва пенсиялардан солиқ олинмайдиган бўлди. Корхоналарнинг ўз ходимларига ижтимоий ёрдам кўрсатиш соҳасидаги харажатларининг бир қисми бюджет маблағлари ҳисобидан қопланди. Кенг истеъмол моллари ва хизматларнинг кўпгина турлари нархларидаги тафовутларнинг ўрни бюджетдан қопланди. Бошланғич синф ўқувчилари ва ёлғиз пенсионерлар учун бепул овқат, барча мактаб ўқувчилари ва студентлар учун овқатлар арзонлаштирилди, кўпгина тоифадаги фуқароларга турар - жойлари хусусий мулк қилиб бепул берилди, баъзи турдаги коммунал хизматлар ҳақини тўлашда энгилликлар жорий этилди.

Ислохотларнинг биринчи босқичида ижтимоий ҳимоялаш харажатлари республика бюджетининг салкам учдан бир қисмини ташкил этди.

Нархларнинг эркинлаштирилиши ва пулнинг қадрсизланиши даражасининг ортиб бориши билан даромадларнинг энг кам ва ўртача даражасини мунтазам ошириш ижтимоий ҳимоялашда устун йўналишлардан бири бўлди. Бу йўналиш аҳолининг барча табақаларини қамраб олди ва ислохотлар биринчи босқичида кенг миқёсда қўлланилди. Республикада даромадлар ва нархлар нисбатининг ўзгариши билан иш ҳақи, пенсиялар, стипендияларнинг, жамғарма банкларидаги аҳоли омонатлари ставкаларининг энг оз миқдорлари қайта кўриб чиқилди.

1992-1994 йиллар мобайнида иш ҳақининг энг кам миқдори 428 баробар, пенсияларнинг миқдори 1230 баробар оши-

рилди. Пенсияларнинг ижтимоий аҳволи эътиборга олиниб, энг кам пенсиянинг мутлоқ миқдори иш ҳақининг энг кам миқдоридан ошиқроқ қилиб белгиланди.

Энг кам иш ҳақи ва бошқа тўловлар олдиндан кўпайтирилиб келинди, нарх-наво ўзгариши билан боғлаб олиб борилди. Бу ўз навбатида аҳоли тўлов қобилятининг сақланиб қолишини таъминлади ва унинг турмуш даражасининг кескин пайсиб кетишининг олди олинди.

Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишда республика ички истеъмол бозорини ҳимоя қилиш ҳамда озиқ-овқат маҳсулотлари ва ноозиқ-овқат моллари турлари истеъмолини муайян даражада сақлаб туришдан иборат кўрилган чора-тадбирларнинг ўрни катта бўлди.

Истеъмол бозорини зарур товарлар билан тўлдириш ва уларнинг четга чиқиб кетишини олдини олиш мақсадида истеъмол молларини сотиб олиш учун бир марта, сўнгра кўп марта ишлатиладиган купонлар муомалага киритилди, кундалик зарур товарларнинг чекланган турларини меъёрланган тарзда сотиш жорий этилди. Бу ўз навбатида бозорни пишиқ-пухта ҳимоя қилибгина қолмай, савдо тармоқларига барча зарур озиқ-овқат товарларини ва кундалик харид молларини мунтазам равишда чиқариб туришни таъминлади ва уларнинг истеъмол қилиш ҳажмини камайтирмаслик учун имкон яратди.

1992-1994 йилларда нон ва нон маҳсулотлари, гўшт ва гўшт маҳсулотлари, сут, қанд-шакар, ўсимлик мойи, кир совун, болаларга керакли айрим товарлар, коммунал, транспорт хизматлари учун дотациялар қисман сақланиб қолинди. Шу тўғрисида даромад даражаси турлича бўлган оилалар бу товарлар ва хизматлардан баҳраманд бўлдилар.

Иш ҳақини ошириш билан бирга, барча тоифадаги мактабларнинг ўқувчилари, болалар уйлари, мактабгача ва мактабдан ташқари муассасалар тарбиячилари, Олий ва ўрта махсус ўқув юрғларининг профессор - ўқитувчилари ва илмий ходимлари, ижодий ва тиббий ходимларни ижтимоий ҳимоялаш ва уларнинг меҳнатини рағбатлантириш мақсадида уларга қўшимча моддий неъматлар - квартира ҳақи ва коммунал тўловларда имтиёзлар берилди. Яқка тартибда уй-жой куриш учун ер участкалари ажратилди.

Ўзгаларнинг қаровига муҳтож бўлган ёлғиз пенсионерлар турар-жойи ва коммунал хизмат учун ҳақ тўлашдан озод этилди.

Уларга белгиланган меъёрда энг зарур молларни, дори-дармонларни бепул олиш, жамоат транспортида текин юриш ҳуқуқи берилди. Олий ўқув юртлари талабаларининг, техникумлар ва ҳунар-техника билим юртлари ўқувчиларининг, аспирантларнинг стипендиялари бир неча марта оширилди.

Ёшларни ижтимоий ҳимоялашнинг бошқа шакллари озиқ-овқат нархининг бир қисмини қоплайдиган қўшимча тўловлар, мактаб ошхоналари ва тамади хоналари қўшимча харажатларининг бир қисмини бюджет маблағлари ҳисобидан қоплаш, хусусий хонадонларда яшаётганлар учун қўшимча тўловлар, жамоат транспортида арзон ҳақ тўлаб юриш ва бошқа енгилликлар жорий этилди. Биринчи бор никоҳдан ўтаётган келин-куёвлар учун мебель ва гилам маҳсулотлари, никоҳ узуклари сотиб олиш учун имтиёзлар берилди.

Умуман айтилганда ислоҳотларнинг биринчи босқичида барча аҳоли яъни кам даромадли оилалар ҳам, ўзига тўқ фуқаролар баб-баравар миқдорда фойдаландилар ёки аҳолининг барча қатлами ёппасига ижтимоий ҳимоядан баҳраманд бўлди.

Иккисодий ислоҳотларнинг иккинчи босқичида аҳолини ялпи ижтимоий ҳимоялаш тизимидан янги тизимга ўтилди. Бу - ишончли ижтимоий кафолатлар аҳолининг энг муҳтож гуруҳларини аҳолининг аниқ табақаларини қамраб олишни кўзда тутуди, ёрдам тизими фақат кам таъминланган ва меҳнатга лаёқатсиз одамларга нисбатан қўлланилиб, шу мақсад учун давлат маблағлари билан бирга меҳнат жамоалари, турли ташкилот ва жамғармаларнинг маблағларидан фойдаланилади.

Ижтимоий ёрдамнинг янги тизимида болалар ва кам таъминланган оилалар учун барча нафақа ва моддий ёрдамлар фақат маҳалла орқали берилади. Шу мақсадда маҳаллаларда бюджет маблағлари, корхона ва ташкилотлар, тадбиркорлар ва айрим фуқароларнинг ихтиёрий равишда ўтказилган маблағлари ҳисобидан махсус жамғармалар ташкил этилди.

Бугунги кунда оилаларга моддий ёрдам тайинлаш фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари - маҳалла йигинлари томонидан амалга оширилмоқда. Эндиликда барча нафақа ва моддий ёрдамлар фақат маҳалла ёрдамида амалга оширилади. Бунда оила асосий мавқеига эга бўладики, бу ноёб тартиб ўз навбатида умуминсоний қоидалар, миллий урф-одат аъналаримизга мос келади.

Маҳалла йиғинлари ёрдам сўровчи оилаларнинг реал моддий ва мулкӣ аҳволи, даромади манбаларини яхши билади. Маҳалла йиғинлари орқали моддий ёрдамнинг азалдан халқимизга хос бўлган инсонпарварлик урф-одатлари - қўшнига ёрдам, унинг ҳол - аҳволдан хабардор бўлиш каби анъаналар асос қилиб олинганлигидан далолат беради.

Шу билан бирга маҳалла йиғинларида дангасалар ва боқимандалар, текинхўрларга нисбатан нафрат, муросасизлик билан қараб келинганлигини ҳам таъкидлаш даркор.

Ижтимоӣ ҳимоянинг янги тизими меҳнатни рағбатлантирадиган омиллар ва воситаларнинг янги тузилмасининг пайдо бўлишига асос бўлади.

Хулоса, ислохотлар даврида давлат аҳолининг муҳтож қатламларини ижтимоӣ ҳимоялашнинг турли йўллари билан бирга, ўз меҳнат фаолияти натижасида оиласининг фаровонлигини таъминлашга ҳаракат қилувчиларга тенг шароит ва қулай имконият яратишга йўл очиб беради.

Асосий хулосалар

Миллий иқтисодиёт - кўплаб ўзаро бир-бири билан боғлиқ тармоқлар, соҳалардан иборат бўлган макро-микродаражадаги иқтисодиётни, кўплаб инфратузилмаларни ўз ичига олган яхлит иқтисодиёт.

Макроиқтисодиёт - моддий ва номоддий ишлаб чиқариши соҳаларини яхлит қилиб бирлаштирган миллий ва жаҳон ҳўжалиги доирасидаги иқтисодиёт.

Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) - миллий иқтисодиётда маълум бир даврда (бир йилда, ярим йилда, чорақда) яратилган ва бевосита истеъмолчиларга етказиб бериладиган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор нархидаги миқдори.

Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) - маълум бир даврда (бир йилда) мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган барча товар ва хизматларнинг бозор нархидаги қиймати.

Соф миллий маҳсулот (СММ) - ЯММдан амортизация ажратмалари чиқариб ташлангач миллий даромад ва эгри солиқлардан ташкил топади.

Миллий даромад - янгидан ҳосил қилинган зарурий ва

қўшимча маҳсулот бўлиб, СММдан эгри солиқларни чиқариб ташлаш йўли билан аниқланади.

Номинал ялпи ички маҳсулот - ялпи ички маҳсулотнинг жорий нархлардаги қиймати.

Реал ялпи ички маҳсулот - бозор нархларининг ўзгариб туришини ҳисобга олиб ўзгармас (базис) ва қиёсий нархларда ҳисобланган ялпи ички маҳсулот.

Қўшилган қиймат - ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматидан харид қилинган ва унумли истеъмол қилинган хом ашё ва материаллар қиймати чигириб ташлангандан кейин қолган қисмининг бозор қиймати.

Пировард маҳсулот - ишлаб чиқариш жараёни яқунланиб, шахсий ва умумий истеъмол қилиш учун тайёрланган маҳсулотлар.

Истеъмол - жамият эҳтиёжларини қондириш учун ишлаб чиқариш натижаларидан ва ишлаб чиқариш омиллари, ишчи кучидан фойдаланиш жараёни.

Жамғариш - аҳоли, фирма (корхона) ва давлат жорий даромадларининг бир қисмини келажакдаги эҳтиёжларни қондириш ва даромад олиш учун тўпланиб бориши.

Жамғариш нормаси - жамғариш суммасининг миллий даромадга нисбатининг фоиздаги ифодаси.

Инвестиция - моддий ва номоддий ишлаб чиқариш соҳаларини кенгайтиришга, яъни асосий ва айланма капиталга пул шаклидаги қўйилма.

Иқтисодий ўсиш - ЯИМ, СММ, МД миқдорининг мутлоқ ёки аҳоли жон бошига ҳамда иқтисодий ресурслар харажатлари бирлиги ҳисобига кўпайиши.

Экстенсив иқтисодий ўсиш - ишлаб чиқаришга қўшимча иқтисодий ресурслар жалб қилиш йўли билан ишлаб чиқариш ҳажмини ортиши.

Интенсив иқтисодий ўсиш - ишлаб чиқариш омилларининг мавжуд даражасида уларни самарадорлигини ошириш орқали маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ортириш.

Миллий бойлик - инсоният жамияти тараққиётида аждодлар томонидан яратилган ва авлодлар меҳнати

билан жамғарилган барча моддий ва маънавий бойликлар ҳамда ишлаб чиқаришга жалб этилган табиий бойликлар.

Иқтисодий мувозанат - иқтисодий жараёнлар, ҳодисаларнинг икки ёки бир неча томонининг бир бирига тенг келиш ҳолати.

Иқтисодий мутаносиблик - иқтисодиётнинг турли томонлари ва соҳалари ўртасида миқдор ва сифат ўлчамларининг мос келиши.

Иқтисодий инқироз - ишлаб чиқариш ҳажмининг кескин пасайиб кетиши.

Иқтисодий цикл - ишлаб чиқаришнинг бир иқтисодий инқироздан иккинчиси бошлангунга қадар такрорланиб турадиган халқасимон ҳаракати.

Ишсизлик - меҳнатга лаёқатли бўлиб, ишлашни хоҳлаган, лекин иш билан таъминланмаганлар.

Ишсизлик даражаси - ишсизларнинг иш кучи таркибидаги фоизли нисбатини кўрсатувчи даражаси.

Молия - пул маблағларини шакллантириш, тўплаш, тақсимлаш ва ишлатиш билан боғлиқ муносабатлар.

Давлат бюджети - давлат даромадлари ва харажатларининг тартиблаштирилган режаси.

Солиқ - жамиятда ҳосил бўлган соф даромаднинг бир қисмини бюджетга олиш шакли.

Пул муомаласи - товарлар айланишига ҳамда товарсиз характердаги тўловлар ва ҳисобларга хизмат қилувчи нақд пуллар ва уларга тенглаштирилган молиявий активларнинг ҳаракати.

Пул тизими - тарихан таркиб топган ва миллий қонунчилик билан мустақкамланган, мамлакатда пул муомаласини ташкил этиш шакли.

Инфляция - қоғоз пул бирлиги харид қобилиятининг тушиб кетиши, унинг қадрсизланиши.

Кредит - бўш турган пул маблағларини ссуда фонди шаклида тўплаш ва уларни пулга мухтожларга ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун қарзга бериш.

Банк - пул маблағларини тўплаш, жойлаштириш ва уларнинг ҳаракатини тартибга солувчи иқтисодий муассаса.

- Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш** - қонунчилик, ижро ва назорат қилиш учун чора тадбирлар тизимини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.
- Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг мақсади** - иқтисодий ва ижтимоий барқарорликни таъминлаш, иқтисодий тизимни мустақамлаш ва уни ўзгариб борувчи шароитга маслаштириш.
- Давлатнинг иқтисодий вазифалари** - иқтисодий тизимнинг амал қилиши учун шарт шароит яратиш ва уни тартибга солиш ва иқтисодий ўсишни таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар.
- Иқтисодиётни тартибга солишнинг усуллари** - тартибга солишнинг иқтисодий ва маъмурий воситаларини яхлитлиги.
- Даромадлар** - иқтисодиёт субъектларининг ўзларига қарашли ресурсларининг миқдори ва самарали фойдаланганлигига қараб ҳар бир иқтисодий субъектга тегадиган даромад.
- Бозор даромадлари** - ҳар бир субъект ўз қўлидаги ишлаб чиқариш омили ёрдамида товар ва хизматлар яратишга қўшган ҳиссасига қараб оладиган даромад.
- Нобозор даромадлари** - инсонпарварлик қоидаларига асосланган даромадлар. (Давлат томонидан қарилик ва ногиронлик ёки боқувчисиз қолганларга бериладиган пенсия, нафақалар, бир йўла ёрдам пуллари, стипендиялар ва турли натурал тўловлар).
- Аҳоли даромадлари** - аҳолининг маълум вақт давомида пул ва натура шаклида олган даромадлари .
- Номинал даромад** - аҳоли томонидан пул шаклида олинган даромадлар суммаси, миқдори.
- Ихтиёрида бўлган даромад** - номинал даромаддан солиқлар ва мажбурий тўловлар чиқариб ташланиб, шахсий истеъмол ва жамғаришга сарфланадиган даромад.
- Реал даромад** - нархнинг ўзгариши натижасида аҳоли ихтиёридаги даромадга зарур бўлган моддий ва номоддий неъматларни сотиб олишга етадиган қуввати ёки аҳоли даромадининг харид қуввати - қобиляти.

Ижтимоий сиёсат – давлатларнинг бозор шароитида даромадлар тенгсизлигини юмшатиш, иқтисодий субъектлар ўртасидаги зиддиятларнинг олдини олишга қаратилган сиёсати.

Такрорлаш учун саволлар

1. Миллий иқтисодиёт тушунчасига таъриф беринг.
2. Макроиқтисодиётни тавсифловчи асосий кўрсаткичларни аниқланг.
3. Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ва соф миллий маҳсулот (СММ) лар бир-биридан қандай фарқланади?
4. Миллий даромад (МД) га таъриф беринг ва унинг таркибини аниқланг.
5. Номинал ва реал ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) тушунчаларини изоҳланг. Уларнинг фарқини изоҳлаб беринг.
6. Истеъмол, жамғарма ва инвестицияларнинг иқтисодий мазмунини изоҳлаб беринг.
7. Истеъмол ва жамғарманинг миқдорини аниқловчи омилларни санаб беринг.
8. Жамғариш нормаси қандай аниқланади? Унга таъсир этувчи омилларни санаб беринг.
9. Иқтисодий ўсиш деганда нимани тушунасиш?
10. Иқтисодий ўсишнинг экстенсив ва интенсив шакллари қандай аниқланади?
11. Иқтисодий ўсишнинг қандай кўрсаткичлари мавжуд? Изоҳлаб беринг.
12. Миллий бойлик нима? Унинг таркибий тузилишини кўрсатинг.
13. Иқтисодий мувозанатлик, унинг турларини тавсифлаб беринг.
14. Макроиқтисодий барқарорлик нима? Унга эришиш йўллари қандай?
15. Иқтисодий инқирозлар нима? Унинг моҳияти нима билан ифодаланади?
16. Иқтисодий циклга таъриф беринг ва унинг ҳар бир фазасининг ўзига хос томонларини изоҳлаб беринг.
17. Иқтисодий инқирозларнинг қандай шаклларини биласиз. Ҳар бирини изоҳлаб беринг.
18. Иқтисодий циклнинг оқибатлари нималарда аён бўлади?

19. Ишсизлик нима? Унинг асосий турларини санаб беринг.
20. Ишсизлик даражаси қандай ҳисобланади? Мисол билан тушунтириб беринг.

21. Ишсизликнинг ижтимоий ва иқтисодий оқибатларини изоҳлаб беринг.

22. Молиянинг иқтисодий мазмуни ва вазифаларини баён қилиб беринг.

23. Бюджет нима? Таъриф беринг. Бюджет таркибини аниқлаб беринг.

24. Бюджет дефицити ва профицити нима, мисоллар билан тушунтириб беринг.

25. Солиқ нима? Унинг иқтисодий мазмуни, унинг турларини энг асосий муҳим вазифаларини санаб беринг?

26. Муомала учун зарур бўлган пул миқдори қандай аниқланади, тушунтириб беринг.

27. Инфляциянинг мазмуни, уни келиб чиқиш сабаблари ва турларини тушунтириб беринг.

28. Бозор шароитида давлатнинг иқтисодиётга аралашуви-га турлича қарашларни тушунтиринг.

29. Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётнинг давлат томонидан тартибга солишнинг зарурлигини нима тақазо этишини изоҳланг.

30. Давлатнинг иқтисодиётни бошқаришдаги иқтисодий ва маъмурий воситаларини санаб беринг.

31. Давлат иқтисодий дастурлари нима ва улар қандай амалга оширилади?

32. Даромадлар тушунчаси нима? Бозор ва нобозор даромадларига таъриф беринг.

33. Аҳоли даромадлари ва унинг даражасига таъсир этувчи омилларни санаб кўрсатинг.

34. Турмуш даражаси тушунчаси, унинг кўрсаткичларини санаб беринг.

35. Даромадлар тенгсизлигининг асосий сабаблари нима? Уларни тушунтириб беринг.

36. Ижтимоий сиёсат нима ва унинг асосий йўналишларини санаб беринг.

У БЎЛИМ. ЖАҲОН ХЎЖАЛИГИ

Бугунги кунда жаҳон хўжалигининг ривожланиши миллий иқтисодиётларнинг байналминаллашуви асосида жаҳон хўжалиги ва жаҳон бозорининг ташкил топиши ва ривожланиб кенгайиб бориши билан боғлиқ.

Маълумки, ҳозирги глобаллашув жараёнида ҳар бир мамлакат иқтисодиётининг ривожланиши, кенгайиш даражаси фақат ўзининг ички имкониятлари билан эмас, балки уларнинг халқаро меҳнат тақсимотида иштирок этиш даражаси ва кўлами билан белгиланади.

Шунинг учун бу бўлимда жаҳон хўжалигининг таркиб топиши, ишлаб чиқаршнинг байналминаллашуви, иқтисодий интеграция унинг моҳияти, мақсад ва шакллари, миллий иқтисодиётни жаҳон иқтисодиётига интеграциялаш жараёни, уни дунё мамлакатлари билан боғланганлиги, иқтисодий муносабатларида халқаро савдо унинг ривожланиши, иқтисодий алоқаларда тутган ўрни, халқаро молия-валюта-кредит муносабатлари, валюта тизими, валюта курси ва валюта сиёсати, уларга таъсир этувчи омиллар баён этилади.

Шунингдек, бу бўлимда бозор иқтисодиётига ўтиш жаҳон тажрибаси, бозор иқтисодиётига ўтишнинг жаҳонда тан олинган моделлари қисқача ёритилган.

Бозор иқтисодиётига ўтиш глобал муаммо бўлиб, жаҳон хўжалиги билан боғлиқ бўлганлиги сабабли, Ўзбекистон ҳам жаҳон ҳамжамиятининг бир бўлаги сифатида унинг бозор иқтисодиётига ўтиши шу бўлимда ёритилиши мақсадга мувофиқ.

Бу бўлимда маъмурий-буйруқбозликка асосланган иқтисодиётдан эркин бозор иқтисодиётига ўтишдан иборат Ўзбекистон йўли - «Ўзбек модели» нинг ўзига хослиги, беш тамойили, унинг ҳаётийлиги, ўтказилаётган бозор ислохотлари натижасида Республика иқтисодиётининг барқарор юқори суръатларда ўсётганлиги, ўрта мулкдорлар гуруҳини шакллаётганлиги, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар, халқ турмуш даражасининг юксалаётганлиги, иқтисодиётни янада либераллаштириш борасида олиб борилаётган давлат сиёсати қандай амалга оширилаётганлиги баён этилган.

V.1. ЖАҲОН ХҲЖАЛИГИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ, БОСҚИЧЛАРИ ВА АСОСИЙ БЕЛГИЛАРИ

Ҳозирга қадар иқтисодий ҳодисалар, асосан, алоҳида олинган мамлакат халқ ҳўжалигида қандай намоён бўлса, шундай ўрганиб келинди. Чунки мамлакатнинг қай даражада ривожланганлиги айнан миллий ҳўжаликлардаги аҳволга кўп жиҳатдан боғлиқ. Айни вақтда миллий ҳўжаликлар алоҳида олинган давлатлар миқёсида тарихан қарор топган ҳаётнинг моддий ва ижтимоий шароитларини такрор ишлаб чиқариш тизими сифатида намоён бўлади. Турли мамлакатларнинг бир бутун ички иқтисодий тизимлари йиғиндисини халқаро меҳнат тақсимоти ва халқаро иқтисодий муносабатлар ривожланишининг асосини ташкил этади. Ҳар бир мамлакатда мавжуд бўлган иқтисодий-ижтимоий шарт-шароитлар шу мамлакатнинг жаҳон иқтисодиётига қўшилиш характери ва халқаро муносабатлар турини белгилайди.

Жаҳон ҳўжалиги, бу ўзаро халқаро меҳнат тақсимоти ва меҳнат кооперацияси, ҳамда бир-бири билан боғлиқ маълум ўзаро иқтисодий муносабатларда бўлган миллий ҳўжаликларнинг яхлит тизими.

Жаҳон ҳўжалиги мураккаб ва кўп қиррали иқтисодий воқелик бўлиб, унинг ҳозирги ҳолати кўп асрлик эволюция натижасидир.

Жаҳон ҳўжалиги ўз ривожланишида бир неча босқичдан ўтган. Дастлабки босқич локал халқаро бозорлар тарзида намоён бўлган. Қадимдан савдогарлар томонидан олиб борилган денгиз ва қарвон савдоси бунга мисол бўла олади. Унинг асосий марказлари Хитой, Хиндистон, Яқин Шарқ ва Ўрта ер денгизи бўйи давлатлари бўлиб, айирбошлашда матолар, зеб-зийнат буюмлари, зираворлар ва айрим минерал хомашёлар кўпроқ аҳамият касб этган. (Буюк Ипак Йўли).

Иккинчи босқич мамлакатлараро халқаро савдо кўринишига эга бўлган. XV-XVII асрлардаги буюк географик кашфиётлар натижасида халқаро савдо кенгайиб, қитъалараро иқтисодий алоқалар юзага келди.

Учинчи босқичда халқаро савдо умумжаҳон характери касб этади. Саноат инқилобидан сўнг (XVIII аср охири - XIX аср биринчи ярми) минерал хом-ашё билан бир қаторда қишлоқ ҳўжалик ва саноат маҳсулотлари айирбошлашнинг асосий объектига айланди. Мамлакатлар ўртасида бу босқичда хом-

ашё чиқарадиган ва саноати тараққий этган мамлакатлар ажралиб чиқа бошлади.

Кейинги босқич умумжаҳон хўжалиги кўринишида юзага келади. Халқаро иқтисодий муносабатларда оғирлик маркази савдо соҳасидан ишлаб чиқариш соҳасига кўчи. Халқаро иқтисодий алоқаларнинг савдога тегишли бўлмаган шакллари ривожланиши XIX аср охиридан бошланди. Шу босқичда жаҳон хўжалиги қарор топиб бўлди.

Жаҳон хўжалиги тараққиётидаги ҳозирги босқич айниқса муҳим ҳисобланади. Бу босқич XX асрнинг охири чорагида бошланиб, аввалги босқичларидан ҳар жиҳатдан тубдан фарқ қилади. Гарчи жаҳон хўжалигига хос белгилар бу босқичда ҳам намоён бўлсада, шу билан бирга, халқаро иқтисодий муносабатларнинг мутлақо янги хусусиятлари шаклланди. Улар:

а) ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарали, юқори технологияларга ҳамда ресурс тежам типларига суянадиган ахборотлашган иқтисодиётнинг шаклланиши;

б) конвейрлашган, оммавий-истеъмолга асосланган индустриал тизимнинг алоҳида олинган истеъмолчига мўлжалланган тизимга айланиши;

в) миллий иқтисодиётнинг очиқлик тенденцияларининг кучайиши;

г) халқаро корпорациялар аҳамияти кучайиб бораётган шароитларда давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш ролининг ўсиши;

д) биргаликда ҳамкорликни тақазо этадиган глобалъ (оламшумул) муаммолар зарурлигининг кучайиши ва уларни биргаликда ечиш ва бошқалар.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, халқаро иқтисодий алоқалар қай шаклда намоён бўлмасин, у ҳамиша бир мақсадни ривожланишни, истеъмолчилар учун эса даромадларни иложи борича кўпайтиришни кўзлайди.

Ҳозирги замон дунёси 250га яқин давлатни ўз ичига олади. Бу давлатларнинг ҳар бири жаҳон хўжалигида муносиб ўрнига эга бўлиб, халқаро алоқаларга ўз таъсирини ўтказиб келмоқда.

Иқтисодий белгиларига кўра, жаҳон мамлакатларини турлича гуруҳлаш мумкин.

Иқтисодий адабиётларда кўпинча хўжалик тизимларининг ўзига хослигига, ривожланиш даражасига, асосий фаолият

турига ҳамда регионал бирлашмаларига қараб мамлакатларни ажратиб кўрсатиш кўп учрайди.

Хўжалик тизимларининг ўзига хослигига кўра, бозор иқтисодиёти тараққий этган мамлакатлар, бозор иқтисодиёти ривожланаётган мамлакатлар ва бозор иқтисодиётига ўтмаган мамлакатлар мавжуд.

Ривожланиш даражаси бўйича юксак ривожланган, ўртача ривожланган ва қолоқ мамлакатларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Юксак ривожланган мамлакатларга ер юзасидаги 30 га яқин давлатлар мансуб бўлиб, уларда дунё аҳолисининг чоракка яқин қисми истиқомат қилади. Бу давлатлар жаҳон ЯИМ ининг тахминан 70 % ини, саноат маҳсулотининг 70-75 % ини ишлаб чиқарадилар. Жон бошига ишлаб чиқарилган ЯИМ бу давлатларда энг камида йилига 10 минг долларни ташкил этади.

Юксак ривожланган мамлакатларга одатда, даромадларнинг нисбатан текис тақсимланиши, территорияларнинг нисбатан текис ўзлаштирилиши, иқтисодиётнинг ижтимоий жиҳатдан йўналтирилганлиги, фанга капитал сарфларнинг катталиги (ЯИМ га нисбатан 3-5%) хосдир. Шунингдек, бу давлатларда юқори технологияга асосланган соҳаларнинг тез ўсиб бориши кузатилмоқда.

Жаҳон иқтисодиёти ва сиёсатида туган ўрнига қараб, юксак ривожланган давлатларни уч гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳга АҚШ, Япония, Германия, Франция, Буюкбритания, Италия, Канадани киритиш мумкин. Бу давлатлар меҳнат унумдорлигининг юқори даражаси, фан ва техниканинг юксак даражада ривожланганлиги аҳоли даромадларининг жон бошига юқорилиги билан ҳақли равишда етакчилик қиладилар.

Иккинчи гуруҳга территорияси жиҳатдан кичик, лекин ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси жиҳатдан юқори бўлган **Австрия, Бельгия, Дания, Голландия, Швеция** каби 14 давлат киради.

Учинчи гуруҳ давлатларига **Австралия, Жанубий Африка Республикаси ва Исроил** мансубдир.

Жаҳон мамлакатлари ичида ривожланаётган мамлакатлар кўп сонли ҳисобланади. Уларга хос умумий жиҳат иқтисодиётнинг аграр, минерал хом-ашёга асослангани, қайта ишлаш саноатининг суёт ривожланганлиги, ички бозорнинг торли-

ги, жаҳон ҳўжалик тизимида етакчи мамлакатлар «соясид» қолиш ҳисобланади. Шу билан бирга, ривожланаётган мамлакатлар ўзаро ҳам фарқ қиладилар. Улар ичида **Лотин Америкасининг Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Мексика, Уругвай** ҳамда **Осиёнинг янги индустриал мамлакатлари Сингапур, Жанубий Корея, Тайвань, Гонконг** алоҳида ўрин тутадилар. Бу давлатлар ўз ривожланиш даражаси бўйича тараққий этган мамлакатларга яқинлашиб бормоқда.

Ривожланаётган мамлакатлар ичида ноёб табиий ресурсларга, биринчи навбатда нефтьга бой бўлган **Баҳрайн, Бирлашган Араб Амирликлари, Ироқ, Саудия Арабистони, Қатар, Қувайт, Ливия, Эрон** алоҳида гуруҳни ташкил этади. Бу мамлакатлар табиий бойликлар ҳисобига аҳоли жон бошига олганда юқори даромадга эгалар.

Учинчи гуруҳга мансуб мамлакатлар аксариятни ташкил этиб, уларда ўртача ЯИМ жон бошига олганда 1000 доллар атрофида тўғри келади. Булар - **Колумбия, Гматемала, Парагвай, Тунис** ва бошқалардир.

Кейинги гуруҳга аҳолиси, территорияси, табиий салоҳияти ҳамда иқтисодий ривожланиш имкониятлари улкан бўлган **Ҳиндистон, Покистон ва Индонезия** кирган бўлиб, бу давлатлар халқаро иқтисодий алоқаларда муҳим ўрин эгалласаларда, жон бошига тўғри келадиган ишлаб чиқариш ва истеъмол ҳажми бўйича паст кўрсаткичларга эга.

Афғонистон, Бангладеш, Бенин, Сомали, Чад каби бир қатор қолоқ мамлакатлар ҳам мавжуд. Бу давлатлар ташқи дунё билан жуда бўш боғланган бўлиб, улар иқтисодиётининг асосини қишлоқ ҳўжалиги ташкил этади.

V.2. ХАЛҚАРО МЕХНАТ ТАҚСИМОТИ ХАМДА ХАЛҚАРО ИҚТИСОДИЙ ИНТЕГРАЦИЯ ХАЛҚАРО ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАРНИНГ АСОСИ ВА РИВОЖЛАНИШ ОМИЛИ СИФАТИДА

Жаҳон мамлакатлари бир-биридан табиий-иқлимий шароитлари, ишлаб чиқаришнинг мавжуд техник даражаси, ижтимоий-иқтисодий муносабатлари бўйича фарқ қилади. Ўз аҳолисининг тобора ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш учун ҳамма нарсани ўзи ишлаб чиқарадиган миллий иқтисодиёт мавжуд эмас. Айрим маҳсулотларни ишлаб чиқариш бўйи-

ча мамлакатлар ўртасида мавжуд бўлган фарқлар меҳнат тақсимо-гининг янги даражасини - халқаро меҳнат тақсимотини туғдиради. Ана шу меҳнат тақсимотининг назарий асосларини ўз вақтида **А.Смит «мутлоқ афзалликлар»** назариясида, **Д.Рикардо** эса «**нисбий афзалликлар»** назариясида илгари сурган эдилар. Агар **А.Смит** халқаро айирбошлаш билан боғлиқ ҳодисаларни таҳлил қила туриб, қандай товарларни экспорт қилиш ва қандайларини импорт қилиш хусусида фикр билдирган бўлса, **Д.Рикардо** унинг фикрларини янада ривожлантириб, афзалликлар нафақат мамлакатлар ўртасидаги, балки ҳудудлар, соҳалар ва бошқа даражалардаги фарқларга таянишини исботлаб берган. Бу гоё бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, дастлабки даврларда халқаро меҳнат тақсимотининг юзага келишида асосан табиий шароитлардаги фарқлар муҳим ўрин тутган бўлса, машиналашган ишлаб чиқаришнинг юзага келиб, ривожланиб бориши билан биринчи ўринга маҳсулотнинг ижтимоий қиймати ўртасидаги тавофутлар чиқа бошлади. Мисол тариқасида қуйидаги ҳолатни келтириш мумкин. Субтропик мамлакатлар ва АҚШни олайлик. Юқоридагилардан келиб чиқиб, субтропик мамлакатларда мева-чевалар етиштириш, АҚШ да эса юқори технологияларга асосланган ҳолда компьютерга ўхшаган илмий салоҳиятни кўпроқ талаб қиладиган буюмларни ишлаб чиқариш мақсадга мувофиқдир. Бу ҳол мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий алоқаларни заруриятга айлантиради.

Демак, халқаро меҳнат тақсимоти - бу мамлакатлар ўртасидаги меҳнат тақсимоти бўлиб, у алоҳида олинган миллий хўжаликларнинг ўзлари учун иқтисодий жиҳатдан фойдали бўлган у ёки бу маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашувидир.

Халқаро меҳнат тақсимоти жаҳон мамлакатлари ўртасидаги фан-техника, ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ ва бошқа иқтисодий алоқаларнинг объектив асосидир. Худди ана шу асосида ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви амалга ошади. Байналминаллашув шундай халқаро иқтисодий муносабатларни ифодалайдики, унинг иштирокчилари давлат чегараларининг мавжудлигига қарамай, умумий хўжалик тизимининг таркибий қисми сифатида фаолият юритадилар. Бунга ёрқин мисол қилиб, Асакадаги автомобил ишлаб чиқаришни олиш мумкин. Байналминаллашув миллий хўжаликларнинг доимо ўсиб

бораётган ўзаро алоқадорлик ва ўзаро боғлиқлигини ифода-лайди. XX асрда айирбошлашнинг байналминаллашуви капи-тал ва ишлаб чиқаришнинг байналминаллашувига айланган бўлса, ҳозирги вақтда фан-техниканинг жадал ривожланиши орқасида халқаро ихтисослашув ва ишлаб чиқариш коопера-цияси яна ҳам кескин ошиб бормоқда. Натижада миллий хўжа-ликлар янада кўпроқ равишда жаҳон хўжалигига интеграция-лашадилар, яқинлашадилар.

Умуман олганда, ҳозирги давр жаҳон иқтисодиётида икки тенденция амал қилмоқда. Улардан бири, жаҳон хўжалиги-нинг яхлитлиги, байналминаллашуви бўлса, иккинчиси эса, минтақалар даражасида давлатларнинг иқтисодий яқинлашу-ви, ўзаро ҳамкорлиги авж олмақда.

Халқаро иқтисодий интеграция - жаҳон ҳамжамиятига ки-рувчи мамлакатларнинг халқаро меҳнат тақсимоли асосида ўз фаолият йўналишларини бирлаштириш жараёни демакдир.

Иқтисодий интеграцияга киришувчи мамлакатлар интег-рацион жараёнлардан иқтисодий ўсиш суръатларини ошириш, ишлаб чиқариш ҳажмини ўстириш, инвестициялар оқимини кенгайтириш, иқтисодиётни барқарорлаштириш, мамлакат товар айланмасини кенгайтириш, аҳоли фаровонлигини юк-салтириш каби мақсадларни кўзлайдилар.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашуви-нинг мақсадлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси-да куйидагича ифодаланган: «Ўзбекистон Республикаси халқ-аро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг та-шқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмас-лик, ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг даҳл-сизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлат-ларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқ-аро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоидалари ва нор-маларига асосланади.

Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фа-ровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқ-лар тузиш, ҳамдўстликлар ва бошқа давлатлараро тузилма-ларга киришиш ва улардан ажралиб чиқиш мумкин»¹.

Ўзбекистоннинг халқаро жамиятга интеграциялашуви ав-вало, жаҳон мамлакатлари ва халқаро ташкилотлар билан

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. «Ўзбекистон» 1992 йил. 12-бет.

сиёсий, савдо ва бошқа иқтисодий йўналишлардаги ҳамкорликни мустаҳкамлаш билан амалга ошади. Ўзбекистон жаҳон мамлакатлари ва халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликни чуқурлаштириш ва кенгайтириш натижасида ривожланган давлатлар сармоялари ва технологияларини жалб қилиш, иқтисодиётни бозор иқтисодиёти негизларида самарали юритиш тажрибаларини ўрганишга эришади.

Халқаро иқтисодий интеграциядан кўзланган мақсадларга кўра, оддий кўринишдан мураккаб тузилмаларгача бўлиши мумкин. Масалан, халқаро интеграциянинг энг оддий шакли эркин савдо зоналари бўлиб, у мамлакатлар ўртасидаги савдо чеклашларини бекор қилади. Интеграциянинг кейинги шакли бож иттифоқлари тарзида амал қилади. Интеграциянинг бу шаклида савдо чеклашларини бекор қилиш билан бирга, ягона ташқи савдо таърифлари ўрнатилади ва ташқи сиёсат бўйича келишув юзага чиқади.

Интеграция ўз ривожланишида тўлов иттифоқи тарзида ҳам намоён бўлади. Бу ҳолда миллий валюталарнинг бемалол ўзаро эркин алмашинуви ва ягона пул бирлиги қўлланилади.

Умумий бозор шаклидаги интеграцияда юқоридаги ҳолатлардан ташқари капитал ва ишчи кучининг интеграцияга киришувчи мамлакатлар ўртасида бемалол ҳаракат қилиш ва келишилган иқтисодий сиёсат таъминланади.

Иқтисодий интеграциянинг ҳозирги вақтдаги энг мукамал шакли иқтисодий ва валюта иттифоқи бўлиб, бу ҳамкорликда интеграциянинг ҳамма шакллари халқаро валюта - молиявий сиёсат билан уйғунлашиб кетади.

Халқаро иқтисодий алоқаларнинг кучайиши уларга хизмат қилувчи муассасаларнинг ҳам тез ривож топишига олиб келди. Денгиз, дарё, ҳаво, темир йўл транспортларини, портлар, аэропортлар, газ ва нефть қувурларини кенг қўллаш одатдаги ҳолга айланди. Фан ва техниканинг тез ривожланиши орқасида интернет ва маълумот билан иш кўришни таъминловчи, халқаро алоқаларга хизмат қилувчи муассасалар ҳам пайдо бўлди.

Халқаро меҳнат тақсимотининг ва интеграцион жараёнларнинг кучайиши XX асрда ТМК (трансмиллий корпорациялар) ни юзага келтирди. ТМК лар одатда, бирор бир мамлакат мулкига асослансада дунёнинг жуда кўп мамлакатларида ўз фи-

лиаллари тизимига эга бўлиб, у ёки бу товарларни ишлаб чиқариш ва реализация қилишда етакчи ўринни эгаллайдилар. Ҳозир дунёда ТМК лар сони бир неча мингта бўлиб, улардан 500 та энг йириги алоҳида ҳукмронлик қилади. ТМК ларнинг тармоқ тузилиши ранг-баранг бўлиб, халқаро компанияларнинг тахминан 60% и ишлаб чиқариш соҳасида, 37% и хизмат кўрсатиш соҳаларида фаолият олиб бормоқда. «Форд», «Мерседес», «Самсунг» ва бошқа ТМК ларни билмайдиган одам бўлмаса керак.

Халқаро иқтисодий ҳаётнинг байналминаллашуви билан эркин иқтисодий ҳудудлар ҳам кўпайиб бормоқда.

Эркин иқтисодий ҳудудлар мамлакатнинг бошқа қисмларида ишлатилмайдиган имтиёз ва рағбатларнинг ўзига хос тизими қўлланиладиган миллий иқтисодий ҳудуднинг бир қисмига айтилади. Эркин иқтисодий ҳудудлар уларни ташкил этувчилар томонидан очиқ иқтисодий тамойилларни амалга оширишдаги муҳим босқич ҳисобланади. 2008 йилда Навоий вилояти эркин иқтисодий ҳудуд деб эълон қилинди.

Халқаро иқтисодий муносабатлар жуда кўп омиллар таъсирида ривожланиб бормоқда. Маълум қарама-қаршиликлар бўлишига қарамай, ҳозирги вақтда ҳамкорлик ва ўзаро келишув тенденциялари устунлик қилмоқда. Турли мамлакатлар иқтисодий ривожланиш даражасининг яқинлашуви рўй бермоқда. Унга маълум даражада глобалъ (оламшумул) муаммолар, ресурсларининг чекланганлиги, энергия, хом-ашё ва озиқ-овқатларнинг кўпроқ истеъмол қилинаётганлиги, экологик муаммолар ва бошқалар таъсир этмоқда.

У.3. ЖАҲОН БОЗОРИ, УНИНГ ТАРКИБИ

Ҳозирги даврдаги халқаро иқтисодий муносабатлар жуда мураккаб, кўп қиррали иқтисодий воқелик бўлиб, у яратилган ижтимоий маҳсулотнинг ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш фазаларини қамраб оладиган жаҳон бозори муҳитида ривожланиб боради. Жаҳон бозори кўпчилик тасаввур этадигандек фақат халқаро савдо-сотиқнигина қамраб олмай, балки у мамлакатлар ўртасидаги капитал ҳаракатини, ишчи кучи миграциясини, биргаликда тадбиркорлик фаолиятини юритишни, техника йўналиши бўйича ҳамкорликни ҳам ифода этади. Чунки бу йўналишлар-

да ҳам товар ва хизматларни ўринли айирбошлаш каби самаралироқ фаолият юритиш мўлжалланади. Шунинг учун давлатларнинг халқаро иқтисодий муносабатлардаги ўрни ва роли бир қатор кўрсаткичларга биноан белгиланади. Улардан энг муҳимлари қуйидагилардир:

- мамлакат ташқи савдо ҳажмининг ЯИМ ҳажмига нисбати;
- ташқи савдо айланмасининг аҳоли жон бошига тўғри келадиган миқдори;
- ташқи инвестициялар (биринчи навбатда тўғридан-тўғри инвестициялар) нинг аҳоли жон бошига тўғри келадиган миқдори ва ҳоказо.

Жаҳон бозорининг объектлари бўлиб, буюмлашган ва буюмлашмаган (масалан, маълумот хизматларининг айрим турлари) жуда кўп сонли ресурслар, товар ва хизматлар чиқса, унинг субъектлари бўлиб, давлатлар, турли халқаро уюшмалар, ТМК лар, чет эллар билан фаолият олиб борадиган юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланади.

Жаҳон бозорининг анъанавий, энг муҳим ва энг кенг тарқалган шакли **халқаро савдо-сотиқдир**. Қадим-қадимдан амал қилиб келаётган бу халқаро алоқалар шакли ҳозирги вақтда жуда авж олиб кетди. Унга қуйидаги омиллар бевосита таъсир кўрсатмоқда:

- дунёнинг кўпгина мамлакатларида ташқи савдонинг либераллашуви;
- ривожланаётган ва кўплаб ёш янги мамлакатларнинг бозор муносабатларига ўтиб бораётганлиги;
- фан-техника инқилоби шароитларида ишлаб чиқаришнинг ихтисослашув ва кооперациялашувининг кучайганлиги;
- интеграция жараёнларининг ер юзасининг барча ҳудудларига ёйилганлиги;
- миллий иқтисодиётларда давлат томонидан тартибга солиш жараёнларининг фаоллашгани;
- ТМК лар фаолияти миқёсларнинг ўсганлиги;
- хизмат кўрсатиш соҳасининг шиддат билан ривожланаётганлиги ва бошқалар.

Маълумки, ташқи савдо экспорт ва импорт операцияларини юритиш билан олиб борилади. «**Экспорт**» деганда чет эллик шерикларга товар ва хизматларни етказиб бериш тушунилса, «**импорт**» деганда аксинча чет эллик шериклардан то-

вар ва хизматлар харид қилиш тушунилади. Одатда, мамлакатнинг маълум бир вақт мобайнидаги экспорт ва импортидан бири иккинчисидан кўпроқ бўлади. Агар экспорт импортидан кўпроқ бўлса, у ҳолда мамлакат ижобий соф экспортга, акс ҳолда манфий соф экспортга эга бўлади.

Ўзбекистоннинг ташқи савдо айланмаси (млн., АҚШ доллариди)

	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йил	Ўсиш суръати
Ташқи савдо айланмаси	9500,1	10785,7	15719,6	19077,0	2 баробар
Экспорт	5408,8	6389,8	8991,5	11572,9	2,13 баробар
Импорт	3815,2	4395,9	6728,1	7504,1	1,76 %
Савдо баланси (- +)	+1037,0	1993,9	2263,4	4068,8	3,9 баробар

Ташқи бозорда конъюктуранинг ёмонлашувига қарамай, мамлакат ташқи савдо айланмаси **2008 йилда 21,3 фоизга ошди, товарлар ва хизматлар экспорти 28,7 фоизга, импорт ҳажми 11,5 фоизга ортди.** Бу ўз навбатида ташқи савдо балансида ижобий сальдо ҳажми сезиларли даражада ўсди. «Бу эса, - деди Президент, - ишончли тўлов баланси ва иқтисодийимиз барқарорлигининг муҳим кўрсаткичи бўлиб хизмат қилмоқда».¹

Шуни таъкидлаш керакки, Ўзбекистон Республикаси ижобий натижага эга бўлиб келмоқда. Фақатгина 2008 йилда мамлакатимиз экспорти 21,4% ўсди, товарлар ва хизматлар экспорти 28,7 фоизга ортди, ташқи савдо балансида ижобий сальдо сезиларли даражада ўсди.

Экспорт ва импорт биргаликда ташқи савдо айланмасини ташкил этади. Мамлакат иқтисодийи ўсган сари, унинг «очиқлиги» кучайган сари ташқи савдо айланмаси миқдори ҳам ўсиб боради. Мамлакатларнинг ташқи савдода нақадар фаоллигини ифода этувчи «**экспорт квотаси**» деган тушунча ҳам мавжуд бўлиб, у экспортнинг ЯИМ даги улушини кўрсатади.

Маълум бир вақт ичида мамлакатнинг жаҳон бозоридаги фаолият самарадорлигини «**тўлов баланси**» ифода этади. У нафақат ташқи савдо айланмаси билан, балки инвестициялар

¹ И.Каримов. «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари». Т. «Ўзбекистон» 2009 йил.

киритишдаги олинган натижалар, капитал ҳаракати ҳамда расмий заҳираларнинг ҳолати билан ҳам белгиланади, яъни ғўлов баланси барча халқаро иқтисодий битимларнинг рақамли ифодасидир.

Жаҳон бозорида мавжуд бўлган тенденциялар халқаро савдодаги ўзгаришларни тезда акс эттиради. Кейинги пайтларда хом-ашё ресурслари ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан савдо қилиш қисқариб, ярим тайёр ва тайёр маҳсулотлар билан савдо қилиш кенгайиб бормоқда. Ривожланган мамлакатлар экспортида ҳозирги вақтда асосан, тайёр маҳсулотлар ҳамда кўп илм талаб қиладиган маҳсулотлар муҳим ўрин тутмоқда.

Республикаимиз ташқи савдосида ҳам катта ўзгаришлар рўй бермоқда. Экспортимиз ҳажми мунтазам ўсиб, таркиби ўзгариб бормоқда.

ЎЗБЕКИСТОН ЭКСПОРТИНИНГ ТОВАРЛАР БЎЙИЧА ТАРКИБИ¹

Асосий кўрсаткичлар	2000 йил	2002 йил	2005 йил	2008 йил	Ўзгариш 2000 йилга нисбатан
Экспорт ҳажми (млн. АҚШ дол.)	3264,7	2988,4	5448,8	11572,9	3,54 баробар
Жами фоизда	100	100	100	100	
Пахта толаси	27,5	22,4	19,1	9,2	Деярлик 3 баробар камайган
Озик-овкатлар	5,4	3,5	3,8	8,5	1,6 баробар
Кимё маҳсулотлари, пластмассалар ва улардан тайёрланган маҳсулотлар	2,9	3,0	5,3	6,8	2,9 баробар
Энергия манбалари	10,3	8,1	11,5	20,2	1,96 барбар
Рангли ва қора металллар	6,6	6,4	9,2	11,5	1,75 барбар
Машина ва асбоб-ускуналар	3,4	3,9	8,4	10,4	3 барбар
Хизматлар	13,7	15,9	12,2	10,7	-81 %
Бошка маҳсулотлар	30,2	36,8	30,5	19,4	-64 %

Экспорт ҳажмининг ошиши республика учун аъъанавий ресурслар бўлган пахта толаси, қимматбаҳо металллар ва турли хом-ашё ҳисобига эмас, балки, асосан автомобиллар,

¹ Ўзбекистон Республикаси Ахборот ва таҳлилий шарҳ. «Ўзбекистон» Т. 2006 йил 41-42-бетлар.

Ўзбекистон Республикасининг 2008 йилги статистик ахборотномаси. Т. 2009 йил 13-бет.

нефть-кимё ва металл маҳсулотлари, минерал ўғитлар, ип-калава ва газлама, трикотаж буюмлари, сим-кабель маҳсулотлари, қурилиш материаллари ва бошқа кўплаб экспорт товарлари ҳажми ва турларини кўпайтириш эвазига эришилмоқда. Буни экспорт ҳажмида тайёр маҳсулотлар ва хизматларнинг улушини ошганлиги ва пахта толасининг улушининг эса камайиб бораётганлигида ҳам кўриш мумкин. 2008 йилда Ўзбекистон умумий экспорт ҳажмида хом ашё бўлмаган товарлар 71 фоиздан ортиқни ташкил этди. Республика учун анъанавий экспорт хом ашёси бўлган пахта толасининг улуши 2000 йилдаги 27,5 фоиздан 9,2 фоизга ёки 3,0 баробар камайди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон ташқи савдо алоқаларини янада ривожлантириш учун ҳаракат қилмоқда. У бу йўналишдаги энг нуфузли ташкилот бўлган «**Таърифлар ва савдо бўйича умумий битим**» (ГАТТ, 1947 йил ташкил этилган) да қузатувчи мақомига эга. Мамлакатимиз ташқи савдосининг ўсишига иқтисодий шарт-шароитлар ҳам кенг имкон беради. Улар жумласига қуйидагилар киради:

- ер минерал хом-ашё ва ўсимлик ресурсларининг катта захиралари;

- республиканинг нисбатан ривожланган ишлаб чиқариш инфратузилмасига эгаллиги, илмий-техникавий салоҳиятга эгаллиги;

- меҳнат ресурсларининг кўплиги;

- халқаро туризмни ривожлантириш учун имкониятларнинг катталиги;

- экспортга мўлжалланган ишлаб чиқаришнинг рағбатлантирилаётганлиги.

Жаҳон бозори тажрибасида давлатлар томонидан ташқи савдони ўстириш учун ҳаракатлар билан бир қаторда, маҳаллий тадбиркорлар манфаатини кўзлаб товарлар ҳаракатига тўсқинлик қилувчи иқтисодий ва божхона сиёсатининг уч асосий тури фарқланади.

1. Қисман чеклашлар сиёсати - ички бозорга мамлакат мафкураси ва турмуш тарзига зид бўлган товарлар (турли кино ва видео маҳсулотлари, босма нашрлар) кириб келишига йўл қўймаслик.

2. Протекционизм (лотинча protectio - ҳимоя остига олиш) - ички бозорни хорижий рақобатдан ҳимоя қилиш.

3.Эркин савдо сиёсати («фритредерлик») - ташқи савдода чеклашларни энг оз даражада қўллаш.

V.4. ХАЛҚАРО ВАЛЮТА ТИЗИМИ

Халқаро иқтисодий алоқаларда халқаро валюта муносабатлари муҳим ўринга эга.

Валюта муносабатлари, бу халқаро иқтисодий алоқаларда, яъни савдо-сотик, илмий-техник ҳамкорлик, қарз бериш ва олиш, миллий валюталар курсини аниқлаш каби операцияларда валюта билан боғлиқ бўлган муносабатлардир.

Халқаро валюта муносабатлари бошқа халқаро алоқалар сингари узоқ вақтлар давомида аста-секин ривожланиб, ҳозирги шаклига келди. Бу муносабатларнинг куртаклари қадимги Рим ва Грецияда пайдо бўлган. Шарқда, жумладан бизнинг ўлкамизда ҳам валюта муносабатлари билан шугулланувчи шахслар - саррофлар иш кўрганлар.

Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, халқаро меҳнат тақсимотининг кучайиши, ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви халқаро валюта муносабатларини иқтисодий жиҳатдан заруриятга айлантди.

Халқаро валюта муносабатларининг объекти миллий ва халқаро валюталар ҳисобланса, унинг субъекти сифатида давлатлар, халқаро ташкилотлар, турли юридик шахслар, яъни тижорат банклари, чет эл билан иш кўрувчи корхоналар, биржалар, агентликлар ҳамда айрим жисмоний шахслар (биржа ходимлари, чайқовчилар, сайёҳлар) чиқади.

Валюта муносабатлари ўрганилганда одатда, миллий, ҳудудий ва жаҳон валюта гизимлари алоҳида таҳлил этилади. Миллий валюта тизими айрим давлатнинг бошқа давлатлар билан пул юзасидан бўладиган ҳисоб-китобларни амалга ошириш механизмини ифода этади.

Ҳудудий валюта тизими интеграцияга киришган мамлакатлар валюта тизими келишувини акс эттиради. Европа валюта - иқтисодий иттифоқи бунга мисол бўлиши мумкин.

Халқаро валюта тизими халқаро валюта муносабатларининг давлатлараро битимларда ҳуқуқий жиҳатдан эътироф этилган шакли бўлиб, у халқаро алоқаларнинг молиявий негизи ҳисобланади.

Халқаро валюта муносабатлари ўз ичига халқаро тўлов воеиталарини, валюта курсини белгилаш тартибини, халқаро тўловларни балансли юритиш механизмини, халқаро валюта бозорини ҳамда халқаро валюта муносабатларига хизмат қилувчи муассасаларни қамраб олади.

Халқаро валюта муносабатларидан кўзда тутилган мақсад халқаро алоқаларни самарали ташкил этиш, мамлакатларнинг жаҳон хўжалик тизимидан манфаатдорлигини таъминлашдан иборат. Шунингдек, жаҳон валюта тизими орқали иқтисодий ресурсларнинг бир мамлакатдан иккинчисига ҳаракати тартибга солинади.

Жаҳон валюта тизими ўз ривожланишида учта босқичдан ўтди. 1879 йилдан 1934 йилга қадар (биринчи жаҳон уруши йиллари бундан мустасно) олтин стандарт, деб номланган пул тизими амалда бўлди. Бу тизим белгиланган валюта курсларига асосланган эди. Бунинг маъноси шундаки, бу тизимга кирувчи мамлакатлар уч қоидага риоя қилишлари шарт эди:

1. Ҳар бир мамлакат ўз пул бирлигининг маълум олтин мазмунини белгилаши керак.

2. Ўзининг олтин захиралари ва пулининг ички таклифи ўртасида қатъий нисбатни ушлаб туриши.

3. Олтиннинг эркин ҳолда экспорт ва импорт қилинишига тўсқинлик қилмаслик.

Олтин стандарт тизими амалда маълум ижобий ва салбий жиҳатларни намоён қилди. Олтин стандартларнинг ютуқларига аввало: а) турғун валюта курслари ноаниқлик ва хавфхатарни чеклаб, халқаро савдо ҳажмларининг ўсишига олиб келишини; б) олтин стандарт автоматик тарзда тўлов балансларининг дефицит ва активларининг тенглаштиришини киритиш мумкин.

Олтин стандарт икки камчиликка ҳам эга эди. Улардан биринчиси шуки, олтин стандартга кирувчи мамлакатлар ўзларига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳам ишсизлик, даромадларнинг пасайиши, инфляция каби нохуш ҳолатларга дучор бўлишлари мумкин эди. Иккинчи камчилик мамлакатларнинг олтин захиралари билан боғлиқ бўлиб, улардан бирортаси ўз захирасини тугатса, бу тизим самарасиз бўлиб қолар эди.

XX асрнинг 30-йилларда дунёни ларзага келтирган иқтисодий таназул олтин стандарт тизимини ҳам барбод этди.

Иккинчи жаҳон уруши бу жараённи яна ҳам тезлаштирди.

Жаҳоннинг янги валюта тизими асосларини ишлаб чиқиш мақсадида иттифоқдош давлатлар 1944 йил АҚШ нинг Бреттон -Вудс шаҳрида халқаро конференцияга йиғилдилар. Бу конференция натижасида тартибга солинадиган ўзаро боғлиқ валюта курслари тизимининг яратилиши тўғрисидаги битимга келинди. Шаҳар номи билан кўпинча бу тизимни «Бреттон-Вудс тизими», деб аталади. Бу тизим олтин стандарт тизимининг ижобий томонларини сақлаб қолган ҳолда, ички макроиқтисодий мослашувнинг нохуш жараёнларини бартавраф этиш керак эди. Ушбу конференцияда Халқаро Валюта Фонди (ХВФ-МВФ) тузилди. Бу муассаса янги валюта тизимини ўз олдига қўйган вазифаларни бажаришга қодир қилиш кўзда тутилган эди. Бу валюта тизими амалда 1971 йилгача фаолият юритди.

Бреттон-Вудс валюта тизими энг аввало, олтин стандарт аъналарига содиқ қолган ҳолда ХВФ ига кирувчи ҳар бир давлат ўз пул бирлигининг олтин ёки доллардаги мазмунини белгилаш керак эди. Бу турли мамлакатларнинг валюталари паритетини (нисбатини) аниқлашга имкон берар эди. Иккинчидан, ҳар бир мамлакат ўз валюта курсининг (валюта курси бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакатлар пул бирлигида ифодаланган нархи) бошқа ҳар қандай валютага нисбатан курсини ўзгартирмаслиги зарур қилиб қўйилди. Бу валюта тизими 50-60-йилларда халқаро валюта муносабатларининг ривожланишига асос бўлди. Аммо бу тизим долларга боғланганлиги учун АҚШ тўлов балансида муаммолар келтириб чиқарди. Шунинг учун АҚШ президенти Р.Никсон 1971 йил 15 августда долларни олтинга алмаштиришни тўхтатди ва бу ҳол ушбу тизимнинг инқирозини ифода этди.

1976 йилга келиб Кингстон (Ямайка) даги келишувга биноан валютанинг қайд этилган (белгиланган) курси ўз ўрнини «сузиб юрувчи курс» га бўшатиб берди. Бу тизимнинг қисқача мазмуни шуки, энди қоғоз пуллар олтинга алмаштирилмайди, валюта курслари эса бошқа товарлар каби талаб ва тақлиф асосида шаклланади ва унча катта бўлмаган чегараларда тебраниб туради.

Жаҳон валюта тизимида амал қилувчи валюталар ўз обрў-эътиборлари билан бир хил эмаслар. Дунёда конвертирлана-

диган, яъни бошқа валюталарга бемалол алмашадиган АҚШ доллари, Англия фунти, Франция франки, Япония иенаси, ЕВРО лар билан бир қаторда қисман конвертирланадиган валюталар амал қилади.

V.5. ХАЛҚАРО КРЕДИТ, УНГА ХИЗМАТ ҚИЛУВЧИ МУАССАСАЛАР

Ҳозирги давр жаҳонда нафақат товар ва хизматларнинг эркин савдоси билан, балки ундан ҳам кўпроқ равишда капиталнинг дунё бўйича эркин ҳаракати билан характерланади. Халқаро кредит ссуда капиталининг жаҳон миқёсидаги ҳаракатини билдиради.

Халқаро кредитнинг юзага келиш сабаблари жуда кўп бўлиб, улар ичида ишлаб чиқаришнинг миллий доирадан чиқиши, унинг байналмиллашуви, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва тўплануви ҳамда шу асосда халқаро капиталларнинг умумлашуви алоҳида ўрин тутади.

Халқаро кредитнинг объекти бўлиб, чет элдан жалб қилинаётган ёки чет эллик шерикларга қарзга берилаётган капитал ҳисобланади.

Халқаро кредитнинг субъекти ҳам маҳаллий иштирокчилар (корпорациялар, банклар, ихтисослашган молия кредит институтлари, биржалар ва давлатлар) дан ва халқаро иштирокчилар (халқаро корпорациялар, ТМК, халқаро банклар, суғурта компанияларига ўхшаган халқаро кредит-молия муассасалари, дунёга машҳур фонд ва товар биржалари ва халқаро валюта-молия ташкилотлар) дан иборат бўлади.

Халқаро кредит амалга оширилганда у қуйидаги энг муҳим вазифаларни бажаради:

1. Такрор ишлаб чиқаришни кенгайтириш, истеъмолни тўла-роқ таъминлаш учун ссуда капиталини мамлакатлар ўртасида қайта тақсимлаш.

2. Мамлакатлар ўртасидаги тўловларнинг изчиллигини таъминлаш.

3. Ишлаб чиқаришнинг жаҳон миқёсида тўплануви ва марказлашувини кучайтириш.

4. Иқтисодий халқаро миқёсда тартибга солишга кўмаклашиш.

Шуни таъкидлаш керакки, халқаро кредит бир томондан,

халқаро иқтисодий алоқаларнинг ривожланишига катта туртки берса, иккинчи томондан эса салбий ҳолатларни ҳам кучайтириши мумкин. Жумладан, халқаро кредит ташқи иқтисодий алоқаларни (масалан, савдони) аввалгидан ҳам кенгроқ юритишга асос бўлади. Халқаро кредит муносабатлари чет эл инвестициялари учун қулай шарт-шароитлар яратилишига олиб келади. Халқаро кредит халқаро алоқаларга хизмат қилувчи ҳисоб-китоб ишларини жонлантиради. Халқаро кредитнинг энг катта ютуғи - у халқаро алоқалар самарадорлигини оширади.

Айни вақтда халқаро кредит иқтисодиётда маълум номутаносибликларнинг кучайишини ҳам келтириб чиқариши мумкин.

Масалан, халқаро кредит ўзи кўп сарфланаётган соҳаларнинг бошқа соҳаларга нисбатан тез ривожланишини ва аксинча бошқа соҳаларнинг орқада қолишига олиб келиши ҳам мумкин.

Халқаро кредит берилганда худди миллий ҳўжаликлардаги каби тамойилларга асосланилади. Улар ичида **қайтириб беришлилик, муддатлилик, кафолатланиш, мақсадлилик ва фоиз тўлашликни** алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин.

Халқаро кредит бериш шакллари ҳам турли-туман бўлиб, улар пул кўринишида намоён бўлади.

Халқаро кредит четга капитал чиқаришнинг муҳим таркибий қисмидир. Четга капитал чиқариш одатда, **бевосита, яъни тўғридан-тўғри ҳолда ва портфель инвестицияси** ҳолида қўлланади.

Тўғридан-тўғри инвестициялашда хорижда корхоналар қуриш, ўз филиалларини очиш, чет элдаги объектларни сотиб олиш ва бошқа йўллар билан иқтисодий жиҳатдан ҳукмронлик қилиш таъминланади.

Портфель тарзидаги инвестициялашда чет эллик шерикларнинг қимматли қоғозлари сотиб олинади ва тегишли даромад олиш таъминланади.

Ривожланаётган мамлакатлар, жумладан Ўзбекистон учун чет элнинг юксак техника-технологиясини ҳўжалик юритишнинг илғор шаклларини ўзлаштириш муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун мамлакатимиз чет эл инвестицияларини борган сари кўплаб киритаяпти ва уларга қулай шароитлар яратиб

бераяпти. Агар 2008 йил ҳаммаси бўлиб, 1,5 млрд. АҚШ доллари атрофида чет эл инвестициялари киритилган бўлса, 2009 йил бу кўрсаткич 1,8 млрд бўлиши мўлжалланмоқда.

Чет эл инвестицияларининг тўртдан уч қисми бевосита инвестициялар ҳиссасига тўғри келади.

Халқаро кредит муносабатлари уларга хизмат қилувчи бир қатор муассасаларнинг функция қилинишини талаб этади. Улар ичида БМТ билан боғлиқ бўлган муассасаларни ва унга тааллуқли бўлмаган органларни ажратиш мумкин.

ХВФ ушбу муассасалар орасида алоҳида мақомга эга. У дунёдаги 200 га яқин мамлакатга хизмат кўрсатади. Умумий ҳисоб бўйича ХВФ нинг барча аъзолари хорижий валютани олгинда, конвертирланган валютада ва СДР да фонд капиталидаги ўз ҳиссасининг тахминан 25 фоизи ҳажмида шартсиз олиши мумкин. Бу миқдордан ортиқ қарз ХВФ нинг иқтисодий ва ижтимоий сиёсат соҳасидаги тавсиялари бажарилишига қараб берилади.

Оддий кредитлардан ташқари кам ривожланган давлатлар аниқ мақсадлар учун имтиёзли кредитлар олишлари мумкин.

БМТ нинг Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ), Халқаро молия корпорацияси (ХМК), Халқаро тараққиёт уюшмаси (ХТУ) ва инвестицияларни кафолатлаш бўйича Халқаро агентлиги (ИКХА) каби ихтисослашган муассасаларидан ташкил топган гуруҳ Умумжаҳон банки, деб аталади.

Жаҳон қарз валюта алоқалари ривожланишида БМТ нинг ихтисослашган муассасалари қаторига кирмайдиган ташкилотлар ҳам муҳим ўрин тутаяди. Уларга Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ), Халқаро ҳисоб-китоблар банки (ХХБ), Осиё тараққиёт банки (ОТБ), Ислом тараққиёт банки (ИТБ) ва бошқалар қиради.

Ҳ.6. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШ МОДЕЛЛАРИ

Инсоният жамияти тарихий тараққиёти товар ҳўжалиги бағрида бозор иқтисодиёти пайдо бўлиб, борган сари ривожланиб кенгайиб бораётганидан далолат беради.

17-18 асрларга келиб, хусусий мулкчиликка асосланган бозор иқтисодиётига мос туб белгилар аста-секин шаклланиб, пировард натижада ўзига хос афзалликлар ва заиф томонлари

бўлган ҳозирги замон бозор иқтисодиёти яхлит тизим тариқа-сида ташкил топди.

XX асрда бозор иқтисодиётига ўтиш глобал, яъни умумжаҳон воқелигига айланди. Маълумки, бозор иқтисодиётига ўтиш мураккаб жараён бўлиб, у узоқ даврни талаб этади, чунки ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, бозор иқтисодиётига ўтишнинг турли моделлари, йўналишлари асосида амалга ошади.

Бозор иқтисодиёти моделларининг умумийлиги: Бозор иқтисодиётининг турли-туман мулкчиликка асосланганлиги, бозорда эркин нархлар устунлиги, рақобатга асосланганлиги, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг маълум тизими мавжудлиги.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос хусусиятлари: ҳар бир мамлакатнинг географик ўрни; табиий ресурсларининг мавжудлиги ва уларнинг заҳираси; тарихий тараққиёт даражаси; аҳолининг анъаналари ва урф-одатлари; ишлаб чиқариш кучларнинг ривожланиш даражаси; жамиятнинг ижтимоий йўналиши:

Жаҳон тажрибасида бозор иқтисодиётига ўтиш йўллари (моделлари) умумлаштирилиб, улар учта асосий моделга бўлинади:

1. Ғарбий Европа мамлакатлари ва бошқа ривожланган мамлакатлар йўли.

2. Мустамлакачиликдан озод бўлган, мустақил ривожланган Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари йўли.

3. Собиқ социалистик мамлакатлар йўли.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ривожланган мамлакатлар йўлини ҳатто классик (мумтоз) йўл деб ҳам айтилади, бу эволюцион йўл бўлиб, эркин бозор иқтисодиётига ва ундан ҳозирги замон маданийлашган бозор иқтисодиётига ўтилди, бу йўл бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар учун намуна бўлиши мумкин, чунки бу йўлда бозор иқтисодиётининг қонунқоидалари, унинг ҳаётийлиги синовдан ўтган.

Бу модел 3 гуруҳга бўлинади: **а) ижтимоий бозор иқтисодиёти** моделида фуқаролар манфаатини ҳимоялаш, аҳолининг ҳаддан ташқари табақаланишининг олдини олиш, давлат мулки улушининг бошқа моделларга нисбатан юқорилиги (Германия, Австрия, Скандинавия мамлакатларида давлат мулкининг улуши 25-30 фоизга тўғри келади).

б) Аралаш ёки эркин бозор иқтисодиёти моделида давлат гадбиркорликни кенгайтириш учун кенг шароит яратади, майда бизнесга устунлик берилади, иқтисодиётда давлат мулки улушнинг (10 фоизгача) камлиги, аҳоли табақаланишини кучлилиги, иш ҳақидаги фарқнинг катталиги билан фарқланади. (АҚШ шу моделга тўғри келади).

в) корпоратив иқтисодиёт моделида эса давлат йирик бизнес манфаатини ҳимоя қилиши, энг муҳим устивор тармоқларни аниқлаб, уларнинг ривожланишга ёрдамлашиш, давлат мулки улушининг пастлиги, иш ҳақидаги фарқлар ҳаддан ташқари катта эмаслиги билан фарқланади. (бунга Япония мисол бўла олади).

Мустамлакачиликдан озод бўлган мустақил ривожланаётган Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари йўли.

Бу йўлнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларда мустамлакачиликдан мерос қолган қолоқ анъанавий иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтилди.

Бу ерда қолоқ натурал хўжаликдан тўғри бозор иқтисодиётига хос фермер хўжалигига ўтилиб, бозор инфратузилмасини яратиш, иқтисодиётни барқарорлаштириш, саноат тармоқларини (айниқса қайта ишловчи) вужудга келтириш орқали юз берди.

Бу мамлакатларда бозор иқтисодиётига ўтиш ишлаб чиқаришнинг жадал ўсишига сабаб бўлди ва улар учун бозор иқтисодиётига кириш мустақилликни мустаҳкамлаш гарови ҳисобланади.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг собиқ социалистик мамлакатлар йўли: бу марказлаштирилган, маъмурий-буйруқбозлик, давлатлашган иқтисодиётдан ҳозирги замон ривожланган бозор тизимига ўтишдан иборат. Бу йўлнинг бошқа йўллардан фарқи шундаки, тоталитар иқтисодиётнинг бозор иқтисодиёти билан умумийлиги йўқ, улар бир-бирига батамом зид. Шу билан бирга бу йўлда бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларнинг ҳар бирининг ўзи ўтиш шароитлари, иқтисодий ривожланиш даражаси, мулкчилик ва хўжалик юритиш шакллари билан бир-биридан фарқланади. Шунинг билан бирга тоталитар тизимдан бозор иқтисодиётига ўтиш моделининг умумий томонлари мавжуд бўлиб улар:

а) бозор иқтисодиётига ўтишнинг ҳуқуқий асосларини яратиш;

б) мулкка эгаликнинг давлат монополияси ўрнига кўп мулкчилик, кўп укладли хўжалик юриштириш шакллантириш, хусусий мулкнинг салмоғи ва даражасини кенгайтириш,

в) нарх устидан давлат назоратини пасайтириш, нарх-навоми эркинлаштириш ва бошқалар.

г) бозор инфратузилмасини шакллантириш ва ривожлантириш;

Шунингдек, эришган ютуқлари билан жаҳон иқтисодий тарихига кирган ва бозор иқтисодиётига ўтувчи ёш мустақил давлатлар учун намуна бўладиган «Америкача», «Японча», «Немисча», «Шведча», «Жанубий Корея», «Хитойча» моделлар ҳам мавжуд.

Ҳ.7. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШНИНГ ЎЗБЕКИСТОН МОДЕЛИ, УНИНГ ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ. БОЗОР ИСЛОҲОТЛАРИ

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгач, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган, очиқ демократик давлат барпо этишни мақсад қилиб қўйди.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг жаҳон тажрибаси ўрганилиб, Ўзбекистоннинг шароитлари, хусусиятлари ҳисобга олиниб, ўзига хос йўли ишлаб чиқилди ва дунёда «Ўзбек модели» деб тан олинди. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш «Ўзбек модели»нинг асоси Президент И.Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» (1992 йил) ва «Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишни ўзига хос йўли» (1993 йил) асарларида назарий жиҳатдан асослаб берилди.

«Ўзбекистон учун ўзи танлаб олган йўл ижтимоий соҳага йўналтирилган, республиканинг манфаатларига, шарт-шароитлари ва хусусиятларига энг кўп даражада мос келадиган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилгандир»¹.

Ўзбекистоннинг ўзига хос йўли - маданий, тарихий, иқтисодий ва табиий хусусиятларини ҳисобга олиб жаҳон тажрибасини ўрганган ҳолда революцион тўнтаришсизларсиз, ижтимоий тўқнашувларсиз, ижтимоий ҳимояни кучайтирган ҳолда босқичма-босқич ривожланган бозор иқтисодиётига ўтишдан иборат.

¹ И.Каримов. Ўзбекистон-бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т. «Ўзбекистон». 1993 й. 26-бет.

Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятлари: энг аввало республиканинг ижтимоий, сиёсий шароити; жамиятнинг барқарорлиги, иқтисодиётнинг бошқарувчанлиги, республиканинг геополитик ўрни, унинг йирик давлатлар билан чегараланмагани; жамиятнинг менталитети; миллий тарихий ҳаёт кечириши, дини, урф-одатлари, анъаналари, одамларнинг меҳнатсеварлиги; табиий, иқтисодий шароити; ер, ер ости бойликлари тупроқ унумдорлиги, қулай иқлим шароити, Ўзбекистоннинг марказий Осиёда марказий жой эгаллангани, иқтисодиётнинг хом ашёга йўналтирилгани, худудларнинг иқтисодий-ижтимоий тараққиётига қараб табақаланиши; ўзига хос демографик ҳолат, аҳолининг юқори суръатларда кўпайиши, кўчиб юришга мойилсизлиги, аҳолининг катта қисмини (60% ортиқ) қишлоқда яшаши, аҳоли кўпчилигининг камбағаллиги ва бошқалар.

«Ўзбек модели»нинг асосини: давлат бор имкониятидан фойдаланиб, рақобатли бозорни ташкил этиш, хўжалик фаолиятини эркинлаштириш, бозор тизими ва илғор янги техника ва технологиялардан фойдаланиш асосида миллий иқтисодиётни яратиш; мулкни хусусийлаштириш орқали рақобатчилик муҳитини таъминлаш; ишлаб чиқаришда туб ўзгаришлар қилиш, инсонга ўз ҳаётини яхшилаш учун кенг йўл очиб бериш, моддий жиҳатдан кам таъминланган оилаларни давлат томонидан ижтимоий ҳимоя қилиш воситаларнинг ишлаб чиқилганлиги ташкил этади.

«Бизнинг бозор муносабатларига ўтиш моделimiz, - деб ёзади И.Каримов, - Республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини, анъаналар, урф-одатлар ва турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга, ўтмишдаги иқтисодиётни бир ёқлама, бесўнақай ривожлантиришнинг мудҳиш меросига барҳам беришга асосланади»¹.

Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш йўли, бу йўлни амалга ошириш, иқтисодиётни тубдан ислоҳ қилиш ишлаб чиқилган бешта тамойилда ўз ифодасини топди:

Биринчи тамойил - иқтисодиётни мафкурадан холи қилиш, унинг устиворлигини таъминлаш. Бу иқтисодиётни ўз қонун қоидаларига асосан ривожлантириш, аввало иқтисодиётни ўнглаш, сўнгра бошқа ижтимоий муаммолар ечимини ҳал қилишлигини билдиради.

¹ И.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.«Ўзбекистон». 1998 й. 101-102-бетлар.

Иккинчи тамойил - ўтиш даврида давлатнинг ўзи бош ислохотчи бўлиши, яъни бозор иқтисодиётига ўтиш тартибсиз, ўзбўларчилик асосида эмас, балки давлат ислохотларнинг устивор йўналишларини белгилаб бериши, ўзгартиришлар сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни изчиллик билан амалга ошириш;

Учинчи тамойил - қонун ва уларга риоя этишнинг устиворлигини таъминлаш. Бу бозор иқтисодиётига тартибли равишда, демократик йўл билан кенг жамоатчилик иштирокида ишлаб чиқилиб қабул қилинган қонунларга сўзсиз риоя этиш;

Туртинчи тамойил - аҳолининг демографик таркибини ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат юритиш. Бу иқтисодиётга кучли таъсир эта оладиган халқнинг ижтимоий ҳимоясини, унинг фаоллигини таъминлайдиган адолатни юзага чиқарадиган ижтимоий сиёсатга амал қилиш.

Бешинчи тамойил - бозор иқтисодиётига аста-секин, босқичма-босқич ўтиш. Бу чуқур иқтисодий ислохотларни шошилмасдан, собитқадамлик билан пухта ўйлаб амалга оширишни билдиради:

Бозор муносабатларига ўтишнинг биринчи даврида мамлакатимизда иккита вазифа бирданга ҳал қилинди:

- **маъмурий-буйруқбозлик тизимининг оғир оқибатларини енгиш, тангликка барҳам бериш, иқтисодиётни барқарорлаштириш;**

- **республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларининг негизларини шакллантириш»¹.**

Ўзбекистонда бу вазифаларни бажариш учун ислохотлар стратегияси ишлаб чиқилди ва аниқлаб олинди.

Иқтисодий ислохотлардан кўзланган мақсад мамлакат аҳолиси учун яшаш ва фаолият кўрсатишга зарур шароитлар яратиш, уларнинг маънавий-ахлоқий етуклигига эришиш, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашдан иборат. «Ислохот ислохот учун эмас, балки ислохот инсон учун, унинг манфаати»га хизмат қилиши керак деган ҳолда ўтказилаётгани ислохотларнинг туб мақсадини белгилаб бермоқда.

«Ўзбек модели»да ислохотларнинг асосий йўналишлари белгилаб берилди. Улар:

¹ И.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. Т. «Ўзбекистон». 1995 й. 19-бет.

1. Мулкый муносабатларни ислоҳ қилиш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш йўли билан бозорга хос кўп мулкчиликни барпо этиш, хусусий мулкка эркинлик бериш, унинг салмоғини ошириш ўрта ва майда тадбиркорликни кенгайтириш ҳисобига мамлакатда ўрта мулкдорлар синфини шакллантириш:

2. Аграр ислоҳотларни ўтказиш, қишлоқда аграр муносабатларнинг янги типи, деҳқон, фермер хўжалиқларини барпо этиш;

3. Молия-кредит соҳаларини ислоҳ қилиш;

4. Нарх-навони ислоҳ қилиш, нархларни эркинлаштириш, аста-секин эркин бозор нархига ўтиш;

5. Бошқариш тизимини ислоҳ қилиш ва бозор инфратузилмасини шакллантириш.

6. Ташқи иқтисодий алоқаларни ислоҳ қилиш, уни эркинлаштириш, ташқи алоқаларни олиб боришда давлат монополиясига барҳам бериш.

7. Ижтимоий ислоҳотлар: маънавият, маданият, тил, динга муносабат, ўтмиш меросини, қадриятларимизни тиклаш ва бошқа.

Иқтисодий ислоҳотларнинг бошланғич давридаёқ бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий асосларини белгилаб берувчи беш йўналишдан иборат 100 га яқин қонунлар қабул қилинди.

Биринчи йўналиш - қонунлар, давлат ва иқтисодий мустақилликнинг ҳуқуқий негизларини яратиш, давлатни бошқариш қоидаларини тартибга солувчи қонунлар («Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигининг асослари» тўғрисида, «Жойларда давлат ҳокимиятлари» тўғрисида, «Фуқароларни ўзини-ўзи бошқариш органлари» тўғрисида) қабул қилинди.

Иккинчи йўналиш - тизимдаги ўзгаришларга, янги иқтисодий муносабатлар-мулкчилик муносабатларига асос бўладиган қонунлар: («Мулкчилик тўғрисида», «Ер тўғрисида», «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида», «Ижара тўғрисида»).

Учинчи йўналиш - хўжалик юритишнинг институционал ўзгаришларни, бозор шароитига мос келадиган янги механизмни яратишга қаратилган қонунлар «Пул тизими тўғрисида», «Тадбиркорлик тўғрисида», «Биржалар ва биржа фаоли-

яти тўғрисида», «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида», «Корхоналар тўғрисида», «Банклар ва банк фаолияти» тўғрисида.

Тўртинчи йўналиш - Ўзбекистоннинг халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида таърифловчи ҳуқуқий меъёрлар яратиш («Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида», «Ўзбекистон Республикасининг етакчи халқаро ташкилотларга аъзолиги тўғрисида», «Валютани тартибга солиш тўғрисида», «Чет эл инвестицияси» тўғрисида). Бу йўналишда қабул қилинган қонунлар республикамизнинг ташқи иқтисодий алоқаларининг ривожланишида сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарди.

Бешинчи йўналиш - инсоннинг ишончли конституцион ва юридик ҳуқуқларини, ижтимоий кафолатларини ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашни таъминлайдиган қонунлар («Иш билан бандлик тўғрисида», «Ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида», «Виждон эркинлиги» «Диний ташкилотлар тўғрисида»).

Бозор ислоҳотлари республикада босқичма-босқич амалга оширилиб бормоқда.

Иқтисодий ислоҳотларнинг биринчи босқичининг энг муҳим вазифалари: мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш натижасида мулк монополиясига барҳам бериш, кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш, қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш, аграр муносабатларининг янги типини вужудга келтириш, бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик тизимига барҳам бериш, бозор иқтисодиётига мувофиқ келадиган янги ташкилот ва муассасаларини ташкил қилиш, нархларни эркинлаштириш, бозор инфратузилмасини яратиш, ташқи иқтисодий сиёсатни эркинлаштириш, жаҳон иқтисодий ҳамжамиятга қўшилиб бориш.

Иқтисодий ислоҳотлардан кўзда тутилган асосий мақсад - мамлакат аҳолиси учун инсонга муносиб бўлган ҳаёт ва фаолият шароитини яратиш, халқни маънавий-ахлоқий жиҳатдан тиклаш, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашдан иборат деб белгиланди.

Биринчи босқичдаги ислоҳотлар бозор иқтисодиётининг негизини шакллантиришга қаратилди. Энг аввал шу негизларни яратишни таъминловчи қонунлар ишлаб чиқилиб, улар ислоҳотлар учун асос бўлди. Бу босқичдаги бош масала мулкнинг

давлат монополиясига барҳам бериш, янги мулкчиликка ўтиб, кўп укладли иқтисодиёт учун асос солинди.

Биринчи босқичда «**кичик хусусийлаштириш**» амалга оширилди, маҳаллий саноат, савдо-сотиқ, уй-жой, маиший хизмат соҳасидаги давлат корхоналари жамоа ва хусусий мулк қилиб берилди, натижада иқтисодиётнинг давлатга қарашли бўлмаган соҳаси пайдо бўлиб, у давлат ихтиёридан чиққан корхона ва хўжаликлардан иборат бўлди. 1992-1994 йилларда давлатга қарашли бўлган 54 мингга яқин корхона ва объект давлат тасарруфидан чиқарилди. Шуларнинг 18,4 мингтаси хусусий мулкка ўтди, 26,1 мингтаси акциядорлик, 8,7 мингтаси жамоа, 661 ижара корхоналарига айлантирилди, 1,2 млн. давлатга қарашли квартираларнинг 98,9 % хусусий мулк қилиб берилди. Бунда ҳар 3 та квартиранинг биттаси эгаларига имтиёзли шартлар билан ёки бепул берилди. Шу йилларда 5 млн.дан ортиқ киши давлат квартираларини хусусий қилиб олдилар, 2 млн.дан ортиқ киши корхоналар акцияси ва пайларига, 54 минг киши кичик корхона эгаси 5 минг киши кўчмас мулк, 25 минг киши эса турли ишлаб чиқариш объектлари (АЁКТ, автотранспорт) соҳиби бўлдилар.

Хусусийлаштириш натижасида ислохотларнинг биринчи босқичидаёқ Ўзбекистонда янги ўрта мулкдорлар қатлами шакллана бошланди.

Мулкни хусусийлаштириш, тасарруфдан чиқариш натижасида хусусий секторнинг миллий иқтисодиётдаги салмоғи тубдан ўзгарди ва ўсиб борди. 1995 йилда ялпи саноат маҳсулотнинг 51 фоизи, (1991 йилда 10,0 фоиз) қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 97,6 фоизини (1991 йилда 66 фоиз) чакана савдо айланмасининг 91,5 фоизини, (1991 йилда 14 фоиз) давлатга қарашли бўлмаган хўжаликлар ҳиссасига тўғри келади.

«Аграр секторни тубдан ислоҳ қилиш ва жадал ривожлантириш муаммолари ислохотларнинг дастлабки босқичида ҳамда Ўзбекистоннинг бозорга ўтиш стратегиясида ҳал қилувчи аҳамият касб этади»¹.

Аграр ислохотлар икки йўналишда олиб борилди. Биринчидан одамларга хусусий хўжалик юритиш учун 550 минг гектардан ортиқ суғориладиган ер ажратилиб берилди. Шахсий

1 И.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. «Ўзбекистон» 1995 й. 59-60-бетлар.

гоморқадаги ерлар 700 минг гектарга етказилди ва 9 млн. киши баҳраманд бўлди.

Иккинчидан қишлоқда совхоз, колхозлар тугатилиб, ширкат, деҳқон, фермер хўжаликлари ташкил этиш амалга оширилди.

Биринчи босқичнинг муҳим якуни - давлат, режали нархлардан аста-секин эркин бозор нархларга ўтилиб борилди. Эркин нархлар шароитида бозор иқтисодиётига хизмат қилувчи соҳа - бозор инфратузилмаси шакллантирилди, эркин товарлар ва хизматлар бозори, ресурслар бозори, ишчи кучи бозори, валюта бозори, кредит ресурслар бозорлари ишлай бошланди.

Маъмурий-буйруқбозликка асосланган бошқариш ўрнига иқтисодий бошқаришга ўтила бошланди.

Биринчи босқичда ижтимоий ислохотлар дастлаб аҳолини ҳамма қатламларини қимматчиликдан ҳимоя қилишга қаратилди. Асосий озиқ-овқат товарларга арзонлаштирилган қатъий давлат нархлари қўлланилди, сўнгра эркин нархга ўтилиши таъминланди ва нархларнинг ортиб бориши ҳисобга олиниб аҳолининг пул даромадлари узлуксиз индексация қилиб борилди, иш ҳақлари, пенсиялар, нафақалар, степендиялар доимо оширилиб борилди.

Биринчи босқичда миллий пул тизими шакллантирилиб, миллий валюта «сўм» 1994 йил 1 июлдан бошлаб муомалага киритилди ва у тўла қийматли миллий валюта бўлиб, республикамиз ҳудудида ягона тўлов воситаси сифатида ҳамма ерда қабул қилина бошлади.

«Миллий валюта-миллий ифтихор, давлат мустақиллигининг рамзи, суверен давлатга хос белгидир. Бу республикага тегишли умумий бойлик ва мулкдир»¹.

Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш ва жаҳон иқтисодий ҳамжамиятига қўшилиш борасида ҳам анчагина муваффақиятлар қўлга киритилди. Ўзбекистонни 160 га яқин мамлакат тан олди, 70 дан ортиқ мамлакат билан дипломатик алоқалар ўрнатилди. Тошкентда 30 дан ортиқ мамлакатнинг (АҚШ, Япония, Германия, Буюк Британия, Франция, Хитой, ва бошқа) элчиҳоналари иш бошлади. Дунёнинг 20

¹ И.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. «Ўзбекистон» 1995 й. 217-бет.

дан ортиқ давлатида (АҚШ, Германия, Франция, Туркия, Ҳиндистон, Россия ва бошқаларда). Ўзбекистоннинг дипломатик элчихоналари ташкил этилди.

Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқтисодий муассасалари, Жаҳон Банки, Халқаро Валюта Фонди, Халқаро Молия Корпорацияси, Иқтисодий тараққиётга кўмаклашувчи ташкилот, Халқаро меҳнат ташкилоти, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти каби обрў-эътиборли халқаро молиявий - иқтисодий ташкилотларга аъзо бўлиб кирди. Кўпгина халқаро ташкилотлар - БМТ, ХВФ, Жаҳон банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Европа иттифоқи комиссияси ва бошқа ташкилотлар республикада ўзларининг минтақавий ваколатхоналарини очдилар.

Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш чет эл инвесторлари учун қулай инвестицион шароит яратилганлиги гуфайли, ислохотларнинг биринчи босқичидаёқ чет эл инвестицияси республикага кела бошлади ва улар ёрдамида мамлакатимизда минглаб қўшма корхоналар барпо этила бошланди. Бу корхоналарда ишлаб чиқариладиган товарларнинг сифати, истеъмол талабларига ва чет элга экспорт қилиш ҳамда жаҳон бозорида рақобатбардош бўлиб бормоқда. Бунинг натижасида иқтисодиётда туб таркибий ўзгаришлар содир бўла бошлади. Асака ва Самарқанд автомобил заводи, Бухоро нефтьни қайта ишлаш заводи, Кўкдумалоқ нефть кони, ўнлаб тўқимачилик, ип йиғириш, пойабзал, чой қадоклаш фабрикалари, спирт, қанд-шакар заводи, Қизилқум фосфорит комбинати, Қўнғирот сода заводи, янги темир йўллар ва автомобил йўллари, янги телекоммуникация объектлари барпо этилди.

«Ўзбек модели»нинг ўзига хос хусусиятларидан бири-бозор иқтисодиёти қарор топиб бораётган шароитда товар ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш билан халқимизнинг кенг истеъмол товарларига бўлган эҳтиёжни қондириш учун ташқаридан истеъмол моллари келтиришни камайтириш йўли билан миллий ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва иқтисодиётнинг барқарорлигини таъминлаш йўлидан борилди.

Маълумки, кўпгина МДҲ мамлакатлари ислохотларнинг дастлабки босқичида ички ва қарз олган валюта захираларининг кўпчилиги қисмини энг аввало хориждан истеъмол моллари келтиришни кенгайтиришга сарфлади. Шу тариқа улар

Ўз ишлаб чиқарувчиларни ички бозордан истаса-истамаса сиқиб чиқарди. Оқибатда миллий саноат ва қишлоқ хўжалиги инқирозга юз тутди, баъзан эса барбод бўлгани ҳолда катта валюта маблағлари еб битирилди.

Ўзбекистон бу йўлдан бормади, балки ислоҳ қилишнинг дастлабки босқичларида истеъмол бозорини бир қадар чеклаб бўлсада, маблаг ва заҳираларни иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларга сарфлаб, хорижга маҳсулот тайёрлайдиган, илғор технология билан жиҳозланган замонавий корхоналар барпо этиб, ички бозорни ўз молларимиз билан тўлдириш йўлидан борилди. Ўз маблағлари ва олган қарзларининг асосий қисми инвестицияларга, республикага янги техника ва технология келтиришга сарфланди. Истеъмол эмас, балки инвестициялар кўпайтирилди.

«Ўша йилларда яратилган янги илғор ишлаб чиқаришлар ва тармоқлар ривож топгани сари - деб, ёзади И.Каримов, - одамлар биз танлаган янгиланиш ва ислоҳотлар йўли тўғрилигини йил сайин кўпроқ ҳис этиб боришларига ишончим комил»¹.

Ислоҳотларнинг биринчи босқичининг якуний натижалари шуни кўрсатдики, етакчи таркибий жиҳатдан ҳал қилувчи гармоқларда ишлаб чиқаришнинг пасайишига, ялпи ички маҳсулотнинг ва аҳоли турмуш даражасининг ҳаддан ташқари пасайиб кетишига йўл қўйилмади. Ислоҳотлар биринчи босқичининг охирларида иқтисодиётда барқарорлик юз берди ва 1996 йилдан бошлаб мунтазам иқтисодий ўсишга эриша бошланди.

Бозорга босқичма-босқич ўтиш модели янада юқори ялпи кўрсаткичларни таъминлаши туфайли муҳим натижаларга эришилди.

- Ўзбекистонда энг аввало ислоҳотларни ўйлаб пухта ўтказилаётганлиги туфайли ўтиш даврини бошидан кечираётган бошқа давлатларда юз берган жиддий фуқаролар нотинчликлари, ижтимоий, этник ва ҳарбий қарама-қаршиликлар содир бўлишидан сақланишга эришилди.

- Мамлакатда иш билан бандлик ва миллий даромадни таъминлаётган энг муҳим тармоқ қишлоқ хўжалигининг салоҳияти асосан сақлаб қолинди.

¹ И.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. «Ўзбекистон» 1997 й. 193-бет.

- Қисқа вақт ичида фискал ва пул кредит сиёсати тадбирлари орқали макроиқтисодий барқарорликни таъминлашга эришилди. 1997 йилдан бошлаб бюджет камомади ЯИМ га нисбатан 3 фоиздан кам бўлди. 2000 йилдан бошлаб инфляция даражаси пасайди, 2008 йилда 7,8 ташкил этди.

- Иқтисодий таркибий қайта қуриш 1991 йилгача импортнинг асосини ташкил этган энергоресурслар ва дон етказиб беришда мамлакатнинг ташқи қарамликдан буткул халос бўлиш имконини берди.

Ислохотларнинг дастлабки уч йилида Ўзбекистонда:

- Нархлар эркинлаштирилди (тор гуруҳга мансуб озиқ-овқат маҳсулотлари, коммунал хизматлар, энергоресурслар ва пахтадан ташқари);

- шахсий уй-жой, савдо, хизматлар, кичик саноат ёппасига хусусийлаштирилди.

- Корхоналарга давлат режаларини белгилаш бекор қилинди. (тайёр маҳсулотлар ва хом ашёларнинг алоҳида стратегик турларини ишлаб чиқаришга давлат буюртмасидан ташқари)

- миллий валюта жорий этилди. (1994 йил 1 июль)

- МДХ га аъзо бўлмаган чет эл давлатлари билан ҳам савдо-сотик, иқтисодий алоқалар кенг йўлга қўйилди. 1995 йилга келиб Ўзбекистон МДХ бўйича ижобий ташқи савдо балансига эга бўлган уч давлатдан бири эди. (Россия ва Туркменистондан кейин).

Энергетика ва ғалла мустақиллигига эришилди, нефть қазиб олиш 7 баробар, ғалла етиштириш 4 баробарга оширилди.

Бошқа давлатларнинг ўтиш давридан фарқли ўлароқ, Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни амалга оширишда - «фалаж - терапия» сидан воз кечди. Болтиқ бўйи ва шарқий Европанинг бир қанча мамлакатларида қўлланилган мулкни реституциясидан (мулкни собиқ эгаларига қайтариш ҳуқуқидан) воз кечилди.

Саноатнинг стратегик тармоқлари айниқса қазиб олувчи тармоқлари (нефть-газ, рангли металлургия, кимё саноат) хусусийлаштирилмади.

Шарқий Европа ва бир қанча Болтиқ бўйи давлатлари каби ер хусусийлаштирилмади, ерга хусусий мулкчилик жорий этилмади.

Энергия ресурслари нархи тўла эркинлаштирилмади. Инфляцияни юқори бўлиши ва хўжалик алоқаларини узилиши

гуфайли ўз бозорини йўқотган корхоналарни молиявий қўллаб-қувватлашдан воз кечилмади (ўтиш даврида кўпчилик давлатларда воз кечилган).

Оммавий банкротлик ва корхоналарнинг ёпилишига йўл қўйилмади, ваҳоланки, баъзи Болтиқ бўйи ва Шарқий Европа мамлакатларида бундай ҳолат юз берган эди.

1994 йилда миллий валюта жорий қилингандан сўнг қаттиқ пул-кредит ва бюджет сиёсатини олиб борилганлиги туфайли инфляция суръатлари пасая бошлади ва бу иқтисодий ўсиш-ни таъминлаш имконини берди.

Ислохотларнинг дастлабки босқичидаёқ ёқилғи-энергетика тармоқларининг юқори суръатлар билан ривожлантирилганлиги туфайли нефть ва табиий газ ишлаб чиқариш ва уларни қайта ишлаш ҳажми ортиб борди. Буни ҳисобига энергетика мустақиллигига эришилди. 80-йилларда республикага ҳар йили 6 млн. тоннага яқин нефть четдан импорт қилинган бўлса, эндиликда ёқилғи маҳсулотлари экспорт қилинмоқда.

Мамлакатимиз саноатида машинасозлик ва металлни қайта ишлаш тармоғининг мавқеи ортиб бормоқда. Айниқса автомобилсозлик саноатининг ташкил топиши иқтисодий тараққиётимизда жиддий таркибий ўзгаришларга олиб келди.

Қишлоқ хўжалигида ўтказилган ислохотлар туфайли, республика дон мустақиллигига эришди. Ўтган асрнинг 90 йилларда аҳоли учун зарур доннинг 96 фоизи четдан ташиб келинган бўлса, эндиликда йилига 6 млн. тоннадан ортиқ дон етиштирилмоқда, ун ва ун маҳсулотлари экспорт қилинмоқда.

Биринчи босқичда халқнинг маънавияти, маданияти, тарихи ва ўзига ҳослигини қайта тиклашга алоҳида аҳамият берилди.

Иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг тикланиши ислохотлар биринчи босқичининг асосий якуни бўлди.

Иқтисодий ислохотларнинг иккинчи босқичи мақсад - муддаоларидан келиб чиқиб, барча куч, ғайрат, ресурсларни сафарбар этиши керак бўлган асосий вазифаларни ҳал этишга қаратилди:

- давлат мулкларини хусусийлаштириш соҳасида бошланган ишни охирига етказиш.

- ишлаб чиқаришнинг пасайишига барҳам бериш ва макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш, корхоналар, тармоқлар-

нинг ҳамда давлатнинг иқтисодий ва молиявий барқарорлигига эришиш.

- миллий валюта - сўмни яна ҳам мустақкамлашдан иборат. Қачон миллий валюта кучли ва обрўли бўлса, иқтисодиёт ушандагина мустақкам бўлади.

- иқтисодиётнинг структурасини тубдан ўзгартириш, хом ашё етказиб беришдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш, унинг сифатини, рақобатга бардошлигини жаҳон бозори талабларига етказиш.

- аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш, аниқ адресли ҳимояга ўтиш.

Бу қўйилган асосий вазифалар амалга оширилмоқда. Мулкни хусусийлаштириш, тасарруфдан чиқариш натижасида мамлакатда турли мулк шакллари асосланган хўжалик юритиш кенгайиб бормоқда, давлатга қарам бўлмаган мулкларнинг ички миллий маҳсулотдаги салмоғи ортмоқда. 2007 йилда мамлакатимиздаги барча корхона ва ташкилотларнинг 93,0 фоизи, иқтисодиётда банд бўлганларнинг 77,9 фоизи нодавлат секторига тўғри келди.

Хусусийлаштириш натижасида мамлакатда ўрта мулкдорлардан иборат кичик ва ўрта корхона соҳиблари ортиб бормоқда. 2007 йилда 65,3 мингта микрофирма, кичик ва ўрта корхоналар барпо этилиб, 2007 йилда улар сони 468,8 мингдан ошди. Кичик ўрта бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари томонидан ялпи ички маҳсулотнинг 45,7 фоизи, саноат маҳсулотининг 12,9 фоиз, қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулотининг 97,5 фоизи ишлаб чиқарилди, чакана товар айланмасининг 47,2 фоизи ва аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ҳажмининг 50,5 фоизи улар ҳиссасига тўғри келди.

Ишлаб чиқаришнинг пасайишига барҳам берилди, иқтисодиётнинг барқарорлаштиришлиги туфайли 1996 йилдан бошлаб ялпи ички миллий маҳсулотни ўсиш суръатлари аҳоли ўсиш суръатларидан юқори бўлди ва йилига 4-4,5 фоизни ташкил этган бўлса, сўнгги беш йилда йилига ўртача 8 фоиздан зиёдни ташкил этди ва охириги беш йилда иқтисодиёт 48 фоизга ўсди. Ўтган йилларда миллий валюта «сўм»нинг қадрини ошириш, уни ички конвертациясига тўла ўтилиши ҳам иқтисодиётдаги туб ўзгаришлар натижаси бўлди.

Иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларни амалга ошириш

гуфайли мамлакат импорт ўрнини босувчи экспортбоб товарлар ишлаб чиқарувчи мамлакатга айланмоқда ва Ўзбекистон иқтисодиётида сифат ўзгаришлари юз бермоқда. Республиканинг умумий экспорт ҳажмида тайёр маҳсулот ва хизматлар улуши 50 фоиздан ортиқни ташкил этмоқда. 2000 йилда Ўзбекистон экспорт таркибида пахта толасининг ҳиссаси 27,5 фоиз бўлган бўлса, 2008 йилда бу кўрсаткич 9,2 фоизни ташкил этди.

Шу даврда импортнинг таркиби ҳам ўзгариб, мамлакатимизга олиб келинаётган умумий маҳсулот ҳажмида техника ва ускуналар улуши 50 фоиздан ортди.

Ҳозирги вақтда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни модернизациялаш, халқнинг ҳаёт даражасини юксалтиришдан иборат устувор йўналишлар:

- иқтисодиётни барқарор ва мутаносиб суръатларда ўсиши ҳамда таркибий ўзгаришлар ва модернизациялаш, техник ва технологик янгилаш;

- халқ хўжалигини энг муҳим тармоқлари ёқилги-энергетика, рангли ва қора металлургия соҳасининг ўсишини таъминлаш, кимё ва енгил саноатни, нефть-кимё, қурилиш материаллари саноатини, истеъмол товарлари ишлаб чиқаришни устун ривожлантириш;

- янги табиий конларни ўзлаштириш. Мавжуд минерал хом ашё қазиб олиш ва қайта ишлашда замонавий технологияларни жорий этиш;

- солиқ сиёсатини янада эркинлаштириш, бозор инфратузилмасини жадал ривожлантириш;

- иқтисодиётда рақобат муҳитини кенгайтириш;

- аҳоли бандлиги ва унинг фаровонлигини оширишнинг муҳим йўналиши сифатида кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик, хизмат кўрсатиш, касаначиликни ривожлантириш;

- қишлоқ хўжалиги самарадорлигини ошириш;

- кадрлар тайёрлаш сифатини яхшилаш;

- аҳолининг иш ҳақи ва даромадларини босқичма-босқич ошириб бориш, мамлакат истеъмол бозорини рағбатлантириш.

Ўзбекистон модели бозор иқтисодиётига ўтишда хориж ёрдамига таянмай асосан, мамлакат иқтисодий қудратига таянган ҳолда, четдан келадиган ёрдамни инкор этиш эмас, балки

унга иқтисодий тараққиётнинг ёрдамчи манбаи сифатида қарашни ифодалайди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш «Ўзбек модели»нинг аҳамияти шундаки, жамиятни ислоҳ қилиш ва янгилаш бўйича кўп қиррали фаолиятнинг марказида инсон туради. Ижтимоий ҳаётдаги барча ўзгаришлар олий мақсадга эришиш - ҳар бир кишининг ҳаётини яхшироқ, маънавий жиҳатдан бойроқ қилишга мулжалланган.

Жамиятни ислоҳ қилишнинг натижаси энг аввало шу инсонларнинг ўзига боғлиқ. Шунинг учун ҳам биринчи навбатда аждодларимиз томонидан ўтган кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан бебаҳо бой маънавий ва маданий меросни тиклашга катта эътибор берилмоқда.

Ўтиш даврининг қийинчиликларига қарамасдан кўплаб маънавият эҳромлари барпо этилди. Қадимий обидаларни тиклаш, таъмирлаш **Имом Ал-Бухорий, Имом Ат-Термизий, Ал-Фарғоний, Бобур Мирзо, А.Навой, Машраб, Соҳибқирон Амир Темур** ва бошқа аждодларимиз шарафига бунёд этилган боғлар, ҳайкаллар, хиёбонлар ўсиб келаётган ёш авлодни маънавий баркамол инсон қилиб тарбиялашга ёрдам берибгина қолмай, Ўзбекистон тарихи билан қизиқадиغان обидаларни кўрмоқчи бўлган сайёҳларнинг кўпайишига сабаб бўлди.

Жамиятнинг қудрати жамиятдаги инсон омилининг кучи ва таъсири унинг маънавияти, жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражаси билан белгиланади. У аҳолининг саводхонлик даражаси, иш билан бандликнинг касбий малака тузилмаси ва бошқа бир қанча шарт-шароитлар билан шаклланади.

Шу туфайли ҳам Республикада амалга оширилаётган демократик ва иқтисодий ўзгаришларни ҳисобга олиб, кадрлар тайёрлашни ислоҳ қилиш мақсадида «**Таълим тўғрисида**» қонун ва «**Кадрлар тайёрлаш миллий дастури**», «**Соғлиқни сақлаш дастури**» қабул қилиндики, уларни амалга ошириш халқимизнинг қудратли салоҳиятини юзага чиқаришга улкан ҳисса қўшади.

Хуллас, Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос хусусиятларига мос йўлни танлади ва шу йўлдан оғишмай олға бормоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, демократик ислохот-

ларни амалга ошириш борасида камчилик ва нуқсонлар, ечилиши зарур бўлган муаммолар ҳам бўладики, уларни ўрганиш чуқур таҳлил қилиш, бартараф этиш йўллари ишлаб чиқилиб ислохотларни чуқурлаштириш орқали кўзланган мақсад сари интилинади. Буни Республика Президенти И.Каримовнинг «Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилишдир», «Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимизнинг ҳаёт даражасини юксалтириш-барча демократик янгиланиш ва иқтисодий ислохотларимизнинг пировард мақсадидир», «Ўзбекистоннинг 16 йил мустақил тараққиёт йўли» (2007 йил) «Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш -барча ислохотлар ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир» (2008 йил), «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» (2009 йил) асарлари ҳам исботламоқда.

Асосий таянч тушунчалар:

Жаҳон хўжалиги - ўзаро меҳнат тақсимоти ва меҳнат кооперацияси билан боғланган, ҳамда бир-бири билан боғлиқ маълум иқтисодий муносабатларда бўлган миллий хўжаликлар яхлит тизими.

Халқаро меҳнат тақсимоти - жаҳон мамлакатлари ўртасидаги меҳнат тақсимоти бўлиб, у алоҳида олинган миллий хўжаликларнинг ўзлари учун иқтисодий жиҳатдан фойдали бўлган у ёки бу маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашуви

Ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви - мамлакатларнинг жаҳон миқёсида фаолият юритишида ҳамкорлигининг кучайиши.

Халқаро иқтисодий интеграция - жаҳон ҳамжамиятига кирувчи мамлакатларнинг халқаро меҳнат тақсимоти асосида ўз фаолият йўналишларини бирлаштириш.

Эркин иқтисодий ҳудудлар - мамлакатнинг бошқа қисмида ишлатилмайдиган имтиёз ва рағбатларнинг ўзига хос тизими қўлланиладиган ҳудудлар.

Жаҳон бозори - халқаро субъектлар иштирокида, дунё миқёсида амалга ошириладиган бозор.

Экспорт - чет эллик шерикларга товар ва хизматларни етказиб бериш (сотиш).

Импорт - чет эллик шериклардан товар ва хизматларни харид қилиш.

Тўлов баланси - мамлакат резидентлари ва чет эллик шериклар ўртасида маълум вақт мобайнида амалга оширилган иқтисодий битимлар натижасининг қайд этилган ҳисоби.

Халқаро кредит - ссуда капиталининг жаҳон миқёсидаги ҳаракати.

Халқаро миграция - ишчи кучининг жаҳон миқёсида бир мамлакатдан иккинчисига кўчиб ўтиши.

Валюта конвертацияси - миллий валютанинг бошқа валютага алмаша олиш хусусияти.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даври - бир иқтисодий тизимдан янгисига, янги иқтисодий муносабатлар — бозор муносабатларига ўтиш даври.

Бозор ислоҳотлари - бозор муносабатлари ва бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуаси.

Иқтисодиётни эркинлаштириш — Нима? Қанча? Кимга?
масалаларини ечишни тадбиркор белгилайди. Иқтисодиётнинг барча соҳа ва тармоқларини эркинлаштириш, ҳўжалик юритувчи субъектларнинг эркин фаолият юритиши ва мустақиллигини таъминлаш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш.

Ислоҳотлар концепцияси - ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларнинг асосий мақсад ва йўналишлари, уни амалга ошириш вазифалари ва стратегик йўллари аниқлаш ғояси.

Такрорлаш учун саволлар

1. Жаҳон ҳўжалигининг ҳозирги даврда ривожланишининг ўзига хос энг муҳим хусусиятларини таърифлаб беринг?

2. Жаҳон мамлакатлари ривожланиш даражасига биноан жойлашиши, табиий-иқлим шароитига қараб неча гуруҳга бўлинишини аниқ мисоллар билан кўрсатиб беринг?

3. Иқтисодий ва байналминаллашуви нима ва уни изоҳлаб беринг?

4. Халқаро меҳнат тақсимоти нима ва у қандай тамойилларга асосланади.

5. Ҳозирги вақтда глобаллашув жараёнининг энг муҳим томонларини сўзлаб беринг?

6. Халқаро иқтисодий интеграция нима ва унинг қандай шаклларини биласиз?

7. Эркин иқтисодий ҳудудлар нима? Улар бошқа ҳудудлардан нимаси билан фарқланади?

8. Божхона иттифоқи ва тўлов иттифоқи бир-биридан нима билан фарқланади? Тушунтириб беринг.

9. Халқаро кредит нима? Унинг ижобий ва салбий томонларини изоҳлаб беринг.

10. Жаҳон бозори, халқаро савдо-сотик муносабатларини қандай тушунаси?

11. Халқаро валюта тизими, унинг шаклланиш босқичлари, ҳар бир тизимнинг устунлик ва камчиликлари нималардан иборат эканлигини изоҳлаб беринг.

12. Жаҳондаги иқтисодий алоқаларни тартибга солувчи халқаро ташкилотларни санаб беринг.

13. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг асосий йўллари (моделлари)ни тарърифлаб беринг.

14. Бозор иқтисодиётига ўтиш йўли - «Ўзбек модели»нинг ўзига хос хусусиятлари ва тамойилларини санаб беринг.

15. Бозор ислоҳотларининг асосий йўналишларини аниқ мисоллар билан ўз фикрингизни изоҳланг.

16. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишдан асосий мақсадни тавсифлаб беринг.

17. Иқтисодий эркинлаштириш ва ислоҳотларнинг босқичлари ва унинг ҳар бирининг вазифаларини аниқлаб беринг.

18. Миллий валюта - сўмнинг муомалага киритилиш сабабларини сўзлаб беринг.

19. Бозор ислоҳотларини амалга ошириш туфайли Ўзбекистоннинг иқтисодий-ижтимоий ривожига қандай ўзгаришлар юз берганлигини кўрсатиб беринг.

20. Иқтисодий ислоҳотларнинг ҳозирги босқичида иқтисодий модернизациялаш ва ислоҳ этишнинг устивор йўналишларини изоҳлаб беринг.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т. «Ўзбекистон» 2005 йил.
2. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. «Мулкчилик тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Қонун ва Фармонлар. Т. «Ўзбекистон» 1992 йил.
3. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Қонун ва Фармонлар. Т. «Ўзбекистон» 1992 йил.
4. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Банклар ва банк фаолияти тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Қонун ва Фармонлар. Т. «Ўзбекистон» 1992 йил.
5. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Қонун ва Фармонлар. Т. «Ўзбекистон» 1992 йил.
6. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Қонун ва Фармонлар. Т. «Ўзбекистон» 1992 йил.
7. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Қонун ва Фармонлар. Т. «Ўзбекистон» 1992 йил.
8. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. «Фермер хўжалиги тўғрисида».
9. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида. Т. «Адолат» 2003 йил.
10. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Рақобат ва товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида. Т. «Адолат» 2001 йил.
11. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Эркин иқтисодий ҳудудлар тўғрисида. Т. «Адолат» 2003 йил.
12. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси. Т. 2007 йил.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони.
«Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида». 2006 йил 5 январь.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори.
«2006-2010 йилларда Ўзбекистон Республикасида сервис ва

хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида». 2006 йил 17 апрель.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. 2005 йил 11 апрель.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. «Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида». 2005 йил 30 июнь.

17. И.А. Каримов - Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т. «Ўзбекистон» 1992 йил.

18. И.А. Каримов - Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т. «Ўзбекистон» 1993 йил.

19. И.А. Каримов - Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. «Ўзбекистон» 1995 йил.

20. И.А. Каримов - Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. «Ўзбекистон» 1997 йил.

21. И.А. Каримов - Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. «Ўзбекистон» 1999 йил.

22. И.А. Каримов - Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. Т. «Ўзбекистон» 2000 йил.

23. И.А. Каримов - Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. «Ўзбекистон» 2005 йил.

24. И.А. Каримов - Ўзбекистон демократик тараққиётнинг янги босқичида. Т. «Ўзбекистон» 2005 йил.

25. И.А. Каримов - Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимизнинг ҳаёт даражасини юксалтириш - барча демократик янгилаш ва иқтисодий ислохотларимизнинг пировард мақсадидир. Т. «Ўзбекистон» 2007 йил.

26. И.А. Каримов - Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Т. «Ўзбекистон» 2007 йил.

27. И.А. Каримов - Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш - барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Т. «Ўзбекистон» 2008 йил.

28. И.А. Каримов - Юксак маънавият - енгилмас куч. Т. «Ўзбекистон» 2008 йил.

29. И.А. Каримов - «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» Т. «Ўзбекистон» 2009 йил.

30. А. Ўлмасов, А. Ваҳобов - «Иқтисодиёт назарияси» дарслик, Т. «Шарқ» 2006 йил.

31. Н. Бекнозов - «Иқтисодиёт назарияси» дарслик, ТДЮИ, 2005 й.

32. Ш. Ш. Шодмонов, У. В. Фофуров - «Иқтисодиёт назарияси» Г. «Фан ва технология» 2005 йил.

33. Ш. Ш. Шодмонов, У. В. Фофуров - «Иқтисодиёт назарияси» Барча йўналишдаги бакалавриат талабалари учун. Маъруза матнлари. Т. 2007 йил.

34. Е. Ф. Брисов - «Экономическая теория» учебник. М. Из-во «Проспект» 2005 г.

35. П. М. Куликов - «Экономическая теория» учебник. М. Из-во «Проспект» 2005 г.

36. Г. П. Журовлева - «Экономика» М. «Юрист» 2002 г.

37. Экономическая теория: учебник (под общ. редакцией академика В. И. Видяпина, А. И. Добрынина, Г. П. Журавлевой, П. С. Тарасевича. М. Инфра - М 2005 г.

38. Экономическая теория: учебник (под редакцией В. Д. Камаева М. Влодос 2004 г).

39. Г. Гукасян, Г. Маховикова, В. Амосова - «Экономическая теория» учебник. Из-во Питер 2003 г.

40. К. Р. Макконнел, С. Л. Брю - «Экономикс принципы, проблемы и политика» М. Инфра 2002 г.

41. Д. Тожибоева - «Иқтисодиёт назарияси» (ўқув қўлланма) I-китоб Т. «Ўқитувчи» 2002 й.

42. Д. Тожибоева - «Иқтисодиёт назарияси» (ўқув қўлланма) II-китоб Т. «Шарқ» 2003 й.

43. А. Ш. Бекмуродов, У. В. Фафуров - Ўзбекистонда иқтисодиётни либераллаштириш ва модернизациялаш: натижалар ва устивор йўналишлар. (ўқув қўлланма) Т. ТДИУ 2007 й.

44. Ш. Шодмонов, У. Фофуров - «Бозор иқтисодиёти асослари» Т. ТДИУ 2007 й.

45. Ш. Шодмонов, Р. Алимов, Т. Жўраев - Иқтисодиёт назарияси Т. «Молия» 2002 й.

46. А. Ш. Бекмуродов, У. В. Фафуров - Ўзбекистон - иқтисодиётни модернизациялаш ҳамда ислохотларни чуқурлаштиришнинг янги ва юксак босқичи йўлида. (ўқув қўлланма) Т. «Иқтисодиёт» 2008 й.

47. Бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиёти. Магистрлар учун дарслик. (Академиклар С. Гуломов ва М. Шарифхўжаевларнинг умумий таҳрири остида) Т. «Ўқитувчи» 2000 й.

48. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т. 2001 й.

49. Ю. Қ. Йўлдошев - Ўзбекистонда иқтисодий эркинлаштириш, модернизациялаш, халқнинг ҳаёт даражасини юксалтириш: натижа ва устувор вазифалар (монография) Т. «Фан ва технология» 2007 й.

50. Ю. Қ. Йўлдошев - Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлида ўн олти йил» Т. «ТДПУ» 2007 й.

51. Ю. Қ. Йўлдошев - Инсон манфаатларининг устуворлиги - барча ислохот ва ўзгаришларнинг бош мезони Т. «ТДПУ» 2008 й.

52. Ю. Қ. Йўлдошев - Ўзбекистон - мамлакатни модернизациялаш ислохотларни чуқурлаштириш, иқтисодий барқарор, юксак ривожланиш босқичида. Т. «ТДПУ» 2009 й.

53. Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза, Ўзбекистон 2005. Т. 2006

54. Ўзбекистон Республикасининг 2005, 2006, 2007, 2008 йил статистик ахборотномалари.

55. Ўзбекистон иқтисодиёти. Ахборот ва таҳлилий шарҳ. Т. «Ўзбекистон» 2005 й.

56. «Халқ сўзи» газетаси.

57. «Ўзбекистон овози» газетаси.

58. «Правда Востока» газетаси.

59. «Экономическое обозрение» журнали.

60. «Бозор пул ва кредит» журнали.

61. «Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси» журнали.

62. «Иқтисодий ва таълим» журнали.

63. «Экономический вестник Узбекистана» журнали.

64. «Вопросы экономики» журнали.

65. «Мировая экономика и международные отношения» журнали.

66. «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» журнали.

67. «Менинг мулким» газетаси.

ЎЛМАСБОВ ШАРОФ НИЗОМИДДИНОВИЧ

Иқтисод фанлари доктори, профессор Ш.Н.Ўлмасбоев 1910 йил 20 октябрда Қўқон шаҳрида хизматчи оиласида туғилган. 1924 йилгача болалар уйида тарбияланган. 1930 йили ўрта мактабни тугатган. 1935 йилда А.Навоий номидаги Самарқанд Давлат Университетининг тарих-иқтисод факультетини битиргач, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтида сиёсий иқтисод фанидан дарс бера бошлаган. 1937-1940 йилларда Фарғона Давлат педогогика ва Тошкент тўқимачи-

лик институтларида ўқитувчилик қилган.

1940-1943 йилларда яна Тошкент Давлат Педагогика институтида «Сиёсий иқтисод» кафедрасида катта ўқитувчилик лавозида меҳнат қилган.

1943 йилдан бошлаб Ўзбекистон ФА Иқтисодиёт институтида илмий ходим, катта илмий ходим бўлиб ишлаган.

1945 йилдан бошлаб Ўзбекистон МК қошидаги партия мактабида иқтисодий фанлар кафедрасининг мудир лавозимини бажарган.

1952 йилдан то умрининг охиригача ТошДПИда доцент, профессор, 1953 йилдан бошлаб «Сиёсий иқтисод» кафедрасининг мудир бўлиб хизмат қилган.

1944 йил иқтисод фанлари номзоди, 1960 йилда эса иқтисод фанлари доктори илмий даража олиш учун диссертация ёқлаган. 1961 йилда профессорлик илмий унвонига сазавор бўлган.

Ўзбекистон Халқ Хўжалиги тарихига оид 20 дан ортиқ илмий ишлари шунингдек, «Ўзбекистон саноатининг ривожланиши» «Ўзбекистоннинг индустриал тараққиёти» каби монографияларнинг муаллифи.

Хукуматнинг юқори мукофотлари (Ленин ордени, Хурмат белгиси ордени, ва Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Фахрий ёриқлари) билан тақдирланган.

1964 йил 21 мартда 54 ёшда бевақт вафот этган.

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети Илмий Кенгашининг 2005 йил 24 февралдаги 8-сонли қарорига асосан Ш.Н.Ўлмасбоев хотирасини абадийлаштириш мақсадида Университет «Иқтисодиёт назарияси» кафедрасига Ш.Н.Ўлмасбоев номи берилди ва кафедра иқтисод фанлари доктори, профессор Ш.Н.Ўлмасбоев номидаги «Иқтисодиёт назарияси» кафедраси деб аталадиган бўлди.

Кафедрада Ш.Н.Ўлмасбоевнинг илмий педагогик фаолиятини акс эттирувчи бурчак ташкил этилган.

КИРИШ	3
-------------	---

I БЎЛИМ.

ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

I.1. Иқтисодиётнинг бош масаласи	6
I.2. Иқтисодий билимларнинг шаклланиши ва ривожланиши. «Иқтисодиёт назарияси» фанининг предмети, ўрганиш усуллари	14
I.3. Иқтисодий қонунлар ва иқтисодий категориялар	19
I.4. Ишлаб чиқариш жараёни ва унинг омиллари, натижалари ..	22
I.5. Ижтимоий-иқтисодий тизимлар	33
I.6. Мулкчилик муносабатлари ва унинг иқтисодий мазмуни, мулк объекти ва субъекти	38

II БЎЛИМ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ НАЗАРИЯСИ

II.1. Товар-пул муносабатларининг ривожланиши бозор иқтисодиётининг шаклланиши ва амал қилишининг асосидир	51
II.2. Товар ва унинг хусусияти. Товар қийматининг миқдори	54
II.3. Пулнинг келиб чиқиши, моҳияти ва вазифалари	58
II.4. Бозор иқтисодиётининг мазмуни ва асосий белгилари. Бозор ва унинг тузилиши. Бозор инфратузилмаси	61
II.5. Талаб ва таклиф назарияси. Бозор мувозанатининг таъминланиши	69
II.6. Бозор нархининг шаклланиши. Нарх турлари	75

III БЎЛИМ.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ШАРОИТИДА ТАДБИРКОРЛИК

III. 1. Тадбиркорлик фаолияти ва унинг шакллари	91
III. 2. Тадбиркорлик капитали ва унинг айланиши	105
III. 3. Ишлаб чиқариш харажатлари ва фойда. Иш ҳақи	111
III. 4. Рақобат ва унинг шакллари ва усуллари	128

IV БЎЛИМ. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ ВА
УНИНГ МАКРОИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИ

IV.1. Миллий иқтисодиётнинг шаклланиши ва макроиқтисодий кўрсаткичлари	145
IV.2. Истеъмол, жамғариш ва инвестициялар	154
IV.3. Иқтисодий ўсиш ва миллий бойлик	161
IV.4. Миллий иқтисодиётнинг нисбатлари, мувозанати ва циклиги	168
IV.5. Молия тизими ва молиявий сиёсат. Пул - кредит тизими. Банklar ва уларнинг бозор иқтисодиётидаги роли	190
IV.6. Пул муомаласи. Пул тизими. Инфляция ва унинг турлари	204

IV.7. Банк-кредит тизими ва унинг бозор иқтисодиётидаги ўрни	218
IV.8. Бозор иқтисодиётини тартибга солишда давлатнинг роли ...	225
IV.9. Аҳоли даромадлари ва давлатнинг ижтимоий сиёсати	237

V БЎЛИМ. ЖАҲОН ХЎЖАЛИГИ

V.1. Жаҳон хўжалигининг ташкил топиши, босқичлари ва асосий белгилари	256
V.2. Халқаро меҳнат тақсимоти ҳамда халқаро иқтисодий интеграция халқаро иқтисодий алоқаларнинг асоси ва ривожланиш омили сифатида	259
V.3. Жаҳон бозори, унинг таркиби	263
V.4. Халқаро валюта тизими	268
V.5. Халқаро кредит, унга хизмат қилувчи муассасалар	271
V.6. Бозор иқтисодиётига ўтиш моделлари	273
V.7. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг Ўзбекистон модели, унинг тамойиллари ва хусусиятлари. Бозор ислохотлари	276
Фойдаланилган адабиётлар	293
Ўлмасбоев Шароф Низомиддинович	298

Илмий-оммабон нашр

Ю.Қ. Йўлдошев

Иқтисодиёт назарияси

Услубий қўлланма

Муҳаррир: А.Султонов

Техник муҳаррир: С.Бакиров

Босмахонага 2009 йил 30 декабрда топширилди.

Босишга 2010 йил 05 январда рухсат этилди.

Бичими: 60x84 $\frac{1}{16}$. «Virtec Times Uz» гарнитурасида
офсет босма усулида босилди.

18,75 шарт. б.т. 19,5 ҳисоб-нашр. т.

Адади 3000 нусха. 1-сон буюртма.

Баҳоси келишилган нарҳда

«STANDART-POLIGRAF»

хусусий ишлаб чиқариш корхонасида чоп этилди.

Йўлдошев Юсуф Қурбонovich — иқтисод фанлари номзоди, профессор. У 1932 йилда Жиззах туманида таваллуд топган.

1939-1946 йилларда тумандаги 1-сонли тулиқсиз ўрта мактабда ўқиган. 1946-1949 йилларда Ҳ.Олимжон номи Жиззах педагогик билим юртида таҳсил олган.

Меҳнат фаолиятини 1949 йилда Жиззах туманидаги 1-сонли тулиқсиз ўрта мактабда ўқитувчиликдан бошлаган.

1952-1956 йилларда Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтида таҳсил олган.

1956-1961 йилларда Қарши медицина билим юртида ўқитувчи ва директор бўлиб хизмат қилган.

1961-1964 йилларда ТДПИ “Сиёсий иқтисод” кафедрасида аспирантурани ўтаган.

1970 йилда иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация ҳимоя қилган.

1964-2001 йилларда Тошкент тўқимачилик ва енгил саноати институтида ассистент, доцент, декан ва кафедра мудирини вазифаларида меҳнат қилган.

2001 йилдан бошлаб Низомий номидаги ТДПУ «Иқтисодиёт назарияси» кафедраси мудирини лавозимида фаолият кўрсатмоқда.

Ю.Қ. Йўлдошев 200 босма тобоқдан ортиқ 80 га яқин илмий-услубий ишлар ва ўқув қўлланмалар муаллифи.

Ю.Қ. Йўлдошев 1993 йилда проф. Н.Бекнозов ва бошқалар билан ҳамкорликда «Бозор иқтисодиёти назарияси» ўқув қўлланмасини chop эттирган.

2007 йилда “Ўзбекистонда иқтисодиётни эркинлаштириш, модернизациялаш, халқнинг ҳаёт даражасини юксалтириш: натижа ва устувор вазифалар” номи монографияси нашр этилган.

Ю.Қ. Йўлдошев Ўзбекистон Республикаси Олий таълим аълочиси, Ўзбекистон халқ таълими аълочиси, Ўзбекистон журналистлар уюшмаси аъзоси, ҳукумат ордени ва медаллари соҳиби.